

VIKING

Tidsskrift for
norrøn arkeologi

Bind LVII-1994

Oslo 1994

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Redaksjon:
Egil Mikkelsen
Petter B. Molaug

Forsidebilde: Del av billedvev, revle, fra vikingtid, funnet i 1864 på gården
Haugen i Rolvsøy, like ved der hvor Tuneskipet ble funnt. Akvarell av Tone
Strenger, Universitetets Oldsaksamling

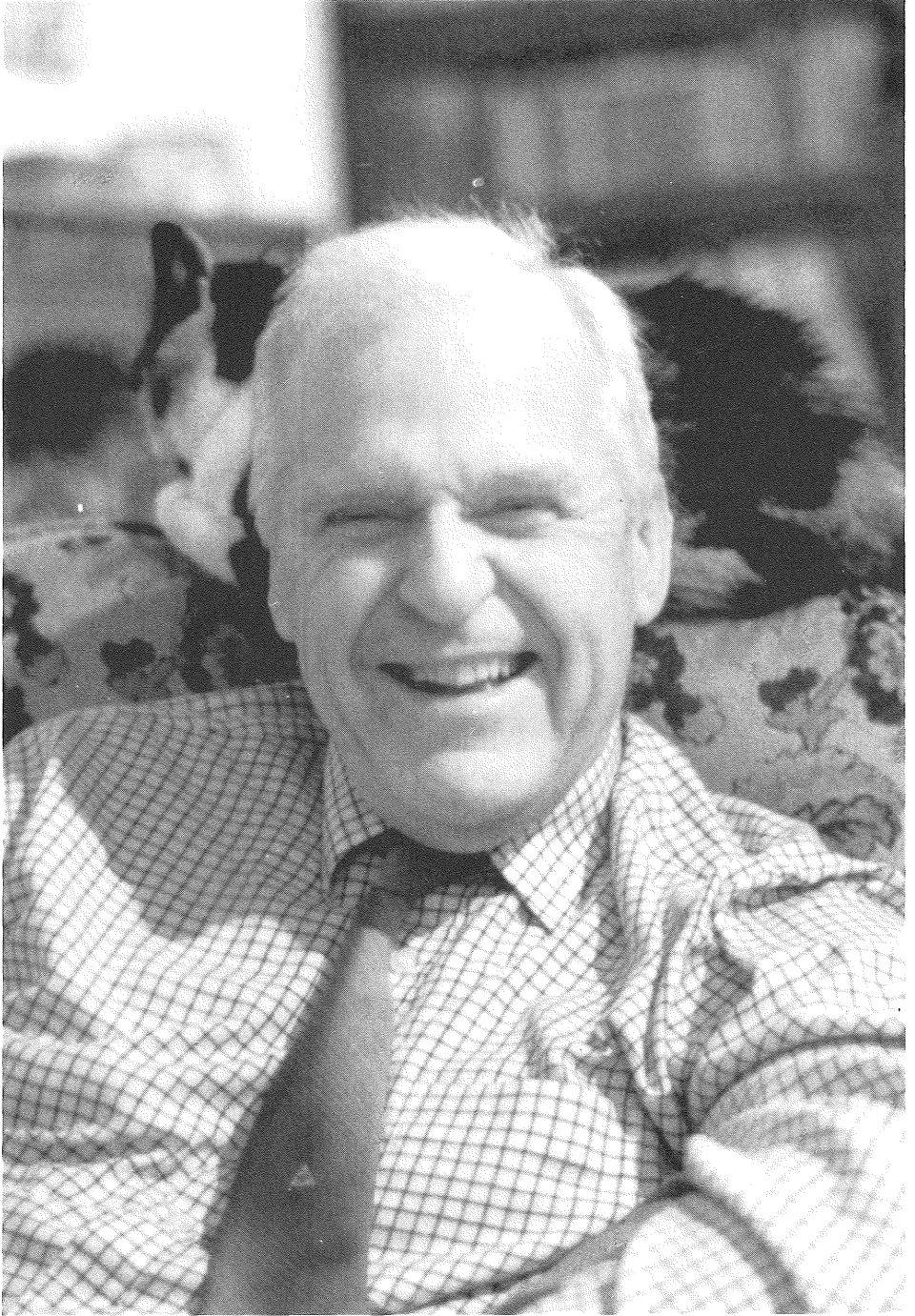
Utgivelsen er støttet av
Norges Forskningsråd

Viking LVII er satt med 10/12 Times Roman
og trykt på 115 g G-print
Tangen Grafiske Senter, Drammen

ISSN 0332-608X

Innhold

Tor Tank-Nielsen: Harald Meltzer 1919–1993	6
Charlotte Blindheim: Min morfar, dr. Ingvald Undset – Mennesket og forskeren. Brevene forteller	9
Hein Bjartmann Bjerck: Nordsjøfastlandet og pionerbosetningen i Norge	25
Erling Johansen: Tuneskipet og Onsøysundet. En revurdering av gamle myter	59
Wenche Helliksen: Byutvikling og vareutveksling i yngre jernalder i Norden. Teorier og kildemateriale	71
Arne J. Larsen: Audun Huggleiksson og «borga» på Hegranes i Jølster	87
Jan Henning Larsen: «Hellige steiner» i Aust- og Vest- Agder	107
Edvard K. Barth: Var fangstgroper i bruk allerede i steinalderen?	119
Norsk Arkeologisk Selskap. Årsberetning og regnskap	137

Tor Tank-Nielsen

Harald Meltzer 1919–1993

Siden vi var samlet sist er Harald Meltzer gått bort. Han vil være godt kjent blandt oss alle som mangeårig medlem av Norsk Arkeologisk selskap og som preses i perioden 1981–1990. De mange interessante ekskursionsjoner i hans tid bar preg av et aktivt forarbeid og et godt forhåndskjennskap gjennom hans mange turer i vårt eget land og i et flertall europeiske land. Hans dyptgående historiske kunnskaper var meget uvanlige, og når først et område fengte hans interesse, var det utrolig hvilken aktivitet han utviste for å studere saken til bunns. Bemerelsesverdig var spennvidden i hans interesser og den grundighet han la for dagen på hvert enkelt felt og dermed hvor stor hans bekjentskap- og vennekrets var. Hans foredrag i foreninger ble mange etterhvert og likeledes hans epistler, særlig i lokal sammenheng. I det nære omland i Bærum betegnes han som en utrettelig kulturarbeider. Av de nekrologer som mange vil ha lest vil vi først i etterhånd kunne bli oppmerksomme på hans virkelige innsats også i områder utenom dem vi selv kjenner ham gjennom.

Forsvaret, og i senere år Forsvarsmuseet, tok meget av hans tid, og i den sammenheng bevaring av kulturminner som skanser og fort og reising av minnesmerker i forbindelse med siste krig. Detaljer fra de mange slag og trefninger til lands og til sjøs i Norden fra 1600-tallet og utover var hans spesialitet. Var han på reise i Danmark eller Sverige, dro han regelmessig innom arkiver i disse land for å studere detaljer som ikke forelå i Norge. Ønsket han dertil et maleri av en slik scene til sjøs slik at hans venn marine-maleren i England kunne få frem et helt riktig bilde, ja så gikk han til marine-attasjeer i Oslo som med glede fant frem til detaljene.

Hans historiske interesser ledet til en aktiv deltagelse i bibliofilklubben. Han var en utrettelig boksamler, spesielt av historisk litteratur.

Hans 28-årige deltagelse i Meltzers Høyskolefond ved universitetet i Bergen skaffet han også mange venner og kontakter. Den årlige Meltzermiddag for alle professorer, og da med tale av Harald, var alltid noe man så frem til. Ved avgang for 2 år siden fikk han Universitetets hedersbevis som uttrykk for takknemmelighet både overfor ham personlig og for betydningen av dette største enkeltfond ved Universitetet. Man kan beskrive mange av de ytre, synlige forhold i Harald Meltzers liv. Likevel blir nok det som huskes best det som Gerhard Munthe omtaler i sine minneord: «samværet med Harald Meltzer på en ferd til skanser og grensefestninger, eller på en tur i Nordmarka eller Vestmarka gjør en slik vandring til en stor og varig glede på grunn av hans rike kunnskaper om kulturminner».

Hvor fikk han så alle disse interessene fra? Fra barndomshjemmet kom interessen for malerier og gammelt glass, noe han også selv ble en ivrig samler av. Meget av det som fulgte var et resultat av opplevelser og kontakter i løpet av krigen.

Deltagelse som frivillig i forsvaret allerede fra 9. april 1940 og trefningene ved Vinjesvingen 14–15 april formet hans varige syn på nødvendigheten av et godt forsvar. Det illegale arbeid og flukten til Sverige i juni 1941 var opptakten til målet : å kunne komme til England. Anledningen bød seg i desember samme år. Vänerfergen «Erik» beregnet på 35 personer, dro fra Sverige med over dobbelt så mange ombord. På høyde med Aberdeen fikk båten motorstopp og drev i storm fra nord tilbake til Jammerbukta vest for Jylland. I stille vær og tåke fikk de reparert motoren med tyske marinefartøyer på leting rundt dem. De kom i land i Bohuslän og ble internert.

Julaften 1941 meldte noen av dem seg på det norske konsulat i Gøteborg, men ble kastet ut med beskjed om at slikt pakk hadde man ikke noen plass for der. I de etterfølgende måneder samlet Harald opplysninger om tysk skipsfart hos hollandske sjøfolk han ble fortrolig med. Opplysningene ga han til det engelske konsulat. Neste sjanse bød seg med Kvarstad-båtene som forlot Gøteborg 31. mars 1942. 10 båter gikk som bekjent ut, 6 ble senket av tyskerne ganske fort, 2 kom til England og de 2 siste som gikk ut snudde da man så det tyske angrepet. Harald var ombord i et av disse.

P.g.a. sin kontakt med det engelske konsulat fikk han flyleilighet til England. I siste øyeblikk kom en mann løpende og krevet Haralds plass p.g.a. viktig beskjed. Dette flyet kom aldri frem, men Harald fikk en flyleilighet kort etter. Harald sa ofte at forsynet måtte ha holdt sin hånd over ham.

Jeg skal ikke gå lengre i detaljene. De påfølgende 8 år i England gjorde ham ytterligere glad i England og engelsk lynne. Det ble engelsk krigsskole og norsk stabsskole, deltagelse i den norske brigade. Etter krigen ble det så studier og eksamen i sosialøkonomi ved London School of Economics i 1950. I årene 1950–54 var han konsulent i Marshalhjelpen i Norge, og opparbeidet derpå sin egen agenturforretning i Oslo. Denne baserte seg vesentlig på engelske industrikontakter. Det norske marked hadde han jo fått god kontakt med som følge av de 4 år med Marshalhjelpen.

Etterhvert fikk han en rummelig økonomi som gjorde det mulig å understøtte tiltak som f.eks. Forsvarsmuseet, diverse minnesmerker, samling av bøker og malerier eller forskjellige hjelpetiltak.

Harald Meltzer var vernepliktig major, dekorert bl.a. med Deltager-medaljen med rosett, Forsvarsmedaljen med laubærgren, og fra britisk side med Knight of The Order of the British Empire.

Reidar Calmeyer treffer i sin karakteristikk av Harald Meltzer noe meget sentralt og jeg slutter med å gjøre hans ord også til mine:

«Han var et av disse benådede mennesker som samtidig med sin travle hverdag alltid hadde tid til en samtale, til å gjøre en tjeneste eller gi et råd. Det er vondt å miste en slik venn. Vi lyser fred over hans minne».

Charlotte Blindheim

Min morfar, dr. Ingvald Undset – Mennesket og forskeren. Brevene forteller

Den 3dje desember 1993 var det hundrede år siden min morfar, Ingvald Martin Undset, døde. «Fedrelandet sørger» ble det sagt ved hans bære. Det norske institutt i Roma mintes dagen ved å arrangere et Undset-seminar med deltakere fra en rekke land som sto i takknemlighetsgjeld til Undsets forskergjerning. Han var internasjonalt i høyere grad enn sine norske samtidige og har satt dype spor etter seg i europeisk, forhistorisk arkeologi. Men han fikk aldri noen fast stilling innenfor det norske arkeologiske miljø. (Fig. 1)

Som hans barnebarn ble jeg bedt om å innlede Roma-seminaret ved å tale om Ingvald Undset, mennesket og forskeren.

Jeg sa ja til det under forutsetning av at jeg kunne få tale helt personlig. Yngre generasjoner av arkeologer kan bedre enn jeg vurdere hans vitenskapelige innsats. I mitt yrkesaktive liv har jeg nesten utelukkende syslet med den periode han beskjeftiget seg minst med: Vikingtiden. Hans hovedområde var de tidlige metallkulturer og da særlig de tidlige jernalderkulturers langsomme vei mot nord. Men et bilde av mennesket og kulturhistorikeren mente jeg at jeg kunne gi.

Egil Mikkelsen har bedt meg om å klargjøre, også for Vikings lesere, hvordan vi, hans etterkommere, ser på vår berømte morfar. Det gjør jeg med stor glede, men med samme forbehold som ovenfor. Jeg må få lov å gi en personlig fremstilling, som forøvrig på visse punkter er mere utfyllende enn mitt Roma-foredrag.

Som vel en del av leserne husker, ble hundrede-årsdagen for Undsets fødsel 9.11.1953 markert med en liten utstilling på Oldsaksamlingen. I tilslutning til den skrev Thorleif Sjøvold en fin og inntrengende artikkel om ham i Viking 1953 (Sjøvold 1953). Som undertittelen – noen trekk av hans liv og gjerning – antyder, går Sjøvold der nærmere inn på hans arkeologiske forfatterskap enn jeg gjør her. Jeg har konsentrert meg om hans korrespondanse hjem og hans innsats på andre områder enn de arkeologiske. Sjøvold fremhevet som de vesentlige sider ved Undsets forskerpersonlighet «hans klarhet i tankegangen, redelighet overfor stoffet og hans absolutte nøkternhet.» Dette istemmer jeg helt, men jeg ville føye til «nøkternhet parret med en fantasi» som kunne føre ham meget vidt avsted, men han landet som regel trygt på land, fordi hans kunnskaper var så store og vidtfavnende.

Fig. 1. Ingvald Udset ca. 1880.

I

Først vil jeg fange opp et spørsmål som jeg antar mange lesere har på tungen: Hvordan kan en datterdatter, født 24 år etter hennes morfars død, ha noen forestilling om ham som menneske? Det er et spørsmål jeg vel forstår. Innledningsvis vil jeg derfor forsøke å gjøre litt nærmere rede for mine kilder. Min morfars og min mormors, Charlotte Gyths, ekteskap var usedvanlig. Det var båret oppe av en dyp personlig kjærlighet til hverandre, men også av en felles kjærlighet til historisk forskning i videste forstand. De møttes i København vinteren 1876. Fra første stund var det klart at de skulle arbeide sammen i den vitenskap han elsket. De fikk bare 12 år sammen. Mormor fant seg aldri helt tilrette i Norge, dertil var hennes intellekt for dansk. Men hun ville at Ingvald Undsets barn skulle forbli norske. Norsk litteratur er henne stor takk skyldig for det.

Ingen visste bedre enn mormor hva familien og vitenskapen tapte ved Ingvald

Undets altfor tidlige bortgang. Hun satte alt inn på at minnet om ham ble tatt vare på i hans egen krets. Og hun lyktes med det. 3dje desember var en minnedag i mitt hjem. – Vi fikk høre om en opplevelse som har gjort dypt inntrykk: Dagen etter hans begravelse kom en dansk kollega opp og la en laurbærkrans på båren. På det rød/hvite båndet sto en runeinnskrift. Den var fra den berømte Tryggevældesteinen: *Faa vorde nu bedre fødte*. Steinen er reist av en hustru etter en husbond. Intet kunne passe bedre. Mormor glemte det aldri.

Familietradisjonene var altså levende og sterke. Jeg regner dem for muntlige kilder som må tillegges vekt.

Men det finnes også skriftlige. Viktigst blandt dem er en samlig på 54 brev fra Ingvald Undset til foreldrene i Trondheim fra tiden 1874–1890, som jeg arvet fra min grandtante, Halma Undset, da jeg begynte å studere arkeologi. Det er et utvalg av disse brevene jeg kommer til å gjøre bruk av her. Alle minneord og nekrologer ved hans død er også bevart . . . de utfyller bildet. Men viktigst av alt er allikevel det bilde hans eldste datter, Sigrid, tegnet av ham i sin merkelige bok *Elleve år* fra 1934. Den var nok opprinnelig tenkt som første bind i en selvbiografi, men ble en minnebok om faren. Hun tegner i den boken et levende og varmt bilde av den far som betydde så meget for henne i den tid de hadde sammen og for hennes vei fremover. Annet bind i hennes mektige trilogi *Kristin Lavransdatter* er viet «mindet om min far, Ingvald Undset». Lavrans Bjørgulfson har nok lånt trekk fra forfatterinnens far.

Elleve år fikk på engelsk tittelen: *The longest years*. Det sier oss meget om hva de elleve år sammen med faren har betydd for Sigrid Undset. Hun skildrer hans liv som moden, etablert forsker, elsket og respektert av alle europeiske arkeologer og som den kjærlige, årvåkne far, hvis viktigste budskap til datteren var: Intellektuell redelighet.

Jeg vil gjerne ha nevnt at familiens evige økonomiske bekymringer, så lenge morfar levet og alltid etterpå, nesten aldri ble nevnt av mormor, enda hun hadde grunn til å føle bitterhet over norsk, humanistisk forsknings behandling av et av de største navn den har fostret. «Penger ble sjelden nevnt som noe annet enn noe vi ikke hadde», sier hans eldste datter et sted. Gjennom *Elleve år* kan vi også følge Ingvald Undsets kamp mot den sykdom som skulle kreve hans liv, den 3dje desember 1893. Han var da 40 år gammel – såvidt.

II

Han ble født i Trondheim den 9. november 1853. Farsslekten kom fra Undsetbygda i Rendalen, morsslekten stammet fra Røros. Det var en merkelig slekt som rommet mennesker med et mørkt, dystert livssyn, noen sies å ha vært «synske». En fetter på morsiden ble en av våre betydeligste botanikere, Ove Dahl, som gjorde seg fortjent ved studier av vår fjellflora og Svalbards flora. *Papaver Dahlianum* er oppkalt etter ham.

I 1867 ble Ingvald Undset's far forstander for tvangsarbeidsanstalten Vollan, som lå på det gamle Elgeseter Klosters grunn. Her begynte sønnens arkeologiske liv, for

spørsmål; jeg kunde søge mig, da efter rigsarkivets Østlands
 udsendelse til expeditionsskrevet og kgl. fuldm. Hiintfælt komiteen
 om hans efterlyste og daaf fgl. midlertidige avancement i
 den rigsarkivet, en assistentpost midlertidig var ledig. - I går skil-
 de sig da tale med den konstituerede rigsarkivars derom, kgl.
 fuldm. Hiintfælt, udgav af historiske skrifter og det norske bygnings-
 tarium, han kom mig imidlertid i forkøbet og gængste mig om
 jeg havde lyst til at blive her, for det første vil kin om konsti-
 tueret, men dog end hit om fast ansættelse, når avancements-
 forholdene var ordnede. - Og sagde at det skulde være mig en glæde og
 at det kunde stået for mig som et mål ~~for~~, et komme ind i
 arkivet; - jeg spurgte da om jeg skulde indgive ansøgning straks, men
 han svarede mig at det behøvedes ikke: jeg var allerede ansat, han
havde igår talt med statsråden og expeditionsskriveren derom og
jeg kunde tiltræde, når jeg var villig. - Og takkede naturligvis og
 vilde tiltræde fra først november!

Og blev ganske glad over at se et af mine kæreste ønsker opfyldt
 for den måde ender at jeg lagde to punde i kors løst; - jeg takkede og
 gik der, for hvem jeg fik det. - Forøvrigt er det nok universitets-
 bibliotekare Dines og professor Lange, hvem jeg skjedde dette. - Og kan ellers
 se pitalerne Eder, kære frøder, til at jeg ha en søn som en kognat,
 vistnok ender kin konstitueret, men med udryk til at blive fast, -
 Rigsarkivet søtes om et kontor mindre kirkedepartementet, men
 er mere selvstændigt; man kaldes ialm. en balle der kognat
 men "assistent i arkivet".

På kontoret arbeides hver dag fra 10-2, mindre end i de andre de-
 partementkontorer, selv disse 4 timer og det er så strengt, det er de
 partementalt; man lever dagen avise, så en person af o. s. v.,
 går kl 1 og kommer kl 11 o. s. v. - Det arbeide jeg for det første
 kommer til at udgøre bliver ved udgivelsen af norske rigsregi-

Fig. 2. Utsnitt av Ingvald Undsets brev hjem til foreldrene i Trondheim, der han forteller om sin ansettelse som «Kopist» i Riksarkivet.

barndommens rike var fornminnerikt. Familietradisjonen har tatt vare på ett av hans barndoms traumer: Han hadde funnet en profilstein fra klostret, som han mente var viktig. Før han gikk på skolen, la han den fra seg på kjøkkenbenken hjemme. Da han kom tilbake, var steinen borte, brukt som bygningsstein ved reparasjon av skorsteinen på Vollan. Han sørget lenge over den, men i all stillhet gledet hans far seg over hans sorg, det viste at det var fasthet i guttens interesser.

I 1863 ble Ingvald Undset disippel ved Latinskolen, som Trondheims katedralskole dengang het. Han ble en fremragende dyktig elev, som lærerne tidlig fikk øye på. Det ble sagt fra til hans far at sønnen burde få gå videre på studieveien, da han i 1871 tok eksamen artium med prae ceteris. Denne karakter oppnådde han også da han året etter tok den s.k. anneneksamen. Han hadde da anmeldt seg som student hos Oluf Rygh og Sophus Bugge. Men noen avsluttende Universitetseksamen tok han aldri. Jeg tror han syntes han ikke hadde råd til det. Han måtte forsørge seg selv fra første stund. Det foreldrene kunne bidra med var naturalia. I brevene hjem takkes det stadig for forsendelse av salt sild, uer, egg, ryper og ski! – Han var en ivrig skiløper. – Men kontanter hjemmefra var det smått med. Han underviste på skoler, skrev i aviser, slo seg gjennom og fikk også tid til sine studier i klassisk og norrøn filologi, fremmede sprog og selvfølgelig nordisk arkeologi. Imidlertid ble han snart lagt merke til av sine lærere og fikk etterhånden arbeide både i Riksarkivet og på Oldsaksamlingen i vakan- ser. Hans økonomiske situasjon gjorde hans studieår beinharde, det går klart frem av brevene hjem. Men hans gemytt var åpenbart optimistens – «trøndersk trøndersk» sier hans datter – og han møtte stor åpenhet og velvilje både hos Rygh på Oldsaksam- lingen og særlig hos Huitfeldt i Riksarkivet. I et langt brev av 25. oktober 1874 fortel- ler han gledesstrålende om sin ansettelse som «Kopist» i Riksarkivet, hvor han arbei- det med avskrift av et pergamenthåndskrift, utlånt fra det Kgl. Bibliotek i Stockholm. (Fig. 2). Til sin forbauselse ble han i døren stoppet av universitetsbibliotekar Daae og gjort oppmerksom på at det ville bli ledig «en ansættelse som assistent i rigsarkivet» og at han burde søke, da «jeg havde stemningen for meg deroppe.» Det ble anbefalt at han snakket med «den konstituerede rigsarkivar, kgl. fuldm. Huitfeldt — han kom mig imidlertid i forkøbet og spurgte mig om jeg havde lyst til at blive her, for det første vel kun som konstitueret, men dog med håb om fast ansettelse, når advancementsfor- holdene er ordnede. – Jeg sagde det skulle være mig en glæde og at det havde staaet for mig som et mål, at komme ind i arkivet, – jeg spurgte om jeg skulde indgive ansøg- ning straks, men han svarede mig at det behøvedes ikke: jeg var allerede ansat, han havde igår talt med statsråden og expeditionsssekretæren derom og jeg kunde tiltræde når jeg bare vilde. – Jeg takkede naturligvis og vilde tiltræde fra første november!»

De neste brev gir muntre snapshots av livet i vårt Riksarkiv i 1870-årene, men det vil føre for langt å ta dem med her, selv om de gir gode prøver på hans humor. Nyttårs- aften var han i familiens skjød hos Huitfeldts og satte stor pris på det. Det sier vel litt om at han lett kom i kontakt med foresatte og eldre kolleger.

1874 var hans lykkeår på mange måter. Straks etter sin ansettelse i Riksarkivet fylte

han 21 år, det grep ham åpenbart sterkt, nu var han trådt inn i de voksnes rekker. Han hadde deltatt i den første store internasjonale arkeologikongress i Stockholm, møtt mange av de eldre forskere, som han senere skulle bli jevnbyrdig kollega av. Han finansierte reisen ved å sende korrespondanser hjem til Aftenbladet. De ble senere samlet til en liten bok (Undset 1874) – «dette mit første lille forsøg» som han kalte det i dedikasjonen i mormors eksemplar. Han sendte utførlige brever (og telegrammer!) hjem til de engstelige foreldre i Trondheim, som trodde Stockholm var en farlig by for deres unge sønn. Brevene er morsomme, fordi så meget av feststemningen fra den sagnomsuste kongress gjengis så glimrende. Men av større faglig interesse er den unge students oppsummering av utbyttet av å delta i kongresser. Han antar at kongressen for mange vil synes å ha «bragt lidet Utbytte ved sine Forhandlinger; deri kan han til en vis Grad have Ret, men også kun til en vis Grad. Der fremkom vistnok ikke nye Opdagelser, der kunne have gennemgripende Følger, eller nye Ideer, der vil kunne gjøre Epoke, men – *der ble udtalt vækkende Tvivl, og lærerike Vildfarelser — Saa sandt som Arkæologien mere end nogen anden Videnskab er international, ligesaa vist er det ogsaa, at internationale Møder af dens Dyrkere ere af højeste Betydning.*» (Uthevelsen er min). Ut fra denne erfaring ble Undset en meget ivrig kongressdeltager og fikk stort utbytte av det.

Finansielle problemer drev ham til å meddele seg i populær form, men aldri på bekostning av vitenskapelig vederheftighet. Han må forøvrig ha likt å meddele seg til et større publikum. Dette kommer frem alt i de første trykte innberetninger fra registreringsreiser for Fortidsforeningen og Videnskabselskabet i Trondheim fra årene 1872–1875. (Trykt i de respektive Aarsberetninger og innberetninger). Han sier selv at reisene overalt foregikk til fots så sant dette var mulig. Det er neppe mange i våre dager, som kjenner disse innberetningene. Men det er faktisk en fest å følge Ingvald Undset i felten i hans kjære Trøndelag. Det er skarpe observasjoner om gårds- og stedsnavn, refleksjoner over landskapsdetaljer og bosetningsmuligheter i disse beretningene, – av varig verdi. Finnelykke hadde han også, og hans begeistring over gode funn er utilsløret. Han foretar også utgravninger, men her tier kildene om metodene.

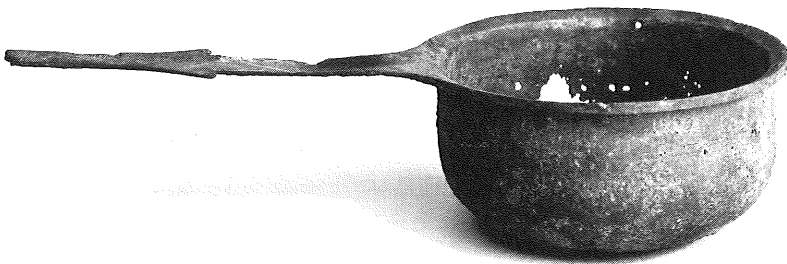
I 1873 var han ekstra heldig med sine registreringer. På Sørgården i Åfjord i Sør-Trøndelag kom han i et «bådnøst blandt annet skrammel» over et fullt drikkesett av romerske bronser, kasserolle, sil og øse. Han var da bare 20 år, men forsto umiddelbart betydningen av sitt funn «— det nordligste fund af romerske oldsager i de tre nordiske lande». Hans jubel over funnet fremgår i noen grad av det fotografi han fikk tatt (såvidt jeg kan se av brevene hjem), på stedet. (Figs. 3 og 4). Mange år senere skulle Oscar Montelius komme tilbake til den glede funnet av Sørgården-bronsene gav Undset. Han så nesten noe symbolsk i at hans første store opplevelse i felten var romersk arvegods. (Undset 1873, Montelius 1892).

På sin ferd sommeren 1874 kom han på Vasbygden på Ørlandet til en gård som het Vatn. Der fikk han høre at det i en haug skulle være funnet en stein «med nogle tegn på, som en slags bogstaver.» (Fig. 5). Han ante at det kunne være en runestein og fant

Fig. 3. Det romerske drikkesettet T.1283, fra Sørgården i Åfjord, Sør-Trøndelag, fotografert umiddelbart etter at Undset hadde ervervet det.

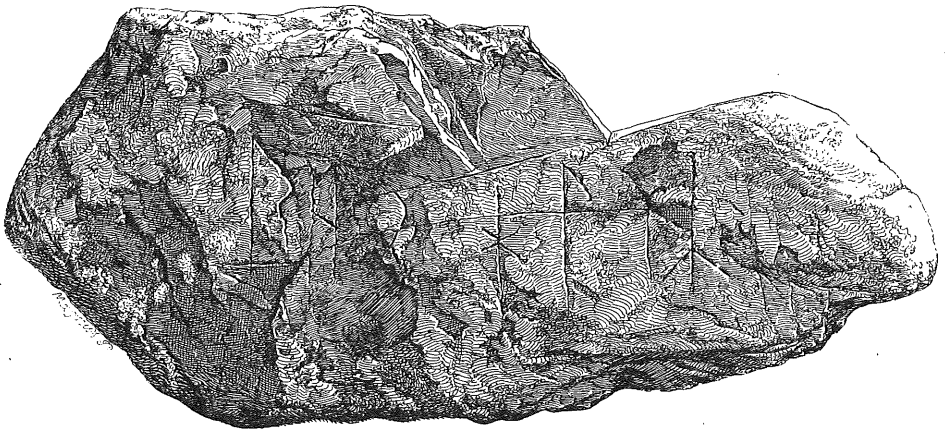

Fig. 4 Øsen fra Sørgården-funnet, slik den er i dag.

den selv igjen ved en husvegg — «temmelig overklinet med tjære, men dog ei mere, end at jeg straks kunne læse de fleste af runerne». Det viste seg å dreie seg om et mannsnavn: RHOAL(T)r, ristet i en overgangsform mellom den eldre og den yngre runerekke. Det var den første som til da var funnet i Norge, og således meget viktig. (Undset 1874). Vesentlig var også for Undset og for ettertiden at det her opplagt dreide seg om en runestein brukt som gravgave.

Funnet av Vatnsteinen vakte oppsikt, det kan vi se av brevene. Rimeligvis var funnet og lesningen av Vatn-innskriften bakgrunnen for at han året etter ble bedt om å foreta en undersøkelse av en velkjent, men til da utilfredsstillende tolket runeinnskrift på en fjellvegg på Framvarden på Lista (Undset 1875). Undersøkelsen måtte foretas fra båt og Undset skriver meget «friskt og livfullt om runegranskning fra båt i 1870-årene» som Magnus Olsen uttrykker det (Olsen 1954). Og han gjengir så Undsets beskrivelse og tolkning nesten in extenso og slutter seg i det store og hele til Undset, som til avslutning sier: «Jeg tør tro, at spørsmålet om Framvarden-innskriftens alder og indhold herved er endelig løst. En fremtidig undersøger vil ikke kunne skimte mere af de svinde træk end jeg har gjort: sjelden vil han kunne træffe til at se den under så heldige vær og lysforhold». (Olsen 1954). Og hans tolkning og datering er blitt stående. George Stephens kalte det «a Triumph».

Han ila seg også andre runologiske fortjenester. I 1886 ble han bedt av Gustav Storm om «at besørge en textudgave av Norges indskrifter fra middelalderen, med runer og andre skriftarter.» Han sa ja til det, fordi han trodde det bare skulle dreie seg om en registrering. Da planen senere ble utvidet til også å gjelde diskusjon og fortolkning, trakk han seg, men hadde rukket å undersøke innskriftene i sitt barndoms forskningsparadis, Trondhjems domkirke. Resultatet ble fremlagt i et fellesmøte i Christiania Videnskab-Selskab, mars 1888, (Undset 1888) og hører til de ikke-

Fig. 5. Vatn-steinen, slik Undset gjengir den i 1874, straks etter at han hadde ervervet den.

arkeologiske arbeider, som vil bli stående etter ham. I dette arbeide møter vi middelalderforskeren Ingvald Undset. Der kommer en vidtomspennende kulturhistoriker frem. I en «fjerde afdeling» av boken tar han opp betydningen av de middelalderiske liksteiner som utgjør hovedtyngden i materialet. Han ser dem mot den hedenske gravskikk og tar så opp til drøftelse om liksteinene gjenspeiler de kulturforbindelser landet ellers hadde i den tidlige middelalder, nemlig til den angelsaksisk/keltiske verden. Han trekker inn et rikt jevnføringsmateriale både fra Norge og våre naboland. Han forsøker også å knytte en del av liksteinene, særlig i koret, til bestemte personer, men er her meget forsiktig.

III

I 1876 fikk han stipendium til et lengre opphold ved Nationalmuseet i København. Derfra la han om høsten ut på sin første store europeiske reise. Han dro av sted straks over nyttår. I *Fra Akershus til Akropolis* – den reiseskildring som vel de fleste av de eldre generasjoner først og fremst forbinder med navnet Ingvald Undset – skildrer han hvordan han var så oppspilt ved tanken på det som ventet ham i den danske hovedstad at han tilbragte hele «den lange vinternatt paa dæk, saa fyr komme tilsyne og forsvinde i horisonten og tænkte glad paa, at for hvert et, som svandt, kom jeg maalet nærmere». (Undset 1892). Skipet legger til i København. Han tar seg knapt tid til å kvitte seg med bagasjen, før han iler til Prinsens Palæ. Det overveldet ham, som det har overveldet alle norske ved det første besøk i Nationalmuseet!

Han måtte velge hva han skulle samle seg om og fikk «hos museets embedsmænd stedse den velvilligste og mest forekommende hjælp». Han hadde funnet seg logi så nær Nationalmuseet som mulig, i en Familiepension i Studiestrædet, og kom raskt igang med studiene ved museet. Men det kom forstyrrelser. I februar kom det en ung dame inn i pensjonen. Det var min mormor, Charlotte Gyth fra Kalundborg, dengang en liten småby, men engang en av Danmarks største middelalder-borger. Hennes hjem lå på ruinene av borgen, som hans lå på ruinene av et kloster. Felles historiske interesser førte til forelskelse og et par dager før han skulle legge ut på sin store Tysklandsreise, forlovet de seg i all hast og med jubel i sine sinn, det går frem av hans brever til foreldrene i Trondheim. Intellektuelt var hun utvilsomt hans jevnbyrdige, men en profesjonell akademisk løpebane var utenkelig dengang for en ung dame. Så planla de at hun skulle bli hans medarbeider. Og det ble hun, lojalt og hengivent, til hans døende dag bokstavelig talt: De måtte vente fem lange år på å gifte seg, men de kom gjennom dem som modne mennesker. Mormors innsats for min morfar kan aldri måles fullt ut, men vi ante den allerede som barn. Deres korrespondanse alle disse år, hver annen eller tredje dag, er ikke bevart. Rimeligvis ble den brukt som kilde for *Fra Akershus til Akropolis*. Men brevene hjem til Trondheim fra den store reise er i min brevsamling. Jeg har gjort et utplukk. Hans første reisemål var arkeologkongressen i Budapest, som bare kalles PESHT i brevene. Men en rekke østeuropeiske museer

skulle besøkes, han hadde fått øynene opp for hva Donau hadde betydd som kulturformidler. Fra Krakow skriver han 2de september 1876: «Før har jeg nok læst om mange interessante byer og selv seet meget, men noget så eiendommeligt og interessant, som det liv her er, og som det preg denne by har, har jeg aldri seet. En meget stor del, næsten 1/3 (ca 50000) er Jøder: De går her i deres nationaldragter, lange fodside silkekjoler med skindkantede flade huer og små veldreiede hårlukker hængende ned foran ørerne, imellem dem polske bønder i spidspullede hatte og lange hvide frakker med bæltter og dingel-dangel brogede bånd: halvparten af alt liv foregår i den åbne dør eller på fortouget, det hele er et mylder så broget og malerisk, som man sjelden kan se. Og så har hele byen et erkekatolsk preg –.» Den er «som et monument over det gamle polske rige, hvoraf nu ei en stump er tilbage.» Usøkt går tankene til de polske jøders skjebne etter 2nen verdenskrig. –

Han fikk stort utbytte av sine studier i museet i Krakow. Derfra dro han direkte til Pesht: «det tager 25 timer, det er en anstrængende tur på en træbenk: jeg reiser alltid på 3die klasse nemlig, når jeg reiser alene, det gjælder jo at spare penger, og man kommer lige hurtigt frem. –» Kongressen i Ungarn fikk stor betydning for ham. Han ble bedt om å skrive om Ungarns bronsealder og nådde å utgi første bind, og førte til at han kom tilbake til Budapest i 1883 (Undset 1880). Boken er dedisert til Ada og Oscar Montelius.

Han behersket etterhvert tysk, fransk og italiensk. Nå gjorde han et forsøk på å lære ungarsk, men måtte gi opp. Det var en av de få ganger han gav opp noe han hadde foresatt seg. Hans arbeidskapasitet var enorm. Jeg har valgt et brev fra slutten av den store reise . . . Schwerin den 25de november 1876, som belyser dette: «Sidst jeg skrev var nok nede i Thüringen etsteds. – I har nok hørt om hvorledes min afstikker ned til Mainz forlængede min reise nogle dage, men hvorledes jeg dog ble fuldt fornøiet med det rige udbytte – Fra Mainz strøg jeg til Hannover, arbejdede der nogle bitterlig kolde dage – gik så til Hildesheim hvor jeg tilbragte en yderst interessant dag, byen er vel den mærkeligste i hele Tyskland –. Så til Magdeburg, og derfra til Berlin. – Fra Berlin til Stettin – strøg så til Schwerin. – Samlingen her bestyres af en lærd gammel dame «på hened 56 år». Hun er vokset opp med samlingen og bor der: Mod mig har hun været yderst elskværdig og viste mig helt moderlig ømhed. Samlingens lokale ildes ikke og nu i 5–6 grader er det da naturligvis temmelig fuktigt og køligt at arbejde der hele dagen. Hun er rent ulykkelig av frygt for at jeg skal forkøle mig. Hun har givet mig en fodpose av skind at stå i, hun har lånt mig sine egne halvvanter og pulsvanter – og så har hun i hele dag gået og varmet sten til mig som jeg så skulde lægge i fodposen for på den måde at holde varmen vedlige. Og i middagstiden idag kogte hun dejlig suppe til mig og bragte mig at drikke – jeg arbejder nu altid hele dagen i et træk medens det er lyst og spiser først middag kl. henad 5. – ja, hun er en inderlig venlig gammel dame.» Og så avslutter 23-åringen slik: «Jeg er frisk og rask og ved mod, som ingensinde før. Jeg lover mig et smukt lille resultat av min reise.» Dette «smukke, lille resultat» ble altså det svære doktorarbeidet fra 1881 (Undset 1881).

Han avslutter brevet med noen interessante opplysninger – ukjente iallfall for meg: «Imorgen aften håber jeg at komme herfra til Lübeck, – så til Hamburg – så til Kiel, hvor jeg vel blir færdig på 3 dage. Efter en ordre som jeg idag har fået fra prof. Rygh, reiser jeg derfra til Slesvig, hvor jeg på Universitetets vegne skal modtage en privat-samling som en derboende justitieråd Michelsen, en født Nordmand, har foræret til det norske Universitet.» Så vender han endelig til jul tilbake til Danmark og Kalundborg.

Man kan spørre om et reisestipendium noen gang er utnyttet med en slik iver og innsats?

Januar 1877 er han tilbake i Kristiania. Han blir «modtaget med åbne arme» i arkivet og «samme dag tiltrådte jeg også min post ved samlingen som assistent for Rygh. Han har med seg en «arkeologisk bogsamling som i Danmark allerede er bekendt og overgæes ei av nogen her hjemme hos os.» Mormor måtte dessverre selge denne og hele hans store bibliotek da han døde og hun stod uten inntekter. Sigrid Undset forsøkte ad antikvarisk vei å få noe tilbake, da hun fikk økonomi til det.

Så tar han for alvor fatt på å få sitt doktorarbeide fullført. Han tror det skal la seg fullføre «de kommende par år», men disputerte først den 6. juni 1881. Andre ting kom imellom, bl.a. utgivelsen av Norske Oldsager i fremmede museer, som fortsatt har sin betydning (Undset 1878). Ti år senere fulgte han opp med Norske jordfunne oldsager i Nordiska Museet i Stockholm (Undset 1888²). Men tilbake til 1877 som ble et intenst arbeidsår. I et brev hjem forteller han hvordan han måtte innrette sin arbeidsdag: «Jeg er morgenmand istendenfor natmand. Kl. 5 om morgenen sidder jeg allerede ved mit arbejdsbord. Om aftenen får jeg lagt til rette i ovnen så at jeg kun stikker ild med en sovelstik, idet samme jeg stiger op. Det er filologi som jeg da driver på med udover til frokost, indtil jeg kl. 8.00 går i samfundet og spiser. Kl. 9–10 er jeg hver dag på Oldsaksamlingen, hvor jeg nu er ansat som Ryghs amanuensis. Kl. 10–12 i arkivet, hvor jeg nu har min faste post med Birkeland som min chef over mig. Kl. 2–3 er jeg atter på samlingen. Kl. 3 holder jeg middag, er hjemme omtrent 3 3/4 og studerer så videre indtil 8 1/2. Eftermiddagstimerne er nu for det første viede til arkeologiske studier – bearbejdelsen av det samlede materiale og forberedelser af arbejder efter reisen. Efter at jeg har spist går jeg en liden tur raskt ud over Drammensveien et lidet stykke – og er så hjemme igjen kl. 9 1/2, så læser jeg atter en liden smule filologi, repeterer lidt smådt – og når klokken så er lidt over 10 så går jeg i seng, – og da er jeg også ret fornøiet og træt etter dagens stræv.»

Kanskje kunne brevet fortjene å slås opp på en lesesal? Knapt nok, for det gikk på helsen løs og de neste brev forteller om legebud om å trappe ned. Hvor alvorlig han tok dette, er en annen sak . . . I 1878 var han igjen på farten i europeiske museer og fortsatte med det til han disputerte straks før sitt bryllup, som stod 29de juli – Olavsdagen – i Kalundborgs gamle mursteinskirke. De nygifte dro umiddelbart på bryllupsreise, som inkluderte 4 kongresser(!). Mormors brever om bryllupsreisen er bevart. Bruden gikk med den største interesse og begeistring ned i saltgrubene i Hallein – en

Fig. 6. Charlotte og Ingvald Undset (til høyre) på bryllupsreise 1881. Iført beskyttelsesdrakter er de på vei ned saltgrubene i Hallein i Østerrike. De to andre professorene Hampel og Tischler?

utflukt fra antropolog-kongressen i Hallstatt. Et bilde av de nygifte i de beskyttelsesdrakter man måtte iføre seg, er bevart. (Fig. 6).

I september kom de så omsider til Roma, hvor de slo seg ned i Via di Monte Tarpeo, 73, for å leve det de kaller sitt Kapitolske liv. Derfra har vi noen brev fra dem begge, som forteller om lykkelige hvetebrødsdager i vitenskapens tjeneste. De påla seg like streng arbeidsdag som den han forteller om fra sine arbeidsår hjemme, men de nyter

nå arbejdsdagen sammen. Jeg har valgt noen linjer fra et brev fra min morfar til hans beste venn, Einar Sundt (sønn av Eilert Sundt). Det er datert 16/11-1881. «Vi bor i to smukke værelser, rummelige – Om udsigten fra vor «salotto», lille salon eller dagligstue, har jeg vel fortalt før: fra mit skrivebord ser jeg ud over Forums ruiner, med slanke søiler og tempelrester, fremdeles ser vi den vældige Constantins basilika og Kolosseum, og endelig længst tilhøre Palatinerhøien med kaiserpaladsets vældige ruiner: baggrunden dannes af Albanerbjergenes blå linier. Udenfor på vor balkon hænger gulnende citroner og finder en rig flora af grønne og blomstrende potteplanter. – Under vor balkon og under vort hus springer frem foden af den tarpejiske klippe, byen har indkøbt grunden, anlægger nu der et lidet have parti.»

Det er en lykkelig mann som skriver disse linjer, og mormor fyller ut billedet i brever til fru Therese Sundt. Arbejdsdagen var for hård for min morfar til at han kunne skildre deres sociale liv i disse lykkelige Roma-måneder. Den siden måtte ektefellen ta seg av. Jeg har sakset fra et langt brev fra tidlig i 1882, der hun forteller fra et selskap hos Ibsens: «Forrige Thorsdag var vi i selskab hos Henrik Ibsens. Det var meget hyggeligt og hjemligt, saavidt som man kan gjøre det hjemligt i Rom – fru Ibsen havde endog-saa en overraskelse til os i form af dejlige markjordbær, som her er temmelig sjeldne, og næsten kunde bibringe os den illusion at vi var hjemme, vi som ellers bare svælger i apelsiner, druer og andre frugter. Ibsen er en saa hyggelig, elskværdig vært med øje for alle sine gæsters velvære og det samme hensyn mod dem alle. Fruen er venlig og elskværdig og deres eneste søn skal være overmaade flink og dyktig – de som kender ham, holder af ham. – Der var en hel del skandinaver der og vi havde det koseligt.»

Det må ha utviklet seg et slags vennskap mellom Ingvald Undset og Henrik Ibsen etter dette første Romaoppholdet.

Morfar og mormor måtte i all hast dra nordover i mars 1882, fordi han ble angrepet av den febersykdom, som til sist knekket ham. Såvidt vi kan se av brevene hadde han pådratt seg sykdommen under et studieopphold i Tarquinias lumske «maremmer» i februar 1882. Men alt høsten 1882 var han, tross legenes klare advarsler, atter i Roma. Han har åpenbart unngått omgang med skandinaver. I sine reiseerindringer forteller han imidlertid at han iblandt «søgte hen til en stor kafe nede i Corsoen, hvor jeg i en krog i et af de indre værelser var omtrent vis paa at finde vor store norske dengang i Rom levende digter. I almindelig sad han der alene ved et lidet bord og iagttog det myldrende menneskeliv, arbejdede maaske med at udforme en eller annen ide, som siden skulde komme frem til et af de verker, som overalt i Norden, og i det meste af det dannede Europa, modtoges med den største forventning. Ligeoverfor den enkelte landsmand, som kunde være saa heldig at vinde hans behag, kunde den ellers tause mand blive ret meddelsom; man talte om forhold i hjemmet, og nu bagefter er det oftere gaaet op for mig, hvorledes domme og meninger, som han havde dannet sig paa afstand om fremtredende mænd og forhold i det offentlige liv her hjemme, og som jeg dengang følte mig sterkt fristet til at opponere imod, nu siden har vist sig at have været meget træffende, f.eks. i henseende til vor politik.»

Undset uttrykker seg her med stor varsomhet om sin omgang med Henrik Ibsen, men det utdypes nærmere i et brev fra 4. januar 1883 – ikke til familien denne gang, men til en «embedsmann i Kristiania» og er publisert av Fr. Ording i *Samtiden* 1910 s. 130–133. Det er for langt til at jeg kan gjengi det i sin helhet, men jeg har tatt med Daniel Haakonsens utsnitt i boken *Henrik Ibsen* (Haakonsen 1981):

«I et brev fra Roma, datert 4. januar 1883, får vi et samlet inntrykk av de forskjellige sider ved Ibsens gemytt. Brevet er altså fra Ibsens annet Italia-opphold, og den som gjengir sine inntrykk, er arkeologen Ingvald Undset – Sigrid Undsets far. Her kommer Ibsens omsorg for de gamle damer frem igjen. Undset finner den nærmest komisk, for Ibsen kjemper i Den Skandinaviske Forening «som en rasende Roland» *mot* kunstnerne som gjerne vil ha foreningen reservert for seg selv én kveld i uken, og *for* de eldre damer som ikke ønsker dette. Men «disse damer omgir ham til gjengjeld som en garde, en trofast gammel garde!» Ibsen er «en merkelig, storartet personlighet!» skriver Undset. «Men hvorledes han også har sine komiske små svakheter og egenheter! Hans glede i sine ordener!»

Et annet sted i brevet kommer så den polemiske Ibsen frem. Dette er i kjølvannet etter *En folkefiende*: «En aften gikk jeg med ham og dikteren N.N. (...) på en restaurant; sent på natten, – ved det 6te glass omtrent, – da fikk Ibsen rett tungen på glid, og da skulle De hørt ham! Den arme N.N., han er ellers norsk liberal, venn av Bjørnson etc., står Dagbladet nær; – nu skulle De sett ham, idet Ibsen slapp seg løs og skrev på disse menneskers pass! B.B. nevnte han dog ei. Sverdrup? – den elendigste Bauernfänger, som eksisterte (...)» Den angrepne N.N. lytter med stigende forbauselse og skrekk.

Etter hvert kommer Ibsen ned på dypere vann og forkynner en anarkisme like til grunnen. «Menneskeheten må begynne aldeles forfra igjen å bygge verden opp, – og da begynne med *individet* (...) vår tids store oppgave er å sprengre det bestående i luften, – å ødelegge!» Men en gang gikk man hardt inn på ham, forteller Undset, for å få ham til å forstå at han pådrog seg et stort ansvar ved bare å rive ned og ikke sette noe positivt i stedet. Da forsvarte Ibsen seg med at slik var *hans* oppgave: «Hver fugl synger med sitt nebb.» Selv må han føre en tankegang igjennom til sin ytterste konsekvens. Andre får tenke ut fra praktiske hensyn.»

Man kan spekulere på hvem N.N. var?

Ibsens synspunkter på Dagbladet og Venstre har Undset åpenbart delt. I et brev fra Roma 6/2–1882 til vennen Einar Sundt, (senere grunnlegger av Farmand) heter det: «Du beklager at jeg har begyndt at skrive til «Aftenposten», ja, da Aftenbl. gik ind, havde jeg kun valget mell. Dagbl. og den, – i Morgbl. vil jeg ei skrive. Til Dagbl. gik jeg ei af flere grunde – vesentlig af den, at når jeg ei med klar overbevisning kan slutte mig til det program, som fra den kant er reist, så er det riktigt ei at gå did, og når man slutter sig betingelsesvis med en vis personlig reservation til et aggresivt parti, så kan

man ei undgå at blive regnet dertil med hud og hår. Det føres fra den side, som fra Mrgbl. så meget af perfide og halve sandheder og fortælselser og ligefrem stygthed ind i diskussionen og striden, at jeg ikke vil være med om mine sympathier end i det vesentlige er til venstre – jeg er nu engang ei en diplomatisk-politisk samvittighed.» Og så ender han med å si at hvis han gikk til Dagbladet kunne det tas til inntekt for at det var personlige fordeler med i spillet – «at jeg vilde skaffe mig expectanse på extraord. professorat etc, – jeg vil ei forøge listen på levebrødspolitikere».

IV

Etter 1878 er bare få brev fra Ingvald Undset til hjemmet i Trondheim bevart. De som finnes, er av liten eller ingen offentlig interesse. Jeg tror han overlot den delen av sin korrespondanse til sin hustru, og konsentrerte seg om arbeidet, etterhvert som kref- tene avtok. Fra 1884 kunne han ikke lenger reise ut og de siste tre år var han bundet til sin rullestol. Sigrid Undset skildrer de årene av hans liv, slik at vi lever med i dem. Hun kallte disse årene av Undset-familiens liv «Huset med de mørke kjellere». Det sier igrunnen alt. Men ikke i noen av Ingvald Undsets brev kommer det frem bitterhet, hverken mot skjebnen eller de bevilgende myndigheter, som aldri skaffet ham en trygg stilling i det land han tjente så trofast gjennom sin forskergjerning.

Summary

My grandfather, dr. Ingvald Undset – The man and the scholar. His letters and their story

On the 3rd of December 1993, a seminar was held at the Norwegian Institute in Rome commemorating the centenary of the death of my maternal grandfather, Ingvald Martin Undset. I was asked to open the seminar with a speech about my grandfather – The Man and the Scholar. I agreed to do, stipulating my remarks would be of a purely personal nature. My paper will be published in the ACTA of the Institute.

Norsk Arkeologisk Selskap also asked me to write an article for *Viking* about the family's recollections of Ingvald Undset, the father of our *poet laureate*, Sigrid Undset. Again I agreed, if allowed to limit my remarks to the personal sphere. For those seeking a fuller account of Ingvald Undset's career and achievements, I remind the readers of Thorleif Sjøvold's article in *Viking 1953*.

The family's ties to Ingvald Undset are surprisingly strong, thanks to my grandmother's determination to keep his memory alive for his children and grand-children. She worked as his assistant throughout their live together (1881–1892).

My main source of information comes, however, from a collection of his letters, now in my possession. The letters were written to his parents in Trøndelag in the years 1854–1890. Undset wrote as fluently and vividly as his daughter Sigrid. These letters

give us information about his scholarly life in Trøndelagen, Kristiania, the better part of continental Europe, and last but not least, in Rome. He was recognized in academic circles as an eminent prehistorian, runologist and art historian – at home and abroad. Through these letters, written in his characteristically open and personal style, we his descendants, recognize our grandfather as both the learned scholar, and the man with a warm sense of humour; sober, yet a dreamer – strong, yet adoring father and loving husband.

He was never offered a chair at his own university, although he refused a number of more prestigious offers from abroad.

Undset was born in Trondheim the 9th of November 1853 and died in Kristiania 3th of December 1893, only 40 years of age. His death was a great loss to Norwegian archaeology.

Litteratur

Haakonsen, Daniel 1981: *Henrik Ibsen – mennesket og kunstneren*. Oslo.

Montelius, Oscar 1892: Ingvald Undset. *Folkebladet* 15.1.

Olsen, Magnus 1954: Framvaren. *Norges Innskrifter med de yngre runer*. 3dje bind, s. 109–125.

Undset, Ingvald 1872: Indberetning om antikvariske undersøgelser i 1872. *Aarsb. fra Foreningen til norske Fortidsmindesmerkers Bevaring for 1872* s. 11–31.

Undset, Ingvald 1873: Indberetning om antikvariske undersøgelser i 1873. *Aarsb. fra Foreningen til norske Fortidsmindesmerkers Bevaring for 1873*, s. 7–23.

Undset, Ingvald 1874: Indberetning om Reiser og Undersøgelser i 1873. *Aarsb. fra Foreningen til norske Fortidsmindesmerkers Bevaring*, s. 13–28.

Undset, Ingvald 1874: Indberetning til Direktionen for Det kgl. norske Videnskabers Selskab om en med dets stipendium foretagen antikvarisk undersøgelsesreise i sommeren 1874. *Det kgl. norske Videnskabs-Selskabs Skrifter i det 19. Aarh.* B:8:2, s. 17–36.

Undset, Ingvald 1874²: *Fra den arkæologiske Kongress i Stockholm*, 70 s.

Undset, Ingvald 1875: Runeskripten ved Framvarden. *Aarsb. fra Foreningen til norske Fortidsmindesmerkers Bevaring*, s. 1–17.

Undset, Ingvald 1878: *Norske Oldsager i fremmede museer. En oplysende fortegnelse*.

Undset, Ingvald 1880: *Etudes sur l'âge de bronze de la Hongrie. I. Avantpropos – les fibules – les épées*. Chria. Paris. London. Leipzig.

Undset, Ingvald 1881: *Jernalderens begyndelse i Nord-europa*. En studie i sammenlignende forhistorisk arkæologi. 464 s.

Undset, Ingvald 1888¹: Indskrifter fra middelalderen i Throndhjems domkirke. *Chra. Videnskabs-Selskabs Forhandlinger* No. 4, s. 3–88.

Undset, Ingvald 1888²: Norske jordfundne oldsager i Nordiska Museet i Stockholm. *Chra. Videnskabs-Selskabs Forhandlinger* Nr. 2, 46 s.

Undset, Ingvald 1892: *Fra Akershus til Akropolis*. Erindringer fra arkeologiske studiereiser. 864 s. 2 forkortet udgave, ed. Sigge Pantzerhielm Thomas, 1925.

Undset, Sigrid 1934: *Elleve år*. Oslo.

Hein Bjartmann Bjerck

Nordsjøfastlandet og pionerbosetningen i Norge

Innledning

Bakgrunnen for å ta opp temaet om pionerbosetningen i Norge er ikke først og fremst at det har skjedd så mye nytt på denne forskningsfronten i de siste årene. Bakgrunnen er snarere den at det *ikke* har skjedd særlig mye.

Vi gikk inn i 1980-årene med en forventning av å mangle viktige brikker i puslespillet omkring den tidligste bosetningen. Eller kanskje det er riktigere å si at vi opererte med modeller og tolkninger som forutsatte ukjente momenter i det arkeologiske materialet. Bakgrunnen for denne oppfatningen ligger i en rekke arbeider fra 1970-årene som omhandlet naturmiljø og levevilkår for mennesker i siste del av istiden, både i det oversvømte Nordsjøfastlandet og langs den norske kyststripen (Rolfsen 1972, Louwe Kooijmans 1974, Indrelid 1975, Mikkelsen 1978). Disse arbeidene slo fast at det var gode levevilkår for mennesker i Norge i lange perioder under istiden, og i hele sen-glacial tid. Selv om det kommer lite til uttrykk i skriftlige arbeider, så fantes en gjennomgående forventning om det store avklarende funnet under morenemasser fra en av Dryas-kaldfasene, eller fra bunnen av Nordsjøen. Dette er en holdning som også preget inngangen av 1990-årene (e.g. Fuglestveit 1989, Indrelid 1989).

Det er tre hovedelementer i den seneste debatten om den første bosetningen i Norge. Det ene er tesen om at når et område har gode levevilkår for mennesker, så er det stor sannsynlighet for at samme område er utnyttet av mennesker:

«Kunne dei store pattedyra ta seg hit, så kunne mennesket greia det. Over alt der store pattedyr har trengt seg fram, har mennesket fylgt etter. (...)

Ut frå slike vurderingar må me vedgå at det er meir sannsynleg enn usannsynleg at det levde menneske i vårt land (. . .) for 30000 år sidan. Personleg trur eg det berre er eit tidsspørsmål før me finn spor etter istidsmenneske på Vestlandet» (Indrelid 1989:27).

Det andre hovedelementet er en serie data som kan betegnes som «nesten-funn». Dette er beinsamlinger, trekull, o.l., som det er vanskelig å gi en naturlig forklaring på, og som dermed får status som mulige spor etter mennesker.

«Dermed har vi kjent fri for mistanke både bevingede og firbeinte jegere, og vi kan også se bort fra naturens lune og tilfeldighetenes spill. Det må være jegere av vår egen art (...) som har besøkt Blomvåg for 12000 år siden» (Lie 1990:19).

I denne kategorien kan vi også plassere en rekke sikre kulturspor som ut fra funn-kontekst eller typologiske betraktninger kan være fra sen-glasiatid.

«Det kan nevnes at i steinaldersmaterialet fra Møre og Sørvestlandet fins flere redskapsformer som har et paleolittisk preg, f.eks. pilespisser som står nær Lyngbytypen, harpuner og redskaper av horn» (Rølsfens 1972:148).

Et tredje hovedmomentet i debatten er at sporene etter istidsmennesker vil være vanskelig å finne. At vi ikke har entydige funn, er derfor ikke mer enn rimelig.

«Jeg tror imidlertid ikke en kan gjøre seg forhåpninger om å finne svært mange boplasser fra (paleolittisk) tid. For det første har det trolig ikke vært store jegergrupper i Sør-Norge på denne tiden, for det andre er kulturlaget på boplassene svært tynt på grunn av at jegerne var lite stasjonære, for det tredje er sikkert mange boplasser blitt utslettet av erosjon i tidens løp» (Rølsfens 1972: 147-48).

Vi kan sammenfatte hovedmomentene i den seneste debatten om pionerbosetningen slik: Naturforholdene viser at norskekysten var beboelig for mennesker i sen-glasiatid. Det er derfor svært sannsynlig at det har bodd mennesker her, mer eller mindre permanent. I forlengelsen av denne forventningen har en rekke funn som det er vanskelig å gi en naturlig forklaring på fått status som «sannsynlige kulturspor». Sen-glasiatid kulturspor vil være svært vanskelig å finne. Det er derfor naturlig at vi bare har funnet vage og usikre spor.

Utgangspunktet for mitt arbeide er motsatt. Jeg vil i de følgende sidene utforske muligheten for at mangelen på entydige sen-glasiatid kulturspor er kulturhistorisk reell. Vi sitter muligens med de viktigste brikkene til å forstå omstendighetene omkring den tidligste bosetningen i Norge. Løsningen er ikke nødvendigvis vente på nye brikker, men kanskje å sette dem vi har foran oss sammen på en annen måte. Innledningsvis presenteres et riss av forskningshistorien omkring utforskningen av Nordsjøfastlandet og den tidligste bosetningen. Deretter gis en forskningsstatus for arkeologiske funn og naturhistoriske forhold, som er utgangspunkt for en diskusjon om forholdene omkring pionerbosetningen i Norge. Et sentralt poeng i konklusjonen er at norske kystområder var «beboelige» i flere tusen år før de ble bosatt. Liknende omstendigheter er dokumentert i arktisk Nord-Amerika. Denne forsinkelsen kan ha sammenheng med utvikling av samfunn med arktisk kyst-tilpasning.

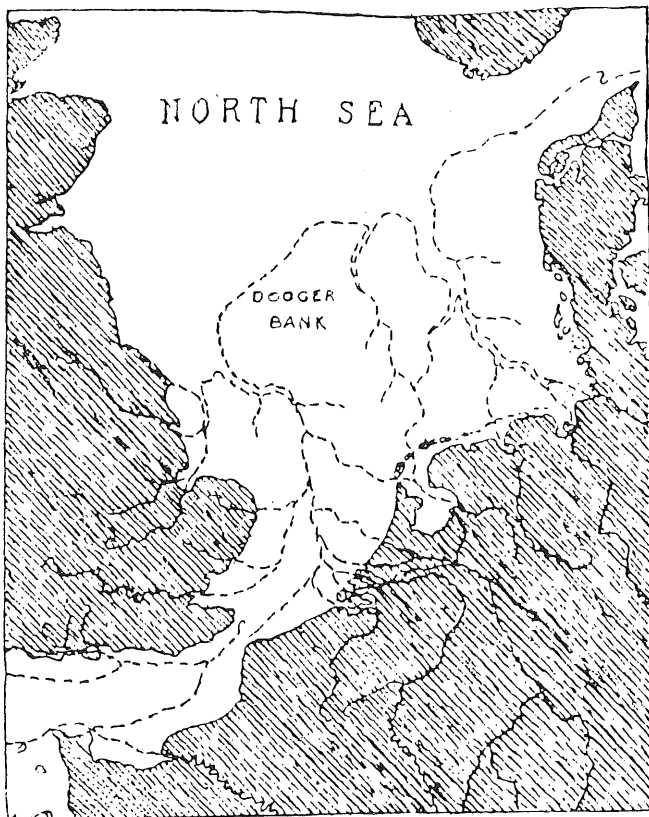

Fig. 1. Kart over laveste strandlinje i Nordsjøen (Reid 1913), gjengitt i Nummedals arbeide «Om flintpladsene» fra 1924.

Forskningshistorie

Det er en lang og spennende forskningshistorie knyttet til diskusjonen om den første bosetningen i Norge. Debatten som er aktuell i denne sammenhengen begynner med Fosnakulturens oppdagelse i 1909. Fra første stund mente de fleste forskere at dette var svært gamle funn. Det var først og fremst de store og «grove» artefaktene på Fosna-boplassene som ga følelsen av at materialet var paleolittisk (Rygh 1911). Foruten typologiske sammenstillinger, stod lokalitetenes høyde over havet og alderen på tidligere strandlinjer sentralt i vurderingen av Fosna-funnenes alder.

Oppdageren selv, Anders Nummedal, hadde geologisk utdannelse, og var godt skodd i denne diskusjonen. Han fulgte tydeligvis godt med i naturhistorisk forskning, som var i en rivende utvikling i første del av 1900-årene. En av de store oppdagelsene

i vår del av verden var at store deler av Nordsjøbunnen engang hadde vært tørt land. Gjennom lang tid hadde fiskere fått opp sammenpresset torv og trerøtter i redskapene. På folkemunne ble dette kalt for «Noah's woods». Cecil Reid publiserte disse funnene i boka «The Submerged Forests» i 1913. Reid gav denne begrunnelsen for hvorfor det tok så lang tid før funnene fra Nordsjøen hadde fått vitenskapelig interesse:

«(The submerged forests) are particularly dirty to handle; so the archaeologist is inclined to say that they belong to the province of geology, and the geologist remarks that they are too modern to be worth his attention; and they both pass on» (Reid 1913:2).

I følge Reid hadde det tidligere vært mange spor etter fastlandstiden på Nordsjøbunnen. Funnmengden var allerede sterkt avtakende omkring 1913:

«When trawlers first visited the Dogger Bank its surface seems to have been strewn with large bones of land animals and loose masses of peat, known to the fishermen as «moorlog», and there were also many erratic blocks in the neighbourhood. As all this refuse did much damage to the trawls, and bruised the fish, the erratics and bones were thrown into deeper water, and the large cakes of moorlog were broken into pieces. A few of erratics and some of the bones were however brought to the Yarmouth as curiosities. Now the whole surface of the Dogger Bank has been gone over again and again by the trawlers, and very few fossil bones are found . . .» (Reid 1913:41)

Artikkelen «Om flintpladsene» (1924) er kanskje Nummedals viktigste bidrag til debatten om Fosnakulturens alder og opphav. Her refererer Nummedal til Reids bok, og gjengir et kart som viser de tørrlagte områdene i Nordsjøen (Fig.1). Et av de springende punktene i debatten var at Fosna-kulturen ikke hadde noen klare paralleller på kontinentet. Nummedal forklarte dette slik:

«Flintpladsfolket (Fosna) har bodd ved stranden, og naar vi nu ikke kjender tilsvarende bopladser andetsteds fra, saa er grunden sikkert nok den, at under overgangstiden fra paleolitisk tid til neolitisk tid stod sjøen i store dele av Vest-Europa lavere end den gjør nu» (Nummedal 1924:127).

Merkelig nok ble ikke poenget om oversvømte landområder i Nordsjøen utviklet i den videre debatten om den tidligste bosetningen i Norge. Det skulle gå mer enn 40 år før dette momentet ble introdusert på nytt, i Knut Odners avhandling om Komsakulturen (Odner 1966). Dette hadde trolig sammenheng med hvordan Nummedal ble oppfattet av samtidige arkeologer, som naturhistoriker og feltarkeolog:

«Han så på steinredskapene langt mer som fossile dyreslag enn som utslag av et irrasjonelt menneskesinn. (. . .) Kulturforsker i den egentlige mening av dette ord med trang til miljøkunnskap og historisk perspektiv ble han derimot aldri» (Gjessing 1944:64).

De arkeologiske arbeidene i årene fremover dreide seg med få unntak nettopp om «historisk perspektiv», men ble sjelden mer enn typologiske sammenstillinger med funn fra kontinentet.

I 1920-årene oppdaget Nummedal Komsakulturen i Finnmark. Funnene ga debatten om pionerbosetningen en ny innfallsvinkel. Anathon Bjørn hevdet at funnene kunne representere en forløper til Fosnakulturen – at innvandringen til Norge kunne ha foregått via Finnmark og videre mot sør. Hovedgrunnen til denne antakelsen var de store og grove gjenstandene i Komsakulturen, som ble oppfattet som mindre utviklet, og dermed eldre enn Fosna-funnene. Det ble også lagt vekt på at Fosnafunnene inneholdt en rekke unge typologiske elementer som skiveøkser og tverrpiler. Fosnakulturen ble dermed knyttet til Ertebølle-kulturen i Sør-Skandinavia og datert til sen eldre steinalder (Bjørn 1929).

Både Bjørns arbeide og en rekke andre arbeider på denne tiden preges av manglende forståelse av steinartefakter, og dette var tydeligvis et hinder for å komme videre. Framstillingsteknikk og morfologi var lite kjent, og definisjoner upresise og usystematiske. En synes å ha klassifisert etter «siluett-metoden»: Gjenstander med omriss liknende illustrasjoner i referanselitteraturen ble i stor grad tatt for samme type. Tverrpilene som nevnes er f.eks. uten unntak uretusjerte midt-fragmenter av flekker.

I begynnelsen av 1930-årene fremmet botanikeren Rolf Nordhagen en ny teori, nemlig at det hadde vært isfrie områder under istiden der både planter og ulike dyrearter hadde overlevd. Også mennesker kunne ha overlevd i disse områdene. Dette kunne forklare at det ikke fantes klare paralleller til Fosnakulturen på kontinentet (Nordhagen 1933, 1936).

I 1932 ble det første spor etter mennesker fra fastlandstiden på Nordsjøbunnen publisert (Burkitt 1932). Det var tråleren «Colinda» som fikk på dekk en stor klump «moorlog» fra trålposen. Da fiskerne brøt opp klumpen fikk man øye på en bein-spiss. Spissen hadde ligget inne i torva, og måtte være deponert mens det enda foregikk torvtilvekst, altså i fastlandstiden. Spissen ble på typologisk grunnlag knyttet til tidlig Maglemosekultur. Funnet fikk forholdsvis stor betydning i diskusjonen av tidlig post-glasial tid i Nordvest-Europa, bl.a. om utbredelsen av Maglemosekulturen (Clark 1932, 1936, 1952, 1954, Schwabbedissen 1951, Brøndsted 1957). Funnet fikk imidlertid ingen gjenklang i diskusjonen om den eldste bosetningen i Norge (e.g. Gjessing 1945, Freundt 1948). (Spissen er senere radiologisk datert til sen-glasial tid, konf. Fig.5.)

I 1941 ble det gjort et funn på Blomøy, Øygarden, Hordaland, som etter hvert skulle få stor betydning for spørsmålet om sen-glasial bosetning. «Blomvågfunnet» var en samling med bein fra reinsdyr, hval, sel, og en rekke fugle- og fiskearter. Laget der beinfunnene ble gjort var overleiret av morenemasser. Funnet ble betegnet som en faunahistorisk sensasjon, muligens fra siste mellom-istid, men ble ikke satt inn i en kulturhistorisk sammenheng på dette tidspunktet (Undås 1941, 1942). Blomvåg-

funnet fikk ny aktualitet rundt 1960, da funnet ble 14C-datert. Dateringene slo fast at funnet var fra sen-glasial tid, fra tiden mellom 12000 og 12 500 år BP (Nydal 1960). Dateringene ble fulgt opp med kvartær-geologiske undersøkelser (Mangerud 1970a) og ny gjennomgang av det osteologiske materialet. Zoolog Rolf W. Lie påpekte flere mistenkelige forhold m.h.t. sammensetning og fragmentering av beinmaterialet, forhold som kunne skyldes at beina var måltidsrester etter mennesker. Dermed kunne dette være det eldste spor etter mennesker i Norge. Det ble planlagt en felles publikasjon av geologene Isak Undås og Jan Mangerud, zoolog Rolf W. Lie, arkeolog Arne B. Johansen og Reidar Nydal, Laboratorium for radiologisk datering ved NTH (pers.medd. A.B.Johansen). Denne publikasjonen ble aldri realisert, men innholdet i debatten var allment kjent og fikk stor betydning. Betegnende nok er det i mer populære fremstillinger vi først møter Blomvågfunnet som mulig spor etter mennesker i arkeologisk litteratur (e.g.Hagen 1977). Grunnlaget for debatten er først publisert i senere år (Lie 1986, 1990, Johansen 1992), og vil bli nærmere omtalt under følgende avsnitt om nyere forskning.

Tidlig på 1960-tallet ble Rørmyr-boplassene på Høgnipen i Østfold oppdaget og undersøkt av Erling Johansen (Johansen 1964). Inventaret skilte seg ikke nevneverdig fra de vest-norske Fosnafunnene, men lokalitetenes høyde over havet antydte en strandlinjedatering som raskt gav funnene status som Norges eldste.

På denne tiden foregikk også de store arkeologiske undersøkelsene i forbindelse med vannkraftutbyggingen i sør-norske høyfjellsområder. Det ble tidlig klart at her fantes mange boplasser fra den tidligste del av steinalderen, også funn som kunne knyttes til Fosna-kulturen. Anders Hagen ga en inngående oversikt over fjellfunnene, og satt dem i sammenheng med den tidligste bosettingen i artikkelen «Mesolittiske jegergrupper i norske høyfjell» (Hagen 1963). Funnene fra Hardangervidda ble satt i sammenheng med Høgnipen-materialet:

«Det store problem – inntil nå – har imidlertid vært hvilke veier som har ført Fosnajegerne fra Østfold-Akershus og ut til det vestnorske-trønderske kystområdet» (op. cit.:140).

Høyfjellsfunnene ble det manglende mellomleddet i kjeden av funn med typologiske ledetråder mot istidsmenneskene i Nord-Europa. Med dette mente man å ha funnet en sammenhengende vandringsvei fra kontinentet, over fjellområdene og til Vest-Norge og videre nordover. Istidsjegerne hadde fulgt reinsdyrflokkene til den ytterste skanse, til de sør-norske fjellvidder – det siste fristed for istidsfauna og istidsmennesker.

I siste del av 1960-årene tok diskusjonen om pionerbosettingen i Norge en ny vending. I avhandlingen om Komsa-kulturen brakte Knut Odner på nytt inn Nordsjøfastlandet i diskusjonen om Fosna-kulturens opphav. Odner grep fatt i de store økologiske omveltningene i Nord-Europa i istidens slutfase. Argumentasjonen var ikke ulik den Nummedal førte i sin artikkel fra 1924:

«Det er liten grunn til å tro at den rikeste av alle disse økologiske sonene, nemlig kysten, skulle bli forsømt. (...) Men så sank havet, og boplassene ble begravet av havet. (...) En gang i blant får en båt en harpun i trålen på Doggerbank. Det er minner om en befolkning som en gang ferdes der det nå er hav. Det er i denne kulturen (...) at jeg tror at opprinnelsen til Komsa- og Fosna-kulturen må søkes. Her ute må de ha utviklet en kystkultur som uten vanskeligheter kunne la seg tilpasse på den norske og svenske kysten. Avstanden over den «Norske renne» var (...) ikke avskrekkende lang» (Odner 1966:135–136).

Odners utsagn om at det nærmest var vanlig at det dukket opp arkeologiske funn fra Doggerbank var sterkt overdrevet. Odner refererer her til sekundærkilde (Schwabbe-dissen 1951), som har feilplassert nevnte funn fra Leman og Ower Bank til Dogger bank. Det konkrete utgangspunktet var beinspissen fra «Colinda», muligens supplert med rykter om funnene fra Brown Bank, som ble publisert noe senere (Louwe Kooijmans 1972).

I løpet av 1960-årene kom den radiologiske dateringsmetode til anvendelse. Dette ga seg utslag i en rekke viktige naturhistoriske arbeider, som ga mye nytt om naturmiljøet under og like etter istiden (e.g. Chanda 1965, Mørner 1969, Mangerud 1970a, 1970b, Danielsen 1970, Bergersen & Garnes 1971). Perry Rolfsen grep fatt i disse forskningsresultatene, og diskuterte mulighetene for bosetning under istiden i et økologisk perspektiv (Rolfsen 1972). Teorien om at menneskene flyttet nordover sammen med tundramiljøet de var tilpasset på kontinentet ble utdypet og befestet:

«Hvorfor er det sannsynlig at mennesket kom til Sør-Norge i Seinglasial tid? Det synes å være en naturlov at den samme klimaendring som tvinger en rekke dyrearter tilbake, begunstiger andre, og slike endringer i naturmiljøet får store følger for menneskets tilpasning. Noen menneskegrupper klarer å tilpasse seg de nye naturforholdene, andre bukker under og andre søker nye omgivelser. (...) Det er derfor grunn til å tro at klimaendringen i Eldste Dryas, Bølling og Allerød medførte at paleolittiske jegergrupper i Sør-Skandinavia, for delvis å kunne opprettholde sin tilpasning, vandret inn i nye jaktmarker etter hvert som isen trakk seg tilbake» (Rolfsen 1972:146).

Liknende kultur-økologiske betraktninger var kanskje enda mer fremtredende og helstøpte i Svein Indrelids artikkel «Problems relating to the Early Mesolithic Settlement of Southern Norway» fra 1975. Nordsjøfastlandet ble viet stor oppmerksomhet, nå med utgangspunkt i Louwe Kooijmans viktige arbeide om arkeologiske gjenstander og knokkelfunn fra Nordsjø-bunnen (Louwe Kooijmans 1972). Materialet viste en rikholdig og variert fauna på Nordsjø-fastlandet. Kooijmans slo imidlertid fast at de arkeologiske funnene stammer fra de sydligste delene av Nordsjøen, og at ingen av gjenstandene synes være eldre enn preboreal tid (Maglemose-kultur).

I artikkelen «Den kontinentaleuropeiska bakgrunden till Norges eldsta stenålder» (1981) diskuterte Stig Welinder innvandringsspørsmålet i et langt videre geografisk perspektiv enn tidligere. Han la vekt på at den tidligste bosetningen var del av en lang prosess, og at viktige deler av denne prosessen foregikk på kontinentet. Han hevdet

at istidsmenneskene i Nord-Europa neppe var så sterkt knyttet til tundra og rein som tidligere forskere har ment. Trolig utnyttet menneskene store områder og ulike økologiske miljø også under istiden. Teorien om mennesker som følger med sitt økosystem nordover i slutningen av istiden var dermed basert på sviktende grunnlag.

Welinder presenterte en modell for prosessen som førte menneskene til Norge, karakterisert i 4 ulike faser (Welinder 1981:32):

1. Det utvikles tilpasningsformer som er basert på varierte ressurser på kontinentet.
2. De arktiske og sub-arktiske kystområdene innlemmes i denne tilpasningen.
3. De norske kystområdene blir en marginal del av disse menneskenes utnyttelsesområde, del av års-territorium.
4. Helårsutnytting av norske kystområder, selvstendige «annual territories» i Norge.

Welinders modell tar hensyn til at det faktisk er en kysttilpasning som karakteriserer de eldste funnene i Norge, og ikke reinsdyrfangst. Han er imidlertid lite eksplisitt m.h.t. tempo og alder på de ulike fasene. Det blir antydning at fase 3 kan ha funnet sted i tidsrommet omkring 12000 BP. Blomvågfunnet er en viktig grunn til denne tidfestingen. Welinders hovedpoeng er imidlertid at befolkningen av Norge er en prosess som har foregått over lang tid. Anne-Karine Sandmo (1986:42pp) har anvendt denne modellen i sitt arbeide om den preboreale bosetningen i Troms.

Parallelt med den arkeologiske fokuseringen på Nordsjøbunnen som nøkkelområde for kulturutviklingen i Nordvest-Europa startet utbyggingen olje- og gassressursene i Nordsjøen. Egil Mikkelsen øynet her muligheter for spennende funn, men samtidig fare for ødeleggelse. I artikkelen «De første «nordmenn» på bunnen av Nordsjøen» (Mikkelsen 1978) blir det fokusert på de forvaltningsmessige sider ved disse viktige kulturminnene. Artikkelen gav støtet til flere utredninger i regi av den arkeologiske interimskommissjon (DAIK). Det ble arbeidet med manualer om arkeologiske funn til fiskere og oljearbeidere, – og slått fast at både museumsgrenser og kulturminnelov også gjaldt under vann.

Min interesse for dette forskningsfeltet stammer fra deltakelse i ett av disse utvalgene, sammen med arkeolog Sveinung Bang-Andersen og geolog Per Blystad (Bang-Andersen et al.1986). Dessverre falt oppfølgingen av disse utredningene mellom mange stoler, og kom i skyggen av den altopplukende omorganiseringen av kulturminnevernet. Vi må forstøt sette vår lit til tilfeldighetene når det gjelder Nordsjøbunnens kulturhistorie.

Nyere forskning om de oversvømte områdene i Nordsjøen

Hvor står vi så i dag? I det følgende gis en grov forskningsstatus om en rekke natur- og kulturhistoriske momenter som er viktige for debatten om de første mennesker i Norge.

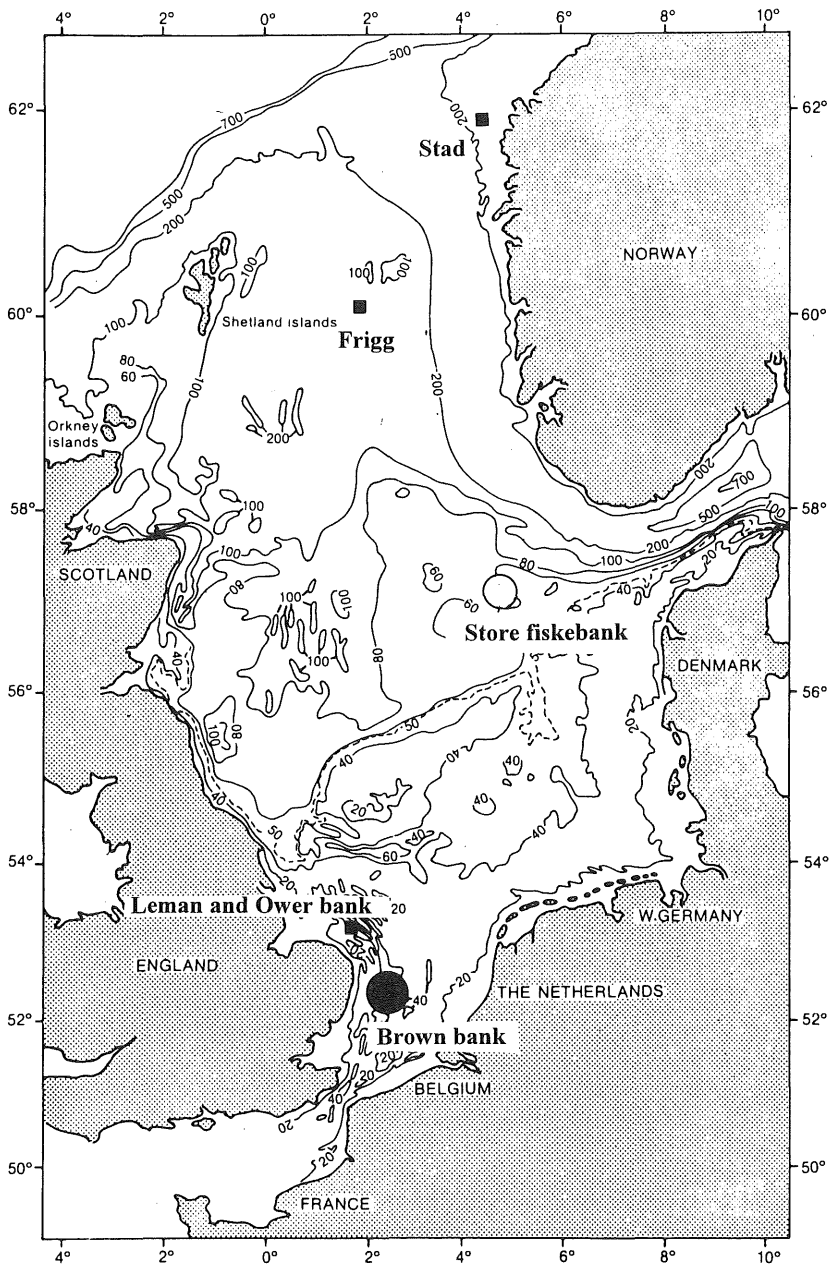

Fig. 2. Dybdeforholdene i Nordsjøen, samt lokalisering av de viktigste funnstedene for arkeologisk materiale. Stad: Retusjert flintavslag. Frigg: Retusjert flintstykke, sen-glasial tid (Fig.6). Store Fiskebank: Perforert stein, uvisst alder (Fig. 7). Lemman and Ower: Beinspiss, sen-glasial (Fig. 5). Brown bank: En rekke beinsaker, post-glasial tid (Fig. 4). Kart etter Blystad 1989, Fig.1.

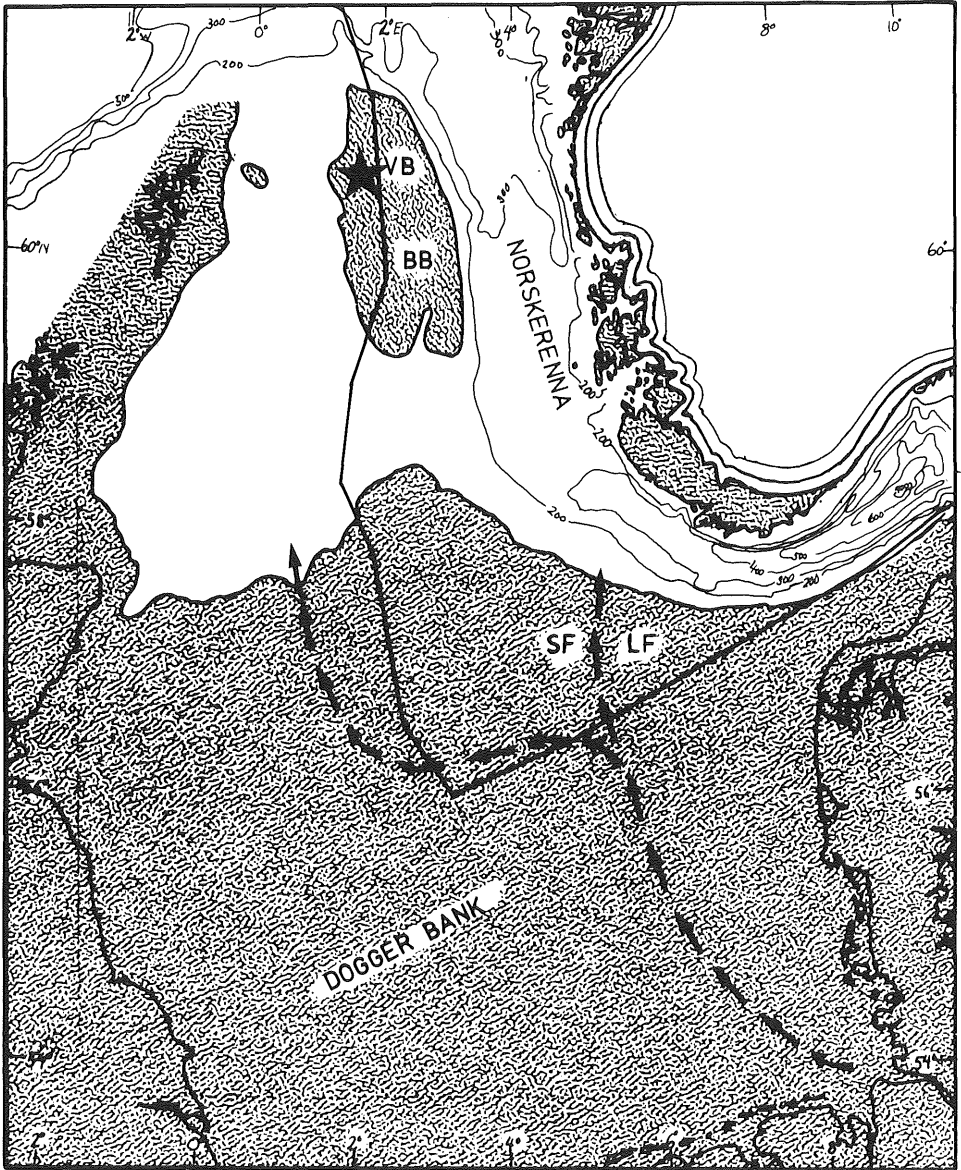

Fig. 3. Forslag til paleogeografisk rekonstruksjon av Nordsjøområdet omkring 11000–12000 BP. Elbens antatte løp er angitt. Funnstedet for det retusjerte flintstykket på Vikingbanken er markert. Kart etter Blystad 1989, Fig. 32.

Omfanget av de store isskjoldene under istiden er velkjent. Omfanget av den globale havsenkningen er mindre kjent, men likevel svært viktig for å forstå omveltningene i naturmiljøet i forbindelse med istidene.

Under istiden ble storparten av nedbøren bundet i de voksende isskjoldene og kom ikke tilbake i havet. Vannets kretsløp kom i ubalanse, og en stadig større del av vannmassene ble liggende på land, bundet i is. Dette innebar en senkning av det globale havnivået. Kurver som viser endringer i det globale havnivå (eustasi-kurver) varierer med fremrykk og tilbaketrekninger av isbreene. Under siste istids maksimum (18000 BP) var havnivået ca.125m lavere enn i dag (Shepard 1963, Fairbanks 1989).

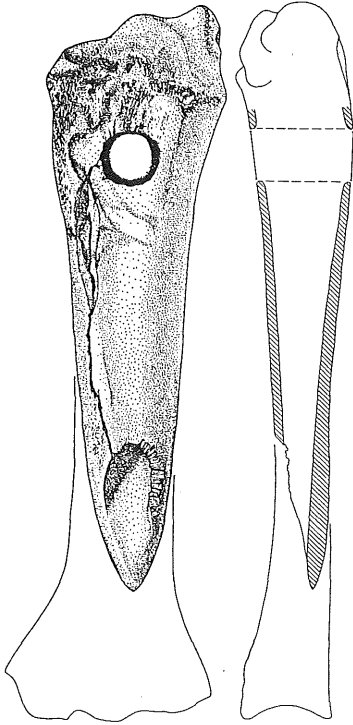
I dette miljøet var Middelhavet en innsjø, og det fantes en landbru over Beringstredet. Nordsjøbunnen var tørt land, og var en forlengelse av de nordeuropeiske slettene. Funn fra Nordsjøbunnen viser et variert dyreliv på disse slettene gjennom tidene. Foruten reinsdyr er det påvist bein fra mange eldre og mer fremmedartede dyr som mammut, ullhåret neshorn, bison, hyene, huleløve, hulebjørn m.fl. (Louwe Kooijmans 1972).

Ut fra kjennskapen til Nordsjøbunnen vet vi at dette var et land av flate vidder. Den tilgrensende kysten var et grunnt, arktisk farvann med langgrunne sand- og grusstrender. Selv små endringer i forholdet mellom land og hav har flyttet kystlinjen frem og tilbake over store områder. Vi vet at ismassene stadig var i bevegelse, og må forutsette at det var likedan med havnivået. Disse raske endringene i havnivået må ha satt et kraftig preg på det kystnære landskapet på Nordsjøfastlandet. Å rekonstruere dette forløpet er en vanskelig oppgave. Foruten fluktuasjonene i havnivået, foregår det endringer i selve jordskorpen: Nedpressing av jordskorpen som følge av istrykket, oppbuling av jordskorpen omkring isskjoldene m.m. (Eden et al.1978). Men det er likevel klart at det tørrlagte området i Nordsjøen har strukket seg mye lenger mot nord enn tidligere antatt. Det er funnet markerte strukturer som synes være strandvoller på bunnen i Statfjordområdet, områder som ligger på 150m havdyp i dag (Rokoengen et al.1982, Rise & Rokoengen 1984).

Observasjoner på kontinentalsokkelen utenfor Stad (Rokoengen 1980:27, Johansen og Rokoengen 1994:36) og Troms (Dekko & Rokoengen 1980) tegner et liknende bilde. Også langs norskekysten var det store tørrlagte områder i ulike perioder av glacial tid. Det er viktig å være klar over sammenhengen mellom isfremstøt/kaldfaser og lavt havnivå. Lavest havnivå (og store tørrlagte områder) faller sammen med det strengeste klimaet (og isfremstøt). Per Blystad (1989) har sammenfattet kvartærgeologiske data i et kart som viser en gigantisk øy i området mellom Vest-Norge og Shetland (Fig.3).

Spor etter mennesker

I litteraturen kan en få inntrykk av at det er funnet flere spor etter istidsmennesker i Nordsjøen (e.g. Odner 1966:136, Rolfsen 1972:149). Louwe Kooijmans (1972) gir en samlet presentasjon av både osteologisk og arkeologisk materiale fra Nordsjøen. De arkeologiske funnene er i hovedsak artefakter av bein, som på typologisk grunnlag knyttes til Maglemosekulturen, og dateres til preboreal og boreal tid (op.cit.:35). Her er ulike hakker og økser laget av knokler fra urokse, og urokseknokler med merker

Fig. 4. Skaftthullhakke (urokse) fra Brown bank, datert til tidlig post-glasial tid. Etter Kooijmans 1972.

35cm tykke sandlaget i en av IKU's borekjerne ble det funnet et flintavslag, 18mm langt, og med jevn retusj langs den ene sidekanten. Johansens beskrivelse og vurderinger synes overbevisende, og det er sannsynlig at dette er spor etter mennesker fra glacial tid, fra tiden da sokkelen var tørt land. Funnstedet er i dag på 169 m dyp (Johansen og Rokoengen 1994:39). En stein med en glatt grop fra en annen borekjerne fra sokkelen utenfor Stad er imidlertid mer tvilsom (op. cit.).

etter saging og skjæring. I alt nevnes 10 artefakter, alle fra den aller sydligste delen av Nordsjøen, hovedsaklig fra området omkring Brown Bank (Fig. 4).

Beinspissen (Fig. 5) som ble funnet utenfor Norfolk i 1932 har også vært knyttet til Maglemosekulturen på typologisk grunnlag (Burkitt 1932, Louwe Kooijmans 1972), men er imidlertid nå radiologisk datert til sen-glasial tid, 11 740+/-150 BP (Bonsall & Smith 1989). Det andre arkeologiske funnet som sannsynligvis er fra glacial tid, er fra britisk sektor lengst nord i Nordsjøen. Funnet ble gjort i en borekjerne på Frigg-feltet, omtrent midtveis mellom Bergen og Shetland. Det dreier seg om et lite flintstykke med retusj, som etter alt å dømme er tildannet av mennesker (Fig. 6) (Long et al.1986). Funnstedet ligger midt på den såkalte Frigg-øya på Blystads kart (Fig. 3). «Friggøya» ble oversvømmet for 11000 - 12000 år siden (Blystad 1989: Fig. 32). Avstanden til andre landområder var så stor, at det er lite rimelig å tro at artefakten kan ha kommet på plass etterat området ble oversvømmet. Funnkonteksten tilsier derfor at artefakten er fra glacial tid.

Arne B. Johansen og Kåre Rokoengen har nylig publisert et interessant funn fra kontinentalsokkelen ca 50 km VNV for Måløy (Fig. 2). I det øvre

Fig. 5. Beinspiss fra Leman and Ower banken, funnet av mannskapet på tråleren «Colinda» i 1932 (Burkitt 1932). Spissen er radiologisk datert til 11740+/-150 BP (Bonsall & Smith 1989).

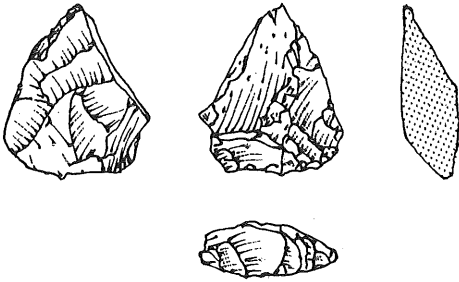

Fig. 6. Retusjert flintstykke fra Vikingbanken, funnet øverst i British Geological Survey's «vibracore Nr. 60+01/46» fra Frigg-feltet. Artefakten lå ca. 30 cm dypt i strandgrusen. Tegnet etter illustrasjon i Long et al.1986.

funnet kan settes i forbindelse med bosetning i fastlandstiden. Vi kan altså konkludere med at de arkeologiske funnene fra Nordsjøen og norske sokkelområder er svært sparsomme, og at kun 3 av funnene kan knyttes til glasial tid.

Det har stadig blitt flere sen-glasiale funn fra Nordvest-Europa – både fra de Britiske øyer, og kontinentet (Barton et al.1991). Det er i hovedtrekk små boplasser, og funnene blir vanligvis tolket som spor etter mennesker med en svært mobil tilpasning, sterkt knyttet til de store omflakkende reinsdyrflokkene. Dette bildet er imidlertid i ferd med å bli mer nyansert, mye tyder på at menneskene i dette miljøet hadde en mer allsidig tilpasning (e.g. Fischer 1991).

I forbindelse med nevnte utredning om kulturminner i norske sokkelområder (Bang-Andersen et al. 1986) ble sentrale steinalderforskere i alle land som grenser til Nordsjøen kontaktet om mulige nye funn fra Nordsjøbunnen. Prof.dr L.P. Louwe Kooijmans opplyser om en bergartsøks, en stein med gjennom boring og to nye beinhakker, alle fra Brown Bank-området. Øvrige svar var negative. Det eneste kjente funnet fra norsk sektor i Nordsjøen er en gjennomhullet stein som ble funnet på Store Fiskebank av en fiskebåt rundt 1985 (Fig. 7). Det er likevel usikkert om

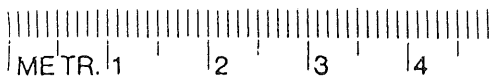
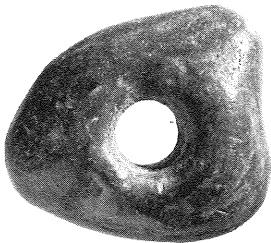
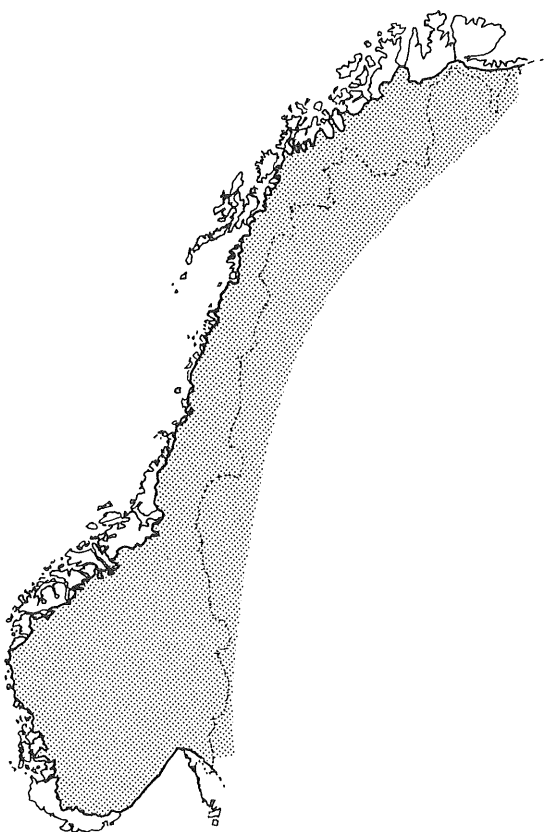

Fig. 7. Perforert stein, «B 13835» i Historisk museum, Univ i Bergen. Hullet ser ut til å være menneskegjort, men alder og funksjon er uviss. Steinen er 2.8 cm i tverrmål. Gjenstanden er funnet av en tråler, funnsted Store Fiskebank (Fig. 2).

Det er klare typologiske fellestrekk mellom de seinglasiale funnene fra N.Tyskland og Danmark (i.e.Bromme og Ahrensburg) og funnene fra Fosnakulturen (Indrelid 1975). Men her er også viktige forskjeller, som f.eks. skiveøksene og mikrolittene i Fosnainventaret.

Tradisjonelt har det vært et problem at det ikke har vært funn med klare typologiske paralleller til Fosna på kontinentet. I senere år er det imidlertid gjort flere preboreale funn i Danmark. Artefaktene fra Bonderup-boplassen

Fig. 8. Isranden i Yngre Dryas, 10000–11000 BP, i.e. isens maksimumsutbredelse i sen-glasial tid. Kartet viser at betydelige isfrie landområder har eksistert på Sørvestlandet, Møre, og i Nord-Norge gjennom hele sen-glasial tid. Tegnet etter Nasjonalatlas for Norge (1987), kart 2.3.3.a.

viser klare typologiske og teknologiske fellestrekk til både Fosna-kultur og Ahrensburg-kultur (Fischer 1982). Det finnes m.a.o. ikke lenger noe manglende mellomledd mellom sen-glasiale funn på kontinentet og Fosna-funnene fra Norge.

Nyere forskning om den tidligste bosetningen i Norge

I ulike deler av de norske kystområdene fantes store arealer som ikke var isdekket i sen-glasial tid (Fig. 8). Selv under brefremstøtene i Eldre og Yngre Dryas var det betydelige isfrie områder langs kysten. De største isfrie områdene fantes på Sørvestlandet, Mørekysten, Lofoten-Vesterålen og i Finnmark (Andersen 1979:80–81).

Det finnes både pollenanalytiske undersøkelser og funn av osteologisk materiale som forteller om miljøet i sen-glasial tid. Blomvågfunnet (ca 12 500 år BP) er det mest kjente funnet, men denne fasen er også representert i Sjonghelleren på Sunnmøre (12000–10000 år BP) og gjennom isbjørnfunnet på Finnøy i Rogaland (ca 10 500 år BP) (Larsen et.al.1987, Blystad et.al.1983, Lie 1986, Lie 1990). Rolf Lie har brukt dagens Finnmarkskyst som parallell for å beskrive klima, vegetasjon og dyreliv: Reinsdyr, rev, et rikt fugleliv, sel, hval og mange fiskeslag i havet. Det beskrives m.a.o. et naturmiljø som betegnes til å være godt egnet for mennesker med en tilpasning liknende den inuittene på Grønland og i Nord-Amerika har.

Til tross for dette er det ytterst sparsomt med spor etter mennesker som er eldre enn ca.10000 år BP i Norge. Mange lokaliteter og artefakter har vært fremholdt som mulige funn fra sen-glasial tid, men ingen av disse kan betegnes som sikre. Jeg skal i det følgende diskutere de mest sentrale.

Sikre spor etter mennesker før 10 000 BP

Det har vært hevdet at løsfunn av store tangespisser (Brommespisser) kan stamme fra sen-glasial tid (e.g. Rolfsen 1972:148, Fuglestveit 1989:39). Spissen fra Kolvik ved Kristiansund, og Snik-spissen fra Karmøy er de mest kjente (Fig. 9). Begge disse er imidlertid funnet for lavt til å være etterlatt på tørt land i sen-glasial tid. Strandlinje-dateringen av begge faller innenfor preboreal tid (Bang-Andersen 1988: 41, K.Pettersen pers.medd.). Det er påfallende å måtte ty til forklaringer som forlis og tap av utstyr på dypt vann for å få disse funnene til å passe i en sen-glasial kontekst. Slike spisser er dessuten også funnet på Fosna-lokaliteter; f.eks. på Toftøy utenfor Bergen (S.Alsaker, pers. medd.) og på Vega på Helgeland. Store tangespisser er etter alt å dømme en del av det preboreale redskaps-inventaret, om enn sjeldne. Liknende artefakter er også registrert på preboreale lokaliteter i Finnmark (B.Olsen, pers. medd.). Slektskapet mellom Fosna/ Komsa-spissene og sen-glasiale spisser fra kontinentet er velkjent, og det er vel ikke unaturlig at noen spisser likner mer enn andre.

Rolf Lie argumenterer overbevisende for at beinrestene fra Blomvåg er deponert av mennesker (Lie 1990). Det er først og fremst knoklens sammensetning og tilstand som synes vanskelig å forklare naturlig. Arter som lever i havet (hval, sel, fisk) er funnet sammen med rein, og en av reinsdyrknoklene betegnes som «margspaltet». Dermed oppfattes funnet som unaturlig, i.e. spor etter mennesker. Lie hevder at det mest sannsynlig dreier seg om måltidsrester etter mennesker.

Liknende omstendigheter nevnes i flere av lagene som er undersøkt i Sjonghelleren. Det osteologiske materialet fra den stratigrafiske enheten fra Ålesund interstadial (ca. 30000 år BP) omfatter fjellrev, oter, lemen, lomvi, lunde, teist, ærfugl, alke, alkekonge, måker og ender. Her ble også funnet bein fra ulike selarter og flere fiskeslag. (Larsen et.al.1987:285). I lagene fra sen-glasial tid (10000–12000 år BP) fantes en liknende blanding av fugl, fisk, landpattedyr og sjøpattedyr (op. cit.:286). Også disse funnene er nevnt som mulige spor etter mennesker:

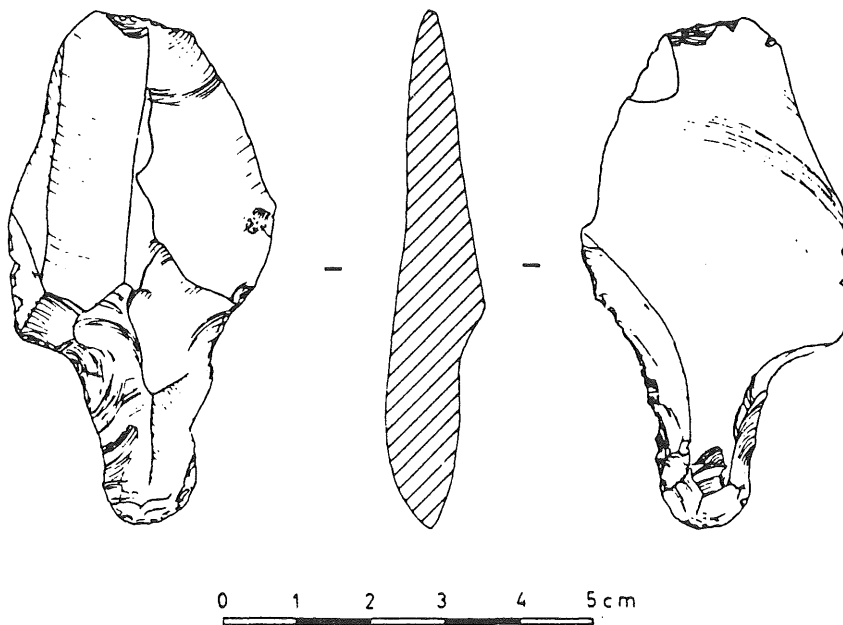

Fig. 9. Spissen fra Snik. Store tangespisser som denne likner sen-glasiale spisser fra kontinentet, men strandlinjedateringer viser at spissene fra Norge er fra preboreal tid. Etter Bang-Andersen 1988.

«Likevel er det drag ved beinmaterialet som ikkje utan vidare let seg forklåra på naturleg vis. (...) Særleg vanskeleg er det å forklåra funni av selbein. Det er ikkje truleg at selen ville søkja seg inn i ei hule som låg så langt frå sjøen. (...) Selen har berre to naturlege fiendar som ville vera i stand til å dra han på land: isbjørn og menneske. Og isbjørnen søkjer ikkje inn i fjellholer» (Indreliid 1989:27).

Et liknende funn fra Tromsø by beskrives av Sandmo (in press). Også her finnes bein fra en rekke dyrearter (bl. a. hval) som vanligvis ikke opptrer naturlig sammen utenom i avfallsdynger i tilknytning til boplasser. Funnet er 14C-datert til sen preboreal tid. Funnet er gjort ca 10m høyere enn samtidig strandlinje, og oppfattes som spor etter mennesker.

At det nå foreligger flere «uforklarlige» beinfunn, styrker ikke denne argumentasjonen. Jo flere slike «unaturlige» beinsamlinger som blir dokumentert uten entydige kulturspor, jo mindre sannsynlig er det at dette har noe med mennesker å gjøre. Naturen er lunefull, og vi bør være varsom med å tilskrive det vi ikke umiddelbart kan forklare i naturens verden til menneskelig handling. Det synes minst like «unaturlig» at istidsmenneskene *ikke* har etterlatt seg steinartefakter, og at det *ikke* finnes snittmerker på de velbevarte knoklene, dersom dette virkelig var måltidsrester. Kjente

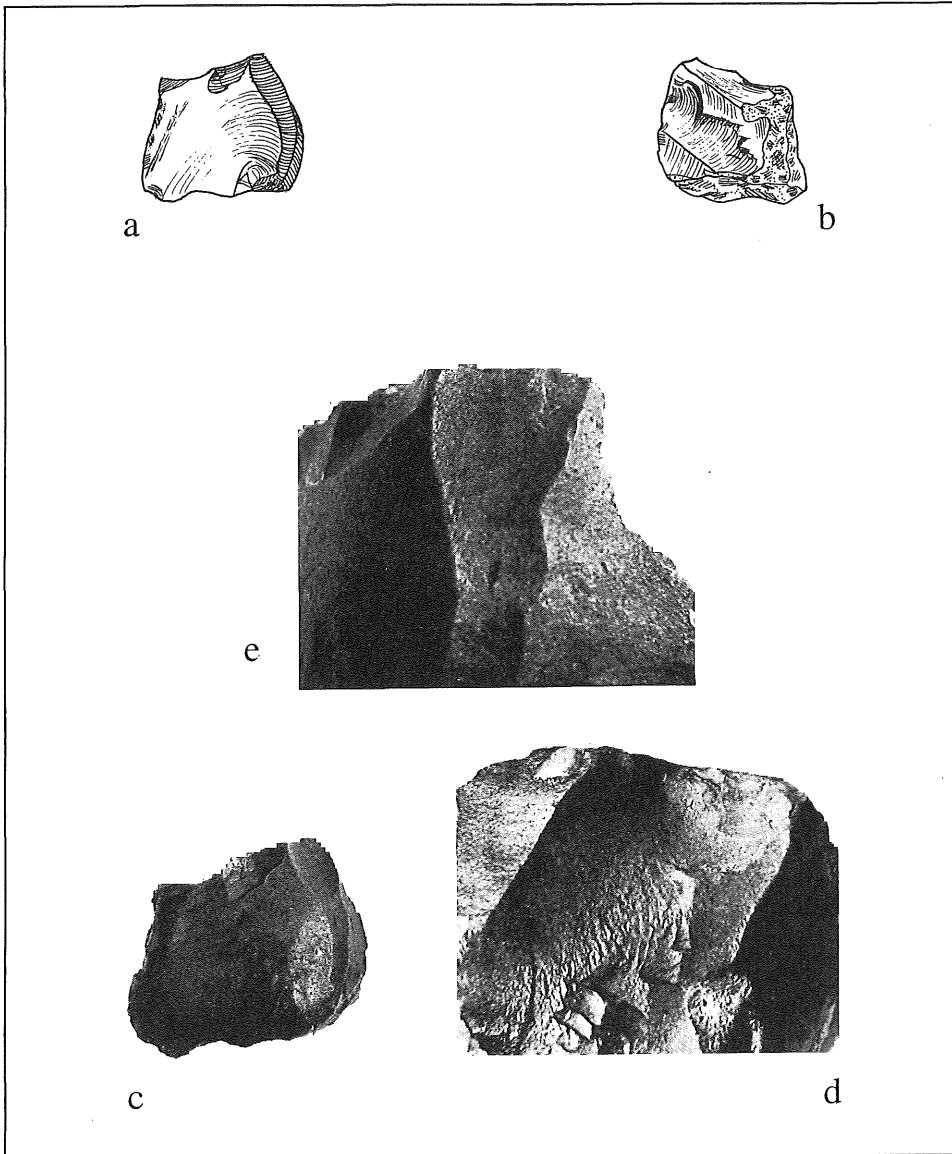

Fig. 10. Flintstykke fra de glasielle avsetningene fra Blomvåg. Illustrasjonen (fra Johansen 1992) viser en gjenstand som synes være et rimelig sikkert avslag. Gjenstanden er imidlertid en forholdsvis tykk bit av en flintknoll, og det er ingen spor etter plattformtildanning over slagbullen. Alle spalteflater bærer preg av kraftig mekanisk slitasje. Det er vanskelig å utelukke at denne og andre flintstykker fra Blomvåg er spaltet av mennesker. Men funnet inneholder ikke en eneste sikker artefakt, og dette svekker holdbarheten til «mulige artefakter». Blomvåg er i alle fall ikke et entydig spor etter sen-glasielle mennesker.

boplasser fra sen-glasial tid på kontinentet, og preboreale lokaliteter i Norge, er svært rike på avfall og redskaper av stein. Utgravninger viser at det ikke er uvanlig å finne 5000 – 20000 artefakter på boplassene. Selvsagt kunne bruken av stein være svært begrenset på noen av tilholdsstedene. Men burde vi ikke kunne forvente at en håndfull avslag var funnet, om Blomvåg og Sjonghelleren virkelig var boplasser?

I Blomvåg er det riktignok gjort flere flintfunn. Flere av flintfunnene er gjort i sikker sen-glasial kontekst. Arne B. Johansen argumenterer for at dette er artefakter, som dermed viser at Blomvågfunnet er et boplassfunn. Hovedargumentet er imidlertid at en del spalteflater er vanskelig å forklare naturlig (Johansen 1992:16).

Ut fra illustrasjonene i artikkelen synes ikke tolkningen av funnene som artefakter urimelig. Artefakten i Johansens Fig. 2 har tydelig slagbule, og synes forholdsvis skarpkantet. Men ved nærmere ettersyn oppdager man at fotografiene er elektronisk maskert, og at den tannede maskeringskanten går noe innover kanten av gjenstanden. Dette gir gjenstanden et skarpkantet preg. Fotografiene egner seg derfor dårlig som grunnlag for å kunne vurdere om gjenstandene er laget av mennesker.

Funnene (B 14969) ble gjennomgått på Historisk museum i 1993. Min vurdering er at flintfunnene neppe er tildannet av mennesker. I det følgende skal jeg kort begrunne hvorfor. Ene og alene det faktum at funnet bare omfatter knoller/kjerner og ingen avslag gir rom for mistanke, i boplasskontekst er alltid avslagene i overtall. Med få unntak er både spalteflater og rygger avrundet og slitt. Dette viser at gjenstandene har vært under naturlig, kraftig mekanisk påvirkning. Spalteflatene som er ferskest og mest skarpkantet, og som med størst sannsynlighet kunne være menneskegjorte, er alle på hjørner og kanter som er utsatt for naturlige støtskader. Her er ingen tegn til plattformtildanning som kjennetegner kjernene fra sikre boplassfunn (Fig. 10).

Min konklusjon er at flintfunnene fra de sen-glasiale lagene i Blomvåg neppe er artefakter. En kan vanskelig utelukke at noen av spalteflatene kan skyldes mennesker. Men å klassifisere dette som sikre artefakter er urimelig. Etter min vurdering er derfor verken beinfunn eller flintfunn egnet til å gi Blomvågfunnet status som troverdige spor etter sen-glasial bosetning.

I forbindelse med de arkeologiske undersøkelsene på Toftøy i Øygarden, Hordaland, ble det funnet en lokalitet som kan være sen-glasial. Her var en samling sterkt vannrulla, men entydige artefakter, funnet i strandsediment som lå langt over Tapes-transgresjonens maksimum. Her fantes klumper med skjellførende morenemasse som er ^{14}C -datert til 12450 ± 110 BP, men forbindelsen mellom flintartefaktene og denne dateringen er usikker. Tydelig vannrulling kan tyde på at funnet har vært transgredert i Yngre Dryas, og dermed eldre enn transgresjonen. Men det er vanskelig å utelukke at vannrulling har skjedd i strandsonen etter transgresjonen, i tidlig preboreal tid (Sigmund Alsaker pers.medd.).

Mari Høgestøl og Lisbet Prøsch Danielsen har presentert et liknende funn, Lok. 3 på Galta, Rennesøy i Rogaland. Dette er et udiskutabelt boplassfunn. Det er funnenes stratigrafiske plassering som er det sterkeste argumentet for at funnet er fra sen-glasial

tid. Et stort antall flintgjenstander (ca. 16800) er fordelt i opp til 80 cm strandgrus, som tolkes som et resultat av transgresjonsmaksimum i Yngre Dryas. Gjennom detaljstudier av strandsedimentet har en konkludert med at sedimentet er avsatt på dypt vann. Inkorporeringen av artefaktene i sedimentet må derfor ha skjedd under transgresjonsmaksimum. Dermed må funnet være eldre enn transgresjonen, dvs. et sted mellom 11000 og 12500 BP (Mari Høgestøl og Lisbeth Prøsch-Danielsen, pers. medd.).

Rent typologisk synes det ikke være noe som skiller funnene fra vanlig preboreal Fosna-kultur. Derimot skiller funnet seg fra sen-glasiale funn fra kontinentet ved tilstedeværelse av hele 14 skiveøkser og et stort antall mikrolitter. Det har vært hevdet at skiveøkse er et redskap som ble brukt ved kysten, og at det av den grunn ikke er representert på de sen-glasiale innlandslokaliteter i Danmark og N.Tyskland. Funn av en skiveøks på en preboreal lokalitet i Trollheimen tyder imidlertid på at skiveøkse også har vært knyttet til aktiviteter i innlandet (Bjerck 1983:16).

Funnet fra Rennesøy er likevel kanskje det mest overbevisende av de mulige sen-glasiale kultursporene. Men det er ene og alene geologiske data som indikerer en slik alder. For å kunne akseptere dette må vi forutsette at tolkningen av funnførende lag ikke bare er en sannsynlig tolkning, men den eneste mulige tolkning. Det kan ikke utelukkes at funnet er inkorporert i strandvullen under regresjonen etter Yngre Dryas transgresjonsmaksimum. At funnmengden er sterkt avtakende nedover i strandgrusen kan tyde på dette. I så fall er lokaliteten fra preboreal tid, og mer i samsvar med tradisjonell arkeologisk datering. Til tross for stor sannsynlighet, er funnet fra Rennesøy ikke godt nok til å få status som et *sikkert* sen-glasialt funn.

Er det forhold som gjør at sen-glasiale kulturspor vil være særlig vanskelige å finne? Om vi ser bort fra områder som har vært isdekket, skulle det ikke være umulig å finne kulturspor. I store deler av Vestlandet er transgresjonen i Yngre Dryas en faktor som gjør det vanskelig å oppdage sen-glasiale kulturspor. Ikke desto mindre er det i senere år funnet en rekke boplasser som er overleiret av Tapes-transgresjonen (e.g. Indrelid 1973, Bjerck 1982, Bostwick Bjerck og Bruen Olsen 1983, Damm et al. 1993). Det er neppe vanskeligere å oppdage sen-glasiale kulturspor under strandsedimenter enn kulturspor fra boreal/ tidlig atlantisk tid. Det har dessuten vært gjennomført en rekke systematiske søk etter mulige glasiale kulturspor i flere av de omfattende steinalderundersøkelsene langs kysten fra 1970 årene og frem til i dag. I denne sammenhengen får data fra Nordvestlandet spesiell vekt. Dette er nettopp ett av de områdene som ofte nevnes som sannsynlig sen-glasialt bosetningsområde. Her er store isfrie arealer gjennom hele sen-glasial tid. Og i dette området er det ingen transgresjon i Yngre Dryas som reduserer funn-mulighetene. Tvert i mot er det her dokumentert en utflating i strandforskyvningskurven som innebærer at havnivået var forholdsvis stabilt gjennom størsteparten av sen-glasial tid (Hafsten 1983; Svendsen & Mangerud 1987:119). Strandbundet bosetning fra denne tiden vil dermed gi seg utslag i en oppsamling av kulturspor langs bestemte høydekurver. Dette er en omstendighet som øker sjansene for å oppdage eventuelle funn.

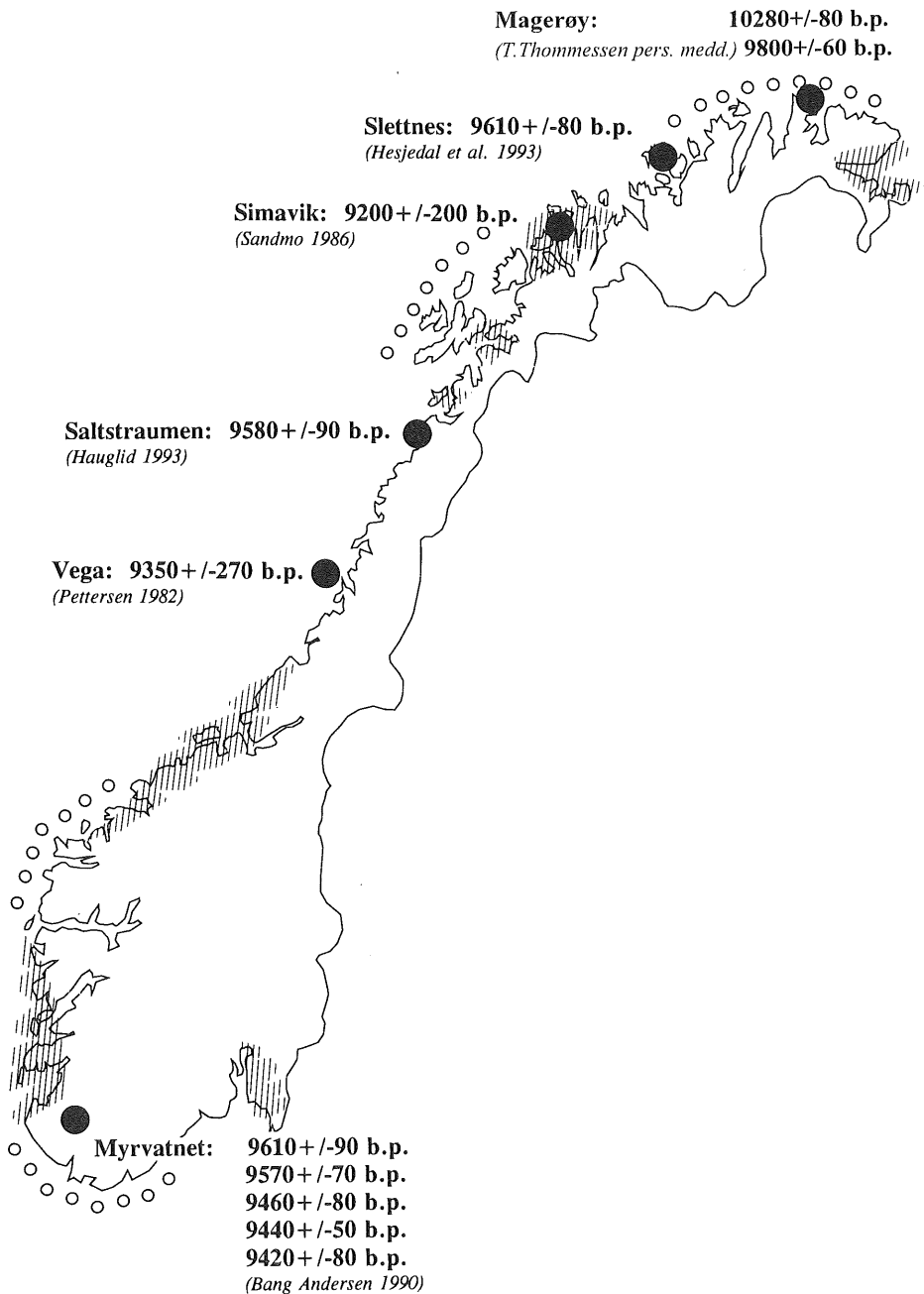

Fig. 11. Preboreale 14-C dateringer fra boplasskontekst i Norge. De skraverte områdene viser de viktigste funnstedene for preboreal bosetning langs kysten. Legg merke til mangelen på funn i områdene der Tapes-transgresjonen er kraftigst (åpne sirkler).

Nettopp i dette gunstige leteområdet har det vært gjennomført omfattende arkeologiske registreringer i tilknytning til utredningene om alternative ilandføringssteder for gass fra Haltenbanken. Det er fagfolk med lang erfaring fra steinalderregistreringer som har ledet dette arbeidet (Hatleskog et al.1988a, 1988b, Pettersen et al.1988a, Pettersen et al.1988b, Søborg 1988, 1990). Tross grundige undersøkelser ble det ikke funnet kulturspor i de sen-glasiale nivåene. Men funnene er svært tallrike langs de noe lavere preboreale strandlinjene.

Ingen av spørsmålene i denne gjennomgangen kan besvares med et klart «ja». Det er derfor vanskelig å gi et positivt svar på hovedspørsmålet – om det finnes spor etter mennesker i Norge før ca. 10000 BP. Mange vil kanskje finne denne gjennomgangen urimelig kritisk. Men det er kanskje på tide å se kritisk på de mange mulige kulturindikatorer fra glasial tid, og ikke la all tvil komme teorien om sen-glasial bosetning til gode. Min konklusjon er at mangelen på sikre spor etter mennesker i sen-glasial tid langs norskekysten like gjerne kan gis kulturhistorisk vekt. Dersom norskekysten var del av det området som årlig ble utnyttet av menneskene på Nordsjølettene for 12000 år siden (jfr. Welinder 1981), så burde det ha vært funnet arkeologiske spor. Når det er sagt, må vi på ingen måte avvise at mennesker *kan* ha vært i de norske kystområdene tidligere enn ca. 10000 år BP. Men det synes likevel sikkert at omfanget av bosetningen før og etter ca. 10000 BP er vesensforskjellig. De data som er lagt frem her gir god dekning for påstanden om at *Fosna-funnene i preboreal tid er den egentlige pionerbosetningen i Norge.*

Hele norskekysten blir tatt i bruk innenfor en forholdsvis kort tidsperiode

Et viktig moment er at pionerbosetningen synes å ha spredt seg til alle deler av norskekysten på forholdsvis kort tid. Det er sparsomt med 14-C dateringer fra preboreal tid. Men dateringene som foreligger viser at dateringene lengst nord er like gamle som i Sør-Norge. De eldste 14C dateringen er faktisk de nordligste. Dateringen fra Slettnes på Sørøya i Finnmark (Slettnes VII, 9610+–80BP) er knyttet til funn som omfatter både tangespisser og grov flekketeknikk (Hesjedal et al. 1993:194–200, Olsen 1994:30). Fra Magerøya lengst nord i Finnmark foreligger det nå enda eldre 14C-dateringer, både fra tidlig preboreal tid, og fra slutten av Yngre Dryas (upubliserte data fra FATIMA-prosjektet, pers.medd. Toini Thommessen, Tromsø museum) (Fig. 11.).

De mange strandforskyvnings-undersøkelsene fra senere år gir gode betingelser for strandlinjedatering, særlig i tiden med rask landheving like etter isavsmeltingen. Dateringene understøtter det bildet de ni preboreale 14C-dateringene gir. Alle deler av kysten synes å bli bosatt i løpet av tidlig preboreal tid (10000–9500 år BP). Det er lokaliteter med dateringer fra tidsrommet 9500–9800 både i Varanger (Schanche 1988), i Troms (Sandmo 1986) og i Nordland (Bjerck 1991, Hauglid 1993). En tidsforskjell fra sør til nord kan altså ikke spores arkeologisk. Dette er en indikasjon på

at spredningen av bosetningen langs hele denne lange kyststrekningen har foregått svært raskt, sannsynligvis i løpet av mindre enn 2–300 år. Dette materialet antyder også at alle deler av norskekysten ble bosatt i løpet av preboreal tid. Strekningene uten sikre preboreale funn (Agder/Jæren, Sunnfjord/Sunnmøre, Lofoten/Vesterålen) er alle steder der preboreale funn er sterkt underrepresentert pga Tapes-transgresjonen (Fig. 11) (Bjerck 1986:105, Møller 1989:414–15).

Mengden og spredningen av de tidligste funnene antyder også at pionerbosetningen var mer enn noen få omflakkende familier. Det synes altså som om at forholdsvis mange mennesker kom til de norske kystområdene på kort tid. At de fleste boplassene er forholdsvis små, har vært tolket som at disse menneskene levde i små sosiale enheter med høy mobilitet. En slik bosetningsstruktur gir rom for den raske omfangsrike spredningen vi ser konturene av.

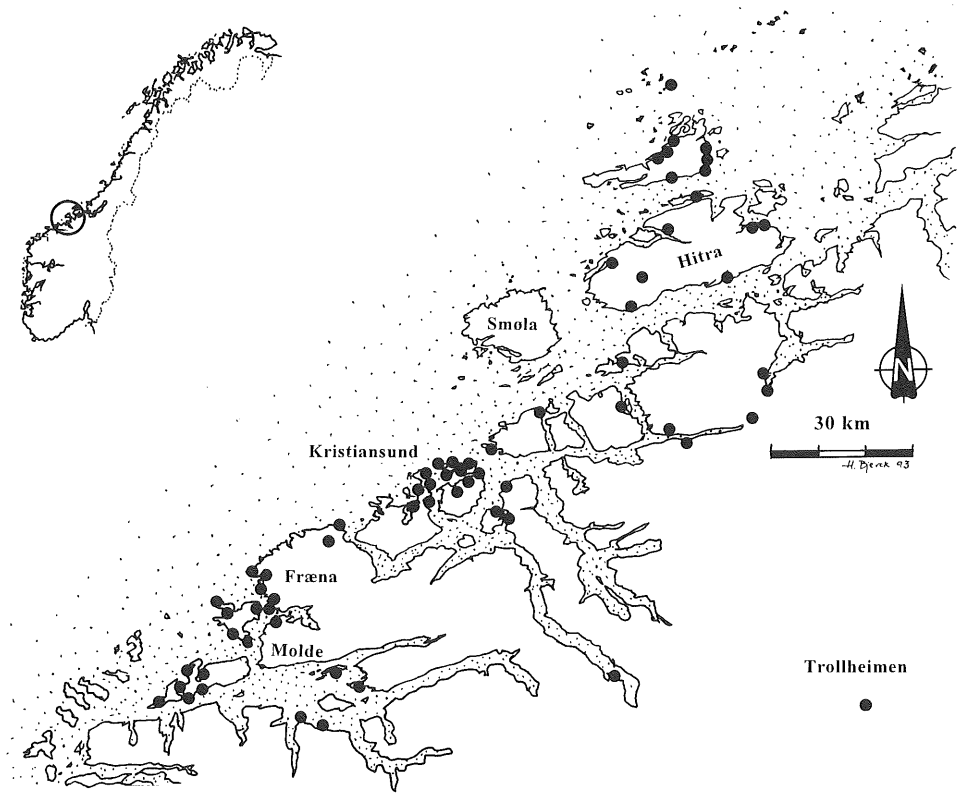

Fig. 12. Funnsteder for skive- og kjerneøkser fra preboreal tid på Nordvestlandet, basert på katalog i Bjerck 1983. Funnstedene illustrerer Fosnakulturens nære tilknytning til ytterkysten, og viser at pionerbosetningen i Norge hadde en utpreget marin økonomi.

Den tidligste bosetningen hadde en utpreget marin tilpasning

De fleste innvandringsteoriene legger stor vekt på at reinsdyrflokkene var et hovedelement i tilpasningen til menneskene i sen-glacial og preboreal tid. Færre har lagt vekt på at beliggenheten av de preboreale boplassene i Norge viser at menneskene har hatt en utpreget marin økonomi. Den typiske beliggenheten for Fosnaboplassene er avskjermede strender langs ytterkysten. Boplassene synes i stor grad å være knyttet til steder med gode, naturlige havner. Dette understreker betydningen av forbindelsen til havet, og viser at ressursene her var sentrale.

Et kart over Nordvestlandet med funnsteder for skiveøkser gir nærmere inntrykk av boplassenes beliggenhet i preboreal tid: Avskjermede steder ytterst i havgapet, svært ofte på øyer. På denne tiden var havnivået 20–50m høyere enn på dette kartet. Storparten av Smøla var under vann, Frøya og Hitra var et stort øyrike. Det var ikke mye som stakk opp av havet ytterst på Mausundvær, der det også er funnet 3 skiveøkser. Plasseringen av boplassene forteller at menneskene i preboreal tid hadde sjødyktige farkoster, sannsynligvis havgående skinnbåter (Fig. 12). Funnene klumper seg sammen i Midsund, Fræna, Kristiansund og Hitra. Bosetningen er knyttet til avskjermede sjøområder lengst ut mot storhavet, der det var muligheter for god fangst uten å risikere for mye i forhold til vær og vind og grov sjø. Tilsvarende plassering av preboreale boplasser er kjent fra både Nord- og Vest-Norge.

Det er også tydelige tegn på at menneskene i Norge fra første stund har jaktet på reinsdyr i innlandet. Sveinung Bang-Andersen (1990) har dokumentert at menneskene også har brukt innlandsområdene øverst i Bjerkreimsvassdraget i Rogaland i tidlig preboreal tid. Boplassen ved Myrvatnet har ikke ligget langt fra kanten av innlandsisen. Funnene er tolket som spor etter reinsdyrfangst. I dette området er det ikke gjort preboreale funn i kystområdene, sannsynligvis pga strandforskyvningsforløpet (op. cit.). Dette viktige trekket vises også på funnkartet over skiveøkser på Nordvestlandet (Fig. 12). Flere steder er der gjort funn innover fjordene, i Hemne, Aure og Romsdalsfjorden. Mest interessant i Sunndalsfjorden, der det også er funn i det tilgrensende høyfjellsområdet. Ved Gevilvatnet i Trollheimen er det gjort funn som foruten typiske flekker og mikrolitter også inneholder en liten skiveøks (Bjerck 1983:16). Funnet er sannsynligvis spor etter preboreale jegere på reinsdyrjakt (Gustafson 1988).

Innvandring fra øst til Finnmark?

De tidlige dateringene lengst nord i Norge kunne friste til å re-introdusere Anathon Bjørns teori om en innvandring fra øst. De seneste funnene fra Finnmark har imidlertid gjort det enda tydeligere at de eldste funnene i Nord-Norge tilhører det samme teknokomplekset som kjennes fra Sør-Norge i preboreal tid. Tilsvarende funn fra områdene lengre mot øst som kan understøtte en østlig innvandring, kjennes ikke. Det må samtidig understrekes at Kola-halvøya og tilgrensende områder er lite undersøkt, og at det er gode muligheter for funn som kan gi denne debatten en ny vending. Men vi bør ikke ha for store forventninger. Også i nord er den norske kysten ganske

forskjellig fra de tilgrensende kystområdene. Øst for Fisker-halvøya på Kola er det ytterst få fjorder, strender, øyer og holmer, og forholdene for sjøfangst er langt dårligere langs denne klippekysten enn i Finnmark. Det er derfor lite som tyder på at Kola-halvøya har hatt en bosetning med samme orientering mot kysten og marine ressurser som den vi kjenner fra Finnmark (Olsen 1994:37–38). Og dersom de eldste sporene i nord hadde sammenheng med reinsdyrsjegere fra slettene i øst, ville det være naturlig å tenke seg at bosetningen i Finnmark ikke var ensidig knyttet til ytterkysten slik funnene antyder. En bør derfor ha nysgjerrig åpenhet, men moderate forhåpninger til funnene fra Kola i spørsmålet om den aller tidligste bosetningen.

Diskusjon: Innvandringen til Norge og utviklingen av en arktisk marin tilpasning.

Vi kan oppsummere forskningsstatus slik: Mot slutten av istiden fantes et vidstrakt arktisk/sub-arktisk sletteland i Nordvesteuropa, som også omfattet størsteparten av Nordsjøbunnen. Menneskene som levde her hadde jakt på megafauna som et viktig element i sin økonomi. Om menneskene også utnyttet marine ressurser er usikkert, evt kystboplasser vil ligge på Nordsjøbunnen. Det er klare teknologiske og typologiske fellestrekk mellom funnene fra kontinentet og Fosnafunnene i Norge.

Fra Norge er det ytterst sparsomt med spor etter mennesker som er eldre enn ca.10000 år BP. Dette til tross for at det synes å ha vært gode levevilkår for mennesker med et levesett liknende inuittene i Nord-Canada og Grønland i de norske kystområdene, i alle fall fra ca.13000 år BP. Fra tiden like etter ca.10000 år BP finnes mange boplasser, som tyder på at forholdsvis mange mennesker tok i bruk de norske kystområdene på forholdsvis kort tid. Disse menneskene hadde fra første stund en utpreget marin tilpasning, men jaktet også på rein i innlandet.

Vi kan ikke utelukke at det har vært mennesker i norske kystområder gjentatte ganger under istiden. Men vi kan slå fast at en evt. bosetning under istidens slutfase ikke på noen måte kan sammenliknes med bosetningen som er dokumentert fra preboreal tid. Fosnakulturen og de tidligste Komsafunnene representerer pionerbosetningen i Norge. Dermed synes et rikt arktisk kystområde å ha ligget mer eller mindre ubrukt gjennom flere tusen år. Først rundt 10000 år BP fattet menneskene interesse for denne kyststripen. Deretter ble hele denne lange kystsonen tatt i bruk – fra Østfold til Finnmark – i løpet av forholdsvis kort tid, anslagsvis 2–300 år.

Hvordan kan det ha seg at norskekysten ikke synes å ha vært attraktiv i sen-glacial tid, men svært så attraktiv i tidlig post-glacial tid? Hvilke forhold kan ha «hindret» bosetningen av dette rike kystområdet i siste del av istiden? Alt tyder på at denne hindringen ikke er naturgitt, men har sammenheng med kulturelle forhold. Et springende punkt i denne debatten er spørsmålet om bruk av marine ressurser under istiden. Er det riktig slik f.eks. Odner forutsatte, at Nordsjøkysten var av stor betydning for menneskene i Nordvesteuropa i sen-glacial tid?

Arktisk sjøfangst på kontinentet?

Som nevnt er det svært vanskelig å undersøke dette, fordi spor etter kystboplasser vil ligge i de oversvømte områdene. Men mye tyder på at sjøfangst og fiske langs de sen-glasielle Nordsjøstrendene ikke var særlig attraktivt. Istidskystene langs kontinentet i Nordvest-Europa var ganske forskjellig fra norskekysten. På den flate Nordsjøbunnen må strendene ha vært endeløse og ensformige, rette strekninger. Det var langgrunne strender, brede belter med brenning og brede tidevannssoner som gjorde det vanskelig å komme inn og ut fra land. Det var heller dårlig med vik, nes og øyer som kunne skjerme stranden og gi brukbare landingsforhold. Vanskelige landingsforhold skaper særlig store problemer i de kaldeste farvannene, og gjør marin fangst og fiske svært risikofyllt.

Sjøbunnen må ha vært like ensformig som slettene. Her fantes dårlig med grunner, sund og tidevannsstrømmer som vi forbinder med godt fiske. Det er heller ikke sikkert at forholdene i ishavet var gunstige m.h.t. marin produksjon, i det minste i de kalde fasene. Istidskystene på kontinentet må rent topografisk ha liknet mye på dagens kyst mellom Jylland og Nederland, og det er noe ganske annet enn den kysten som fantes i Norge. Der er derfor godt mulig at istidsmenneskene hadde et perifert forhold til marin fangst, og at kyststripen der nord ikke fremsto som særlig gunstig. Med sitt landskap av fjorder, sund og bratte fjell kunne man verken ferdes eller drive reinsdyrfangst uten sjødyktige farkoster. Og uten en marin tilpasning er det lite rimelig at slike farkoster fantes.

Når vi beskriver Norskekysten som «beboelig» ut fra forekomsten av bestemte dyrearter, må vi samtidig huske at «beboeligheten» forutsetter en bestemt tilpasning, nemlig den arktiske kysttilpasningen vi kjenner fra Grønland og Nord-Amerika i nyere tid. Parallellen til Nord-Amerika er interessant i dette perspektivet. Pionerbosetningen i de arktiske kystområdene her har et liknende forløp som det vi ser konturene av i Norge. Det har vært mennesker nær den arktiske kysten i Nord-Amerika fra minst 12–13000 år BP. Disse menneskene har i flere tusen år passert Beringstredet, og fortsatt mot varmere kyst-områder i sør, og mot innlandsslettene med store flokker av megafauna. Ikke før ca. 2500 f. Kr. blir de arktiske kystområdene tatt i bruk, og i løpet av forholdsvis kort tid (mindre enn 500 år) omfatter bosetningen hele kyststrekningen fra Beringstredet til Øst-Grønland (Grønnow 1988:95, Møjberg 1991:166). Også i Nord-Amerika synes altså et rikt arktisk kystområde å forbli ubebodd gjennom lang tid, til tross for at mennesker holder til like ved. Begge disse store kystområdene blir tatt i bruk i løpet av et forholdsvis kort tidsrom. Begge steder har pionerbosetningen en utpreget marin økonomi, hvor det også jaktet på megafauna i innlandet.

Både i Norge og i Nord-Amerika synes altså pionerbosetningen å være knyttet til utviklingen av sjøfangst i arktiske farvann. Kan denne utviklingen ha vært en terskel som kan forklare at rike kystområder ble liggende øde gjennom mange tusen år? Kan skje vi ikke har hatt nok respekt for kompleksiteten i en arktisk marin økonomi?

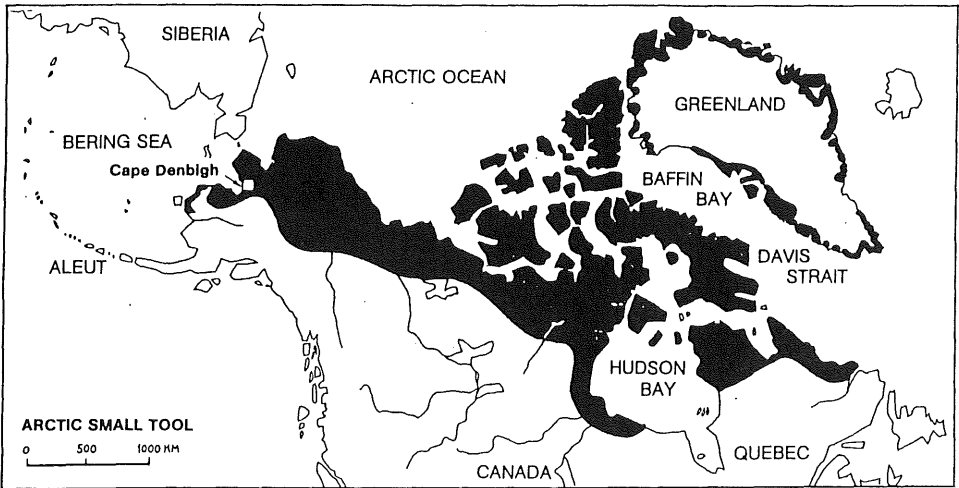

Fig. 13. «Arctic Small Tool Tradition», datert til 2500–2000 BC. Dette er pionerbosetningen i arktisk Nord-Amerika. Det er lite som skiller mellom dateringene fra Øst-Grønland og Alaska, og alt tyder på at menneskene har spredt seg raskt i hele dette enorme området. Den tidligste bosetningen langs den arktiske norskekysten i sen-glasiatid synes å ha hatt et liknende forløp. Kart etter Møbjerg 1991.

Høy risiko i arktisk farvann

Vi viser til at arktiske kyster rommer store mengder fisk, fugl, sel og hval, og til at inuittene lever godt her. Men vi glemmer lett at tilgangen til denne rikdommen forutsetter en spesiell og avansert tilpasning, der en lang rekke kulturelle variabler må fungere i en helhet. De arktiske kystområdene kan være rike, men tilgangen på ressursene innebærer stor risiko, og rikdommen kan lett koste mer enn den smaker. En stor del av næringsaktiviteten foregår i et miljø som er livsfarlig for fangstmannen. Kunnskap, ferdigheter og teknologi som kan redusere den høye risikoen er kanskje viktigere enn utstyr og innsikt knyttet til selve fangsten. Det er mange måter å øke sikkerheten: Kunnskap om vær, vind, bølger og farvann, valg av skjermede fangstfelter, plassering av boplasser og fangststasjoner, samarbeide under fangsten, samarbeide mellom sosiale grupper, utvikling av klær, farkoster og utstyr.

En faktor som må ha vært viktig – kanskje det viktigste teknologiske elementet i arktisk sjøfangst – er utviklingen av båter. I et slikt levesett er båten viktigste fremkomstmiddel, og åsted for hoveddelen av næringsaktiviteten. Båten er forbindelsen mellom menneskene og deres næringsgrunnlag, og av avgjørende betydning for sikkerheten til fangstfolkene. I arktisk farvann er det like viktig å holde seg tørr som å holde seg flytende. Kajakken er et illustrerende eksempel på dette – et fartøy som nesten sidestiller fangstmannen med en sjøfugl. Ved hjelp av den tette farkosten, og teknikken med å vri seg opp med en «eskimorulle» om en går rundt, holder fangst-

mannen seg både flytende og tørr selv under svært vanskelige forhold. Kajakken er også velorganisert arbeidsplass, en «mobil lokalitet» der en alltid har nødvendig utstyr for hånden. De første menneskene som bosatte seg i de arktiske kystene i Norge og Nord-Amerika må ha mestret fartøy med liknende egenskaper.

Jeg har fremhevet at det neppe var særlig gode forhold for sjøfangst langs kysten av slettene i Nord-Europa i glasial tid. Dermed kan menneskene ha manglet motivasjon til å utvikle utstyr, ferdigheter og kunnskap om slik fangst, eller til å innpasse slik fangst i tradisjonelle bosetningsmønstre, næringsmønstre og årstidssyklus. Dette kan innebære at rikdommene langs den arktiske kyststripen i Norge verken var tilgjengelige eller attraktive for de sen-glasiale jegerne på kontinentet. Sjødyktige farkoster og ferdigheter i sjøfangst var en forutsetning for bosetningen i Norge. Kombinasjonen av kompleksiteten i en arktisk marin tilpasning, og manglende motivasjon for å utvikle slik kunnskap og ferdigheter, kan representere en kulturell terskel som innebar at norskekysten forble «beboelig», men mer eller mindre ubebodd gjennom mange tusen år. Et liknende forløp kan forklare den sene bosetningen langs den arktiske kysten i Nord-Amerika.

Min konklusjon er at innvandringen til Norge er knyttet til utviklingen av arktisk marin økonomi. Jeg har fremhevet flere forhold som motvirker denne utviklingen. Men hvilke forhold kan ha stimulert til fortgang i denne utviklingen for ca. 10000 år siden?

Motiverende skjæringspunkt

Det er vanskelig å komme utenom de store miljøendringene i overgangen mellom istid og varmetid, fra tundra til skog, fra store flokker med rein til en økende artsrikdom i stadig frodigere vegetasjon. Det kan neppe være tvil om at disse endringer har hatt stor innvirkning på menneskenes økonomi, samfunnsstruktur og forestillingsverden. Det var en tid preget av nye muligheter. Men kanskje var bortfallet av de gamle muligheter den viktigste drivkraften i prosessen, som førte til at menneskene mistet fotfestet i urgamle tradisjoner. Dette må ha medført økt stress og skarpere rivalisering mellom både enkeltpersoner og sosiale grupper. Det er i en slik kontekst utviklingen av arktisk marin økonomi, og innvandringen til Norge foregår.

I denne situasjonen kan det ha vært grobunn for den motivasjonen som manglet i glasial tid. Detaljene i denne prosessen kan vi bare gjette oss til, men det er interessant å problematisere momenter i dette forløpet. Arktisk sjøfangst er en smal sektor mellom rikdom og risiko, som gir lite rom for prøving og feiling og gradvis utvikling. Det er likevel flere situasjoner der en kan samle motivasjon, kunnskap og ferdigheter i retning av arktisk sjøfangst uten særlig risiko.

Når det gjelder utvikling av fiske, kan elver og vann på slettene ha spilt en viktig rolle. Innlandsfisket innebærer ikke på langt nær samme risiko som sjøfangsten, og gir bedre muligheter til eksperimentering og gradvis utvikling over lang tid. Fisket i elver og vann ville dessuten være enkel å kombinere med tradisjonell jakt

på rein. Kunnskap og ferdigheter om fiske var sannsynligvis utviklet lenge før sen-glasiatid.

En annen utviklingsmulighet er fangst på sjøis. Her har en kunnet nytte samme framkomstmidler som på land, og nå både fiskeplasser og åpne råker der sel og hval var fortettet. Under fangst og fiske på sjøisen er det mulig å utvikle utstyr og ferdigheter under rimelig trygge forhold.

En tredje forbindelse er sel og hvalross, de eneste av de marine artene som kan fanges både på land og i sjøen. De fleste sel-arter samles fra tid til annen på faste steder, i store kolonier der de er lette å fange. Både fra ny og gammel tid kjennes eksemplere på fangst i stor stil på slike steder i ulike deler av arktis. Menneskene kunne knapt unngå å legge merke til slike kolonier. Her var en opplagt mulighet til å få innsyn i hvilke rikdommer som fantes i havet, og høste erfaring med fangstmetoder og utstyr. Den åpenbare gevinsten ved godt samarbeide i denne fangsten kan ha hatt samfunnsmessige implikasjoner: Formaliserte bånd mellom sosiale grupper gjennom ekteskap, sammenslåing av sosiale grupper til større enheter, koordinering av flyttemønster, samarbeide om utvikling og bruk av ressurskrevende utstyr, informasjon om nytt land og nye måter. Dette er viktige faktorer i utviklingen av en økonomi basert på sjøfangst.

Vi skal ikke utelukke at en viktig del av denne utviklingen kan ha foregått på den delen av norskekysten som lå nærmest Nordsjøfastlandet, som f.eks. på Jæren. Slettelandet her var et av de få stedene langs norskekysten hvor istidsmenneskene kunne ferdes og fangste på tradisjonelt vis. Kanskje boplassen på Rennesøy er et slikt sted?

I slike skjæringspunkter kan marine ressurser ha fått innpass i økonomien til mennesker som i utgangspunktet levde et liv med lange røtter i storviltjakt på de nord-europeiske slettene. Slik kunne sjøfangsten innarbeides i økonomi, årssyklus og bosetningsmønster, sosiale territorier, samfunnsorganisasjon og forestillingsverden. Slik kunne plutselig det forrevne kystlandet langs isen der nord fremstå som et rikt og attraktivt bosetningsområde. For norskekysten er først og fremst en gullgruve for folk som har fått øynene opp for rikdommene i havet – og som mestrer å utnytte disse. Og her nytter det ikke uten sjødyktige farkoster. Det er ikke urimelig at det er en tett kobling mellom den første bosetningen i Norge og utvikling av sjøsterke farkoster – en terskel de sen-glasiatid menneskene ikke hadde motivasjon til å overstige.

En slik tankerekke munner ut i et samfunn som likner det vi kjenner fra preboreal tid i Norge. Det er sjøfangere med utstyr som rommer sterke fellestrekk med reinsdyrjegerne på de nord-europeiske slettene under istiden. Det er sjøfangere og fiskere med sterke tradisjoner mot reinsdyrfangst i innlandet. Det er et resonnement som også vil kunne forklare at pionerbosetningen fikk det omfang på så kort tid som det vi ser konturene av, både i Norge og Nord-Amerika.

Etterord

Vi tenker oss gjerne den tidligste bosetningen som noe unikt. Innvandringen er et slags null-punkt i vår historie. Det er en god tanke at dette nullpunktet er så langt tilbake som mulig, at vårt vakre land var *så* attraktivt, at det ble befolket før det våte sporret etter innlandsisen hadde rukket å tørke. Tankerekken som er lagt fram her bryter med dette bildet. Det var ikke forlokkende muligheter langs vår rike kyst som var årsaken til koloniseringen av Norge. Årsaken finnes snarere i miljøet disse menneskene kom fra. Det var først og fremst endringer i naturmiljø, stress og rivalisering på kontinentet som utløste utvikling av en arktisk marin økonomi og innvandringen til Norge. På denne måten har koloniseringen av Norge rundt 10000 BP paralleller til folkeforflytninger vi kjenner fra nyere historie. Både vikingtidens ytre landnåm, og den storstilte utvandringen til Amerika på 1800-tallet, var liknende reflekser av sosiale motsetninger i det miljøet menneskene utvandret fra. Både Amerika på 1800-tallet, Island rundt år 1000, og Norge i preboreal tid hadde bydd på de samme mulighetene i lang tid før innvandringen faktisk skjedde.

Summary

The North Sea continent and the earliest settlement of Norway

A series of studies from the 1970's on environment and food resources, established the fact that a hospitable environment and the necessary resources for human settlement were present in coastal Norway for lengthy periods during the Ice Age. There are 3 main elements in the latest debate on the earliest settlement of Norway. One is the hypothesis that if a region has a hospitable environment and suitable resources for human occupation, then it is very probable that the region is settled. Another aspect is collections of flint, bones, charcoal, etc. that are difficult to explain as natural phenomena, and therefore are attributed to human activity. The third aspect is the indisputable fact that traces of «Ice Age peoples» are difficult to locate. It is therefore reasonable to conclude that definitive finds are scarce and uncertain.

We entered the 1980's with a feeling that we were missing many important pieces of the puzzle about Norway's earliest settlement. The starting point for this paper is that the lack of definitive traces of late-glacial human activity can just as well be valid. The solution may not be to expect new puzzle pieces, but to set the ones we have together correctly.

After a review of the archaeological literature, we can summarize the research status as follows: Towards the end of the Ice Age, a large arctic/subarctic tundra grassland existed in Northwest Europe, which also included most of the North Sea bottom. The major element in the economy of the humans that inhabited this area was large game hunting. It is uncertain if these people also exploited marine resources. There are clear

similarities in technology and typology between finds from the continent and the Fosna finds from Norway.

Despite apparently good opportunities for humans with an adaptation similar to the Inuits, there is very little definite evidence for human activity prior to about 10000 years BP in Norway. After 10000 years BP there are many sites, and it is apparent that comparatively many people immigrated to the Norwegian coast in the course of a short period of time. These people had a specialized marine adaptation, but also hunted reindeer in the interior.

We can not exclude the possibility of repeated human settlement during the Ice Age. However, it is evident that the impact of any settlement before 10000 BP is radically different from the preboreal settlements. The Fosna culture represents the true pioneer settlement in Norway.

In other words we see a rich, arctic coastal area lying unused for thousands of years. Which factors can explain that the Norwegian coast was of little interest in the late-glacial – and very attractive in the early postglacial? The evidence implies that the barrier was not natural or physical, but was related to cultural conditions. The Norwegian coast was a goldmine for people that had recognized the riches in the sea and that have the ability to exploit them. Pioneer settlement in Norway and the development of an arctic marine adaptation are probably closely related. This development may represent a threshold which the late-glacial people were not motivated to cross.

Litteratur

- Andersen, B.G. 1979: Deglaciation of Norway, 15000–10000 BP. *Boreas*, Vol. 8/2. Oslo.
- Bang-Andersen, S., 1989: New Findings spotlighting the Earliest Postglacial Settlement in Southwest-Norway. *AmS-Skrifter* Vol. 12, 39–51. Stavanger.
- Bang-Andersen, S. 1990: The Myrvatn Group, a Preboreal Find-Complex in Southwest Norway. I P.M.Vermeersch & P.Van Peer (red): *Contributions to the Mesolithic in Europe*. Leuven.
- Bang-Andersen, S., H.Bjerck og P.Blystad, 1986: *Oversvømte Steinialderboplasser i norske sokkelområder*. Innstilling fra utvalg nedsatt av DAIK for å utrede forskningsstatus og drøfte mulige forvaltningsstrategier. Trondheim/Stavanger 18.08.1986.
- Barton, N., A.J.Roberts & D.A.Roe (red) 1991: *The Late Glacial in north-west Europe: Human adaptation and environmental change at the end of the Pleistocene*. CBA Research Report No. 77. Oxford.
- Bjerck, H.B., 1982: Archaeological and Radiocarbon Dating of the Holocene transgression Maximum (Tapes) on Skuløy, Sunnmøre, western Norway. *Norsk geologisk Tidsskrift* 62, 87–93. Oslo.
- Bjerck, H.B., 1983: *Kronologisk og geografisk fordeling av mesolitiske element i Vest- og Midt-Norge*. Upubl. mag.art. avhandling. Univ. i Bergen.
- Bjerck, H.B., 1985: De kulturhistoriske undersøkelsene på Tjernagel, Sveio. Del I: Boplassundersøkelsene. *Arkeologiske Rapporter* Nr. 9, 7–97. Bergen.
- Bjerck, H.B., 1986: The Fosna-Nøstvet Problem. A Consideration of Archaeological Units and

- Chronozones in the South Norwegian Mesolithic Period. *Norw. Archaeol. Rev.* 19(2), 103–122. Oslo.
- Bjerck, H.B., 1991: Spor etter de første nordlendinger i Steigen. Om funn av en 9600 år gammel boplass på Fure. *Årbok for Steigen* 1991, 32–40. Bodø.
- Bjørn, A., 1929: Studier over Fosnakulturen. *Bergen Mus. Årbok* 1929, Hist.-Antikv. række nr.2. Bergen.
- Bostwick Bjerck, L. & A.Brue Olsen, 1983: Kulturhistoriske undersøkelser på Botnaneset, Flora 1981–1982. *Arkeologiske rapporter* Nr. 5. Bergen.
- Blystad, P. 1989: Nordsjøen i seinkvartær tid. *AmS-Rapport* 1. Stavanger.
- Blystad, P., H.Thomsen, A.Simonsen & R.W.Lie, 1983: Find of a nearly complete Late Weichselian polar bear skeleton, *Ursus maritimus* Phipps at Finnøy, southwestern Norway: a preliminary report. *Norsk geologisk Tidsskr.* 63, 193–197. Oslo.
- Bonsall, C. & Smith, C., 1989: Late Paleolithic and Mesolithic bone and antler artifacts from Britain: first reactions to accelerator dates. *Mesolithic Miscellany* 10/1, 33–38.
- Brøndsted, J., 1957: *Danmarks Oldtid I. Stenalderen*. København.
- Burkitt, M.C. 1932: A Maglemosian Harpoon dredged up recently fra the North Sea. *Man* Nr. 138, 1932, 118.
- Bøe, J., og A.Nummedal 1936: *Le Finmarkien*. Inst. for sammenlignende kulturforskning B, XXXII. Oslo.
- Chanda, S. The History of Vegetation of Brøndmyra. A Late Glacial and Early Post-Glacial Deposit in Jæren, South Norway. *Årbok for Univ. i Bergen. Mat. Naturvit. Serie* No. 1.
- Clark J.G.D., 1932: *The Mesolithic Age in Britain*. Cambridge.
- Clark J.G.D., 1936: *The Mesolithic Settlement of Northern Europe*. Cambridge.
- Clark J.G.D., 1952: *Prehistoric Europe, the economic basis*. London.
- Clark J.G.D., 1954: *Excavations at Starr Carr: an early mesolithic site at Seamer, near Scarborough, Yorkshire*. Cambridge.
- Damm, C., A.Hesjedal, B.Olsen & I.Storli 1993: Arkeologiske undersøkelser på Slettnes, Sørøy 1991. *Tromsø, Kulturhistorie* Nr. 23. Tromsø.
- Danielsen, A., 1970: Pollen-Analytical Late Quarternary Studies in the Ra District of Østfold, Southeast Norway. *Årbok for Univ. i Bergen. Mat. Naturvit. Serie* 1969 No. 14.
- Dekko, T. & K.Rokoengen 1980: *Submerged beaches off Troms, North Norway*. Institutt for Kontinentalsokkelundersøkelser (IKU), publikasjon Nr. 101. Trondheim.
- Eden, R.A., R.Holmes & N.G.T.Fannin, 1978: *Quarternary deposits of the Central North Sea. 6. Depositional environment of offshore Quarternary deposits of the Continental Shelf around Scotland*. Report inst. Geol. Sci., No. 77/15.
- Engelstad, E., 1985: Nyere forskning om steinalderen i Nord-Norge. Framskritt for fortida i nord. I Povl Simonsens fotefar. *Tromsø mus. Skrifter* XXII. Tromsø.
- Fairbanks, R.G. 1989: A 17,000-year glacio-eustatic sea level record: influence of glacial melting rates on the Younger Dryas event and deep-ocean circulation. *Nature*, Vol. 342, 637–42.
- Fischer, A., 1982: Bonderup-bopladsen. Det manglende led mellem dansk palæolitikum og mesolitikum? *Antikvariske Studier* 5. Fredningsstyrelsen. København.
- Fischer, A., 1991: Pioneers in deglaciated landscapes: the expansion and adaptation of Late Palaeolithic societies in Southern Scandinavia. I: Barton, N., A.J.Roberts & D.A.Roe (red), *The Late Glacial in north-west Europe: Human adaptation and environmental change at the end of the Pleistocene*. CBA Research Report No. 77, 100–122. Oxford.
- Fischer, A. og Sørensen, S.A., 1983: Stenalder på den danske havbund. *Antikvariske studier* 6, 104–126. København.
- Floor, J., 1986: Microlithic Industry in South-Western Norway. *Mesolithic Miscellany* 7, 1.
- Fuglesteit, I., 1989: Norges landnám. *Nicolay* 1/1989. Oslo.

- Gjerland, B., 1990: Arkeologiske undersøkingar på Haugsneset og Ognøy i Tysvær og Bokn komunar, Rogaland. *AmS-Rapport* 5. Stavanger.
- Gjessing, G., 1937: Mellem Fosna og Komsa. Noen eldre steinaldersfunn fra Nordland. *Från stenålder til Rokoko*. Studier tilagnade Otto Rydbeck.
- Gjessing, G., 1944: Minnetale over konservator Anders Nummedal. *Det Norske Videnskaps Akademi. Årbok* 1944. Oslo.
- Gjessing, G., 1945: *Norges steinalder*. Oslo.
- Grønnow, B., 1988: Palæoeskimoiske kulturer i Grønland. Resymè af afsluttende diskussion. I : *Palæoeskimoisk forskning i Grønland*. Indlæg fra et symposium på Moesgård 1987, s 95-98. Århus Universitetsforlag 1988.
- Gustafson, L., 1988: Fjellpionerene. *Arkeologiske skrifter fra Historisk museum* No. 4-1988, 50-68. Bergen.
- Hafsten, U., 1983: Shore-level changes in South Norway during the last 13000 years, traced by biostratigraphical methods and radiometric datings. *Norsk geografisk Tidsskr.* 37, 63-97. Oslo.
- Hagen, A., 1963: Mesolitiske jegergrupper i norske høfjell. *Univ. Oldsaksaml. Årbok* 1960-61, 109-143. Oslo.
- Hagen, A., 1977: *Norges oldtid*. Oslo.
- Hatleskog, A.-B., L.Bostwick Bjerck & T.Wenås, 1988a: Arkeologiske undersøkelser i 1987 i samband med ilandføring av gass frå Haltenbanken. Alternativ: Røstøya. *Rapport Arkeologisk serie* 1988-1. UNIT, Vitenskaps-museet.
- Hatleskog, A.-B., L.Bostwick Bjerck & T.Wenås, 1988b: Arkeologiske undersøkelser i 1987 i samband med ilandføring av gass frå Haltenbanken. Alternativ: Akset. *Rapport Arkeologisk serie* 1988-2. UNIT, Vitenskaps-museet.
- Hauglid, M.A., 1993: *Mellom Fosna og Komsa. En preboreal «avslagsredskapskultur» i Salten, Nordland*. Mag.art. avhandling. Univ. i Tromsø.
- Hesjedal, A., B. Olsen, I.Storli og C.Damm 1993: Arkeologiske undersøkelser på Slettnes, Sørøy 1992. *Tromura, Kulturhistorie* nr. 25. Tromsø.
- Indrelid, S., 1973: En mesolitisk boplass i Dysvikja på Fjærtøft. *Arkeo*, 7-11. Bergen.
- Indrelid, S., 1975: Problems related to the Early Mesolithic settlement of Southern Norway. *Norw. Archaeol. Rev.* Vol.8 (1), 1-18. Oslo.
- Indrelid, S., 1978: Mesolithic economy and settlement patterns in Norway. I Mellars, P.A. (red.), *The Early Postglacial Settlement of Northern Europe*, 146-176. London.
- Indrelid, S., 1989: Dei fyrste menneskja på Vestlandet. *Naturen* 1989/1, 26-35.
- Johansen, A.B. & I.Undås 1992: Er Blomvågmaterialiet et boplassfunn? *Viking* 1992, 9-26. Oslo.
- Johansen, A.B., & K.Rokoengen, 1994: Boplasser på havbunnen - et spennende funn fra kontinentalsokkelen utenfor Midt-Norge. *Spor* nr. 1/1994, 36-39. Trondheim.
- Johansen, E., 1964: Høgnipenfunnene. Et nytt blad av Norges eldste innvandringshistorie. *Viking* XXVII 1963. Oslo.
- Larsen, E., S.Gulliksen, S.-E.Lauritzen, R.Lie, R.Løvlie, and J.Mangerud, 1987: Cave Stratigraphy in western Norway; multiple Weichselian glaciations and interstadial vertebrate fauna. *Boreas* Vol. 16(3), 265-304. Oslo.
- Lie, R.W., 1986: Animal bones fra Late Weichselian in Norway. *Fauna norv.* Ser. A 7, 41-46.
- Lie, R.W., 1990: Blomvågfunnet, de eldste spor etter mennesker i Norge? *Viking* 1990, 7-21. Oslo.
- Lindblom, I., 1984: Former for økologisk tilpasning i Mesolitikum, Østfold. *Univ. Oldsaksaml. Årbok* 1982/1983, 43-86. Oslo.
- Long, D., Wickham-Jones, C.R. & Ruckley, N.A. 1986: A flint artifact from the North Sea. I:

- Roe, D. (red.): *Studies in the Upper Palaeolithic of Britain and Northwest Europe*. British Archaeological Reports. Oxford.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1972: Mesolithic bone and antler implements from the North Sea and from the Netherlands. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*. Jaarg. 20–21, 1970–71.
- Mangerud, J., 1970a: Late Weichselian Vegetation and Ice-Front Oscillations in the Bergen District, Western Norway. *Norsk Geografisk Tidsskrift*, Bind 24, Hefte 3. Oslo.
- Mangerud, J., 1970b: Inter-glacial Sediments at Fjøsanger, near Bergen, With the first Eemian Pollen-Spectra from Norway. *Norsk Geologisk Tidsskrift*, Vol. 50/2. Oslo.
- Mikkelsen, E., 1975: Mesolithic in South-eastern Norway. *Norw. Archaeol. Rev.*, Vol. 8/1, 19–36. Oslo.
- Mikkelsen, E., 1978: De første «nordmenn» på bunnen av Nordsjøen. *Naturen* nr. 3, 102.årgang.
- Møbjerg, T., 1991: Center og periferi i arktis belyst ud fra den palæoeskimoiske bosetning i Grønland. I : Wik, B. (red), Sentrum -periferi. Sentra og sentrumsdannelser gjennom før-historisk og historisk tid. Den 18. nordiske arkeologikongress, Trondheim 1989. *Gunneria* 64 Vol. 1, 165–178.
- Møllenhuis, K.R., 1977: *Mesolitiske boplasser på Møre og Trøndelagskysten*. Gunneria 27. Trondheim.
- Møller, J.J., 1987: Shoreline relation and prehistoric settlement in Northern Norway. *Norsk geografisk Tidsskrift*, Vol. 41, 45–60. Oslo.
- Møller, J.J., 1989: Geometric simulation and mapping of Holocene relative sea-level changes in northern Norway. *Journal of Coastal Research*, Vol. 5 No. 3, 403–417.
- Mørner, N.-A., 1969: The Late Quarternary History of the Kattegatt Sea and the Swedish west coast. *Sveriges Geol. Unders. Serie C. Nr. 640*.
- Mørner, N.-A., 1980: The Fennoscandian Uplift: Geological Data and their Geodynamical Implications. I: Mørner, N.-A. (red): *Earth Geology, Isostasy and Eustasy*, 251–283. New York.
- Nordhagen, R., 1933: *De senkvartære klimavekslinger i Nordeuropa og deres betydning for kulturforskningen*. Inst. for Sammenlignende kulturforskning. Serie A. XII. Oslo.
- Nordhagen, R. 1936: Skandinaviens fjellflora og dens relasjon til siste istid. *Nordiska naturforskarmøtet i Helsingfors 1936*.
- Nummedal, A., 1924: Om flintpladsene. *Norsk geologisk Tidsskrift* No. 7, 89–141. Oslo.
- Nydal, R., 1960: Trondheim Natural Radiocarbon Measurements II. *American Journal of Radiocarbon Supplement*, Vol. 2.
- Odner, K. 1966: *Komsakulturen i Nesseby og Sør-Varanger*. Tromsø.
- Olsen, B., 1994: *Bosetning og samfunn i Finnmarks forhistorie*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Pettersen, K. 1982: Steinialder på Vega. En introduksjon og et analyseforsøk. *Rapport Arkeologisk serie 1982–9*. UNIT, Vitenskapsmuseet.
- Pettersen, K., T.Herje, J.Fastner, S.Selvik, B.Wik & J.Sanden, 1988a: Arkeologiske undersøkelser i 1987 i forbindelse med ilandføring av gass fra Haltenbanken. Alternativ: Storvik. *Rapport Arkeologisk serie 1988–6*. UNIT, Vitenskapsmuseet.
- Pettersen, K., N.Aukan, L.G.Bostwick Bjerck & B.Wik, 1988b: Arkeologiske undersøkelser i 1987 i forbindelse med ilandføring av gass fra Haltenbanken. Alternativ: Grisvågøya. *Rapport Arkeologisk serie 1988–5*. Trondheim.
- Reid, C. 1913: *Submerged Forests*. Cambridge.
- Rise, L. & K.Rokoengen 1984: Surficial sediments in the Norwegian sector of the North Sea between 60°30' and 62°. *Marine Geology* 58, 287–317.
- Rokoengen, K., M.Løfaldli, L.Rise, T.Løken & R.Carlsen, 1982: Description and dating of a submerged beach in the northern North Sea. *Marine Geology* 50, M21–M28.

- Rokoengen, K. 1980: De øvre lags geologi på kontinentalsokkelen utenfor Møre og Romsdal. *Institutt for Kontinentalsokkelundersøkelser (IKU)*, publikasjon Nr. 105. Trondheim.
- Rolfesen, P. 1972: Kvartærgeologiske og botaniske betingelser for mennesker i Sør-Norge i sein-glacial og tidlig postglacial tid. *Viking XXXVI*. Oslo.
- Rygh, K., 1911: Stenalderfunn i Ytre Nordmøre. *K.norske Vidensk. Selsk. Skrifter* 1910, No. 10. Trondheim.
- Sandmo, A.K., 1983: På spor etter den eldste bosetningen i Nord-Norge – nye funn fra Troms. *Ottar* Vol. 141 (2), 10–20. Tromsø.
- Sandmo, A.K. 1986: *Råstoff og redskap – mer enn teknisk hjelpemiddel*. Upubl. mag.art. avhandling, ISV, Univ. i Tromsø.
- Sandmo, A.K., 1989: Stilistisk variasjon og tidlig postglacial bosetting i Troms. Framskritt for fortida i nord. I Povl Simonsens fotefar. *Tromsø mus. Skrifter XXII*. Tromsø.
- Sandmo, A.K., (in press): *Tromsø gjennom 10000 år. Bind 1: Fra boplass til by*.
- Schanche, K., 1988: *Mortensnes, en boplass i Varanger. En studie av samfunn og materiell kultur gjennom 10000 år*. Upubl. mag.art. avhandling. Univ. i Tromsø.
- Schwabedissen, H., 1951: Zur Besiedlung des Nordsee-Raumes in der älteren und mittleren Steinzeit. *Festschrift für Gustav Schwantes*. Neumünster.
- Skar, B., and Coulson, S., 1986: Evidence of Behaviour from Refitting – A Case Study. *Norw. Archaeol. Rev.*, Vol. 19/2. Oslo.
- Svendsen, J.I., & J.Mangerud 1987: Late Weichselian and Holocene sea-level history for a cross-section of western Norway. *Journal of Quaternary Science* Vol. 2 (1987), 113–132.
- Søborg, H.C., 1988: Arkeologiske undersøkelser i 1987 i forbindelse med ilandføring av gass fra Haltenbanken. Alternativ: Lauvøy. *Rapport Arkeologisk serie* 1988–3. UNIT Vitenskapsmuseet.
- Søborg, H.C., 1990: Arkeologiske undersøkelser 1988 i forbindelse med planlagt ilandføring av gass fra Haltenbanken. Alternativ: Tjeldbergodden. *Rapport Arkeologisk serie* 1990:2. Trondheim.
- Undås, I., 1941: Hvalfunnet i Blomvåg. *Bergens Tidende* 22. november 1941.
- Undås, I., 1942: Fossilfunnet fra Blomvåg. *Naturen* Nr. 7, 1942.
- Welinder, S. 1981: Den kontinentaleuropeiska bakgrunden till Norges äldsta stenålder. *Univ. Oldsaksamling Årbok* 1980/1981, 21–35. Oslo.

Erling Johansen

Tuneskipet og Onsøysundet

En revurdering av gamle myter

Tuneskipet fra Rolvsøy i Fredrikstad var det første av de store skipsfunnene fra vikingtiden, og det ble derfor gjenstand for atskillig oppmerksomhet da det kom for dagen i 1867. Man konstaterte at det var tale om et meget lavbordet og lettflytende skrog, noe som ble tolket dithen at skipet trolig var beregnet på grunne elve-seilaser. Tankene gikk da bl.a. til et eget lite seilløp som skulle ha sikret Tuneskipshavna en ekstra forbindelse med Oslofjorden i tillegg til hovedløpene ved Rolvsøy. Disse spekulative ideene fikk stor innflytelse på oppfatningen av Tuneskipet, havna og de lokale seilrennene. Det er imidlertid mye som tyder på at alt dette bør prøves og vurderes på nytt.

Elveløp og seilløp nederst i Glomma

Den som kommer nordfra Oslo og kjører inn i Tuneskipets hjemland, får straks et nytt bilde foran seg. Et bilde fullt av blanke vannspeil. Snart til høyre, snart til venstre. «Det er Glomma,» sier den som vet. Om og om igjen. «Det er Glomma.» Og den Glomma man møter her nede *er* virkelig så mangfoldig, så delt og splittet at det forvirrer noen hver. Tuneskipforskere så vel som østfoldingen selv.

Det hele begynner 10–12 km ovenfor Sarpsborg, der elva deler seg i to. Hovedløpet går ned i Sarpsfossen og det andre ut i Solli-strykene lenger vest. Så fort de er ferdig med denne viltre fosseleken, flyter de imidlertid sammen igjen i en bred innsjøliggende tverrarm. Det er Visterflo. Der ligger Rolvsøy hvor Tuneskipet hørte hjemme. (*Tuneskipet fordi Rolvsøy lå under Tune kommune da skipet ble funnet.*)

Men Glomma slutter ikke her. De to løpene går så rundt nordenden av Rolvsøy og deretter ned til Fredrikstad hvor de forenes i enda en tverrarm før de omsider finner vei til sjøen ute ved Kråkerøy, en drøy mil nedenfor Visterflo.

Slik gikk seilrennene i vikingtiden også, og bassenget innenfor Rolvsøy var derfor en sikker havneplass. I trygg avstand fra den ytre kysten, skjermet mot storm og strandhugg og dertil et godt gjemmede for den som ville skjule sitt skip. Og hvis det likevel kom ufredsfolk i det *ene* innløpet, kunne man rømme sin vei i et annet.

Kartbildet over dette partiet av Glomma minner grandgivelig om et kjempetort grusdelta, det mangler bare en utløpsarm på sin høyre side. Men her er det øyet som villeder, det er *berggrunnen* som styrer disse elveløpene. Man får dessuten inntrykk

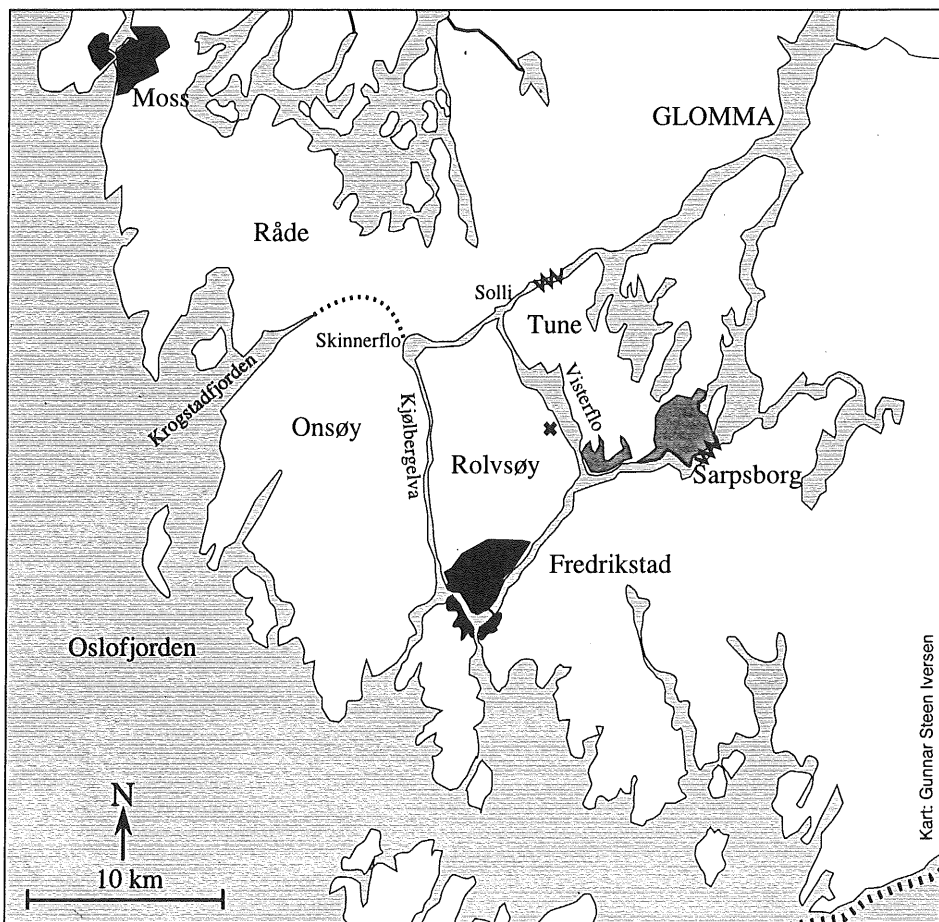

Fig. 1. Dagens kartbilde av Glomma-munningen gir lett inntrykk av at Tuneskips-havna lå langt oppe i selve elva, men det var i virkeligheten sjøen som fylte disse elvedalene i vikingtiden. Man kunne seile til havs på hver side av Rolvsøy, men oppover Glomme kom man ikke. Der stengte fossene i Tune. Man har også tenkt seg at det fantes en «elvevei» som kunne føre Tuneskipet ut i Oslofjorden nordenom Onsøy, og det er dette som er vårt hovedtema i denne artikkelen. – Svart kryss: Tuneskipets hjemnehavn. Prikket linje: Onsøysundet. Siksak-signaturer: Fossene i Glomma.

av at man kunne seile hvor som helst inne i den vannrike Glomma-munningen. Oppstrøms og nedstrøms, vestover og østover. Men ser man nøyere etter, oppdager man snart at det er tale om *to* vannspeil – *to* som ligger i hvert sitt nivå. Dette har vi jo nettopp røpet, men la oss nå bruke klarere ord: Det var (og er) over 20 m høydeforskjell mellom Visterflo – som går i ett med sjøen – og elveflaten ovenfor Sarsborg. Ville

Fig. 2. Et blick tvers over Visterflo. Like til venstre for läven midt på bildet (gården Haugen), finner vi gravbakken til Tuneskipet. Den vakre skipsrevlen som pryder omslaget på årets «Viking» stammer fra en gravhaug som lå ned ved stranden. Her et sted må vi tenke oss at skipet hadde havneplass. Drar vi til venstre, kommer vi i dag til hovedløpet i Glomma, til høyre inn i Skinnerflo og ut i Kjølbergelva. Foto: forf.

man oppover Glomma, måtte man altså gå igang med lange skipstrekk. Skulle man til sjøs, var det enklere. Da lå begge Rolvsøy-løpene klare. Og hvis myten har rett, fantes det også et tredje utløp som Tuneskipet kunne bruke. Vi forutsetter da – i likhet med alle andre som har befattet seg med dette spørsmålet – at havneleiet lå her hvor skipet ble haugsatt.

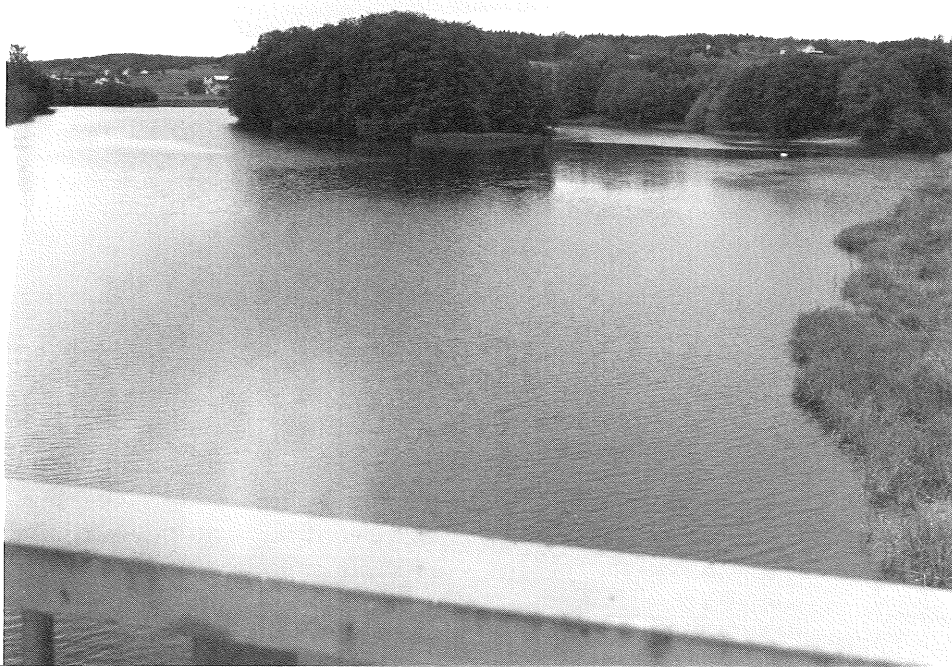
Det var forresten nære på at kunnskapen om skipsgravens nøyaktige beliggenhet skulle gått tapt så sent som for et par generasjoner siden. Hadde man ikke klart å oppspore et gammelt øyenvitne til utgravningen i 1867 (Marstrander 1947), ville vi ikke kjent haugtomten i dag. At gården Haugen (NB navnet) var det rette stedet visste man jo, og nå vet vi da også *hvor* gravhaugen lå. Her står nå en minnestein og vokter plassen. Noen meter hit eller dit spiller imidlertid mindre rolle for oss som leter etter skipets havnefeste. Det finnes ingen synlige spor å peke på, men vi fastholder likevel vårt resonnement om at havnen rimeligvis har ligget der ved Visterflo et sted, så mye mer som dette området også er kjent for en rekke andre betydelige vikingtidsfunn med tilknytning til skip og sjøfart.

Den arkeologiske litteratur foreskriver ofte at Visterflo og de andre seilrennene vi finner her under vikingtiden, må betraktes som vanlige elveløp. Men det er galt. Man har vel studert sine kart uten å ta hensyn til at datidens havflate lå 3 m høyere enn i dag. Med andre ord – disse «elveløpene» som man kaller dem, var egentlig noen lange smale sjøsund med et tynt dekke av Glomma-vann. Altså sund av samme type som vi nå møter i skjærgården ved Fredrikstad. Nei, det var så visst ingen elvebukt som gjemte Tuneskipet nord på Rolvsøy.

Det hender at man må bruke de ord som brukes skal, selv om de rokker ved vedtatte oppfatninger. Og det vil også vi, så vi gjentar her vår egen grunngitte påstand: Glem hva man har sagt om Tuneskipets *elvehavn*, det var *sjøen* som fylte havneleiet i vikingtiden. – Og det legger vi frem som vår første delkonklusjon.

Fantes det også et «Onsøysund» for Tuneskipet?

Man holdt imidlertid fast ved sine elvesyner. Det var ingen som hadde øye for noe annet. Og ikke nok med det, man begynte dessuten å tale om at Onsøy – som nå er landfast – egentlig var en «elveøy» i vikingtiden, slik som Rolvsøy i dag. Alt ut fra den

Fig. 3. Vi står her på Sollibrua og ser nedover Visterflo. Til høyre skimter vi også innløpet til Skinnerflo og Kjølbergelva. Dette var et velkjent vannskille for mannskapet på Tuneskipet. Det var her man for til sjøs hvis man ville gå vestenom Rolvsøy. I enda eldre dager var det også mulig å dra inn i Ønsøysundet denne veien. Foto: forf.

forutsetning at det også fantes et vestgående elveløp den gang. Nemlig den høyre «deltaarmen» som vi nettopp etterlyste på kartet. Altså et strømløp som gikk nord-om Onsøy og ut i Oslofjorden midtveis mellom Moss og Fredrikstad. Det var i utgangspunktet en ganske velfundert tanke, for her *var* det virkelig et sund i eldre tider. Vi kan spore det helt tilbake til steinalderen. Det er imidlertid ikke de eldste strandlinjene som interesserer oss, men de aller yngste. La oss si det slik: Når var landhevningen kommet så langt at den tørrla dette sundet for godt og satte punktum for Odinsøya Onsøy som øy? Vi vet ikke selv, ikke annet at det stiller oss overfor et avgjørende spørsmål i vår sammenheng. Navnet på sundet er glemt og borte, så vi får finne et nytt. Og vi har ordet klart. Det kan ikke bli annet enn «Onsøysundet». Det faller liksom av seg selv, og vi følger da gammel skikk, for våre sundnavn går gjerne tilbake på den nærmeste øya på sjøsiden.

Da Tuneskipet seilte inn i norsk historie, festet man seg som nevnt ved at skroget må ha ligget nokså lavt i sjøen. Man hadde riktignok ingen andre fartøyer å sammenligne med, men det skulle snart vise seg – da skipsfunnene i Vestfold kom for dagen – at dette førsteintrykket var riktig. Det *er* grunnbordet. Var det fordi som så mange trodde og tror, at hjemmehavna var omgitt av store lavtvannsområder? Nei, det er neppe forklaringen, for som vi allerede har hørt, var det vann nok her til langt større fartøyer. – Vår andre delkonklusjon faller derfor raskt på plass: Man har slett ikke behovd å bygge slike lettflytende skip for å kunne bruke Tuneskipshavna i vikingtiden.

Var det Onsøysundet skipssmeden hadde i tankene?

Så var det kanskje et grunngrodd Onsøysund skipssmeden hadde i tankene, og at Tuneskipet derfor ble som det ble? Vi vet ikke, vi aner bare at vi har en lang vei å gå før vi kan svare. Men uansett hva skipssmeden i sin tid mente, – da skipet ble funnet tusen år senere, *da* utløste det i hvert fall en heftig interesse for nettopp Onsøysundet. Og alt lå til rette for det. Bildet av et gammelt farbart Onsøysund gjorde jo Tuneskipshistorien enda mer spennende. Det bidro også til at man lanserte nye teorier om sundets bruk som seilrenne. Noe var basert på lokalt bygdesnakk og skrevne betraktninger og noe på hva man kunne se i terrenget. – La oss først lytte litt til den muntlige tradisjonen. . .

«Det var her vikingene dro til sjøs,» heter det. Men man har mye mer å fortelle. Om sunkne skuter og glemte fortøyningsringer, om uredde strandryttere og om Kristian II som en gang i sin ungdom «beseilte sundet med tre skip.» Slik kunne vi fortsette både langt og lenge, men la dette være nok. Alt går dessuten ut på det samme: At Onsøysundet har vært farbart helt opp i nyere tid, som man – hvor gjennomskuelig det enn er – kamuflerer som «gamle dager».

Årsaken til denne lokalpatriotiske fortellergleden ligger bokstavlig talt i dagen, for alle som har øye for det, ser tydelig at landskapet nedenfor Råde jernbanestasjon er

gjennomskåret av et gammelt «sundfar», som det heter her. Et langt drag av grunne vannhøler og frodig våtmark. Ingen tvil om at dette er bunnleiet til Onsøysundet. Og er det noen som spør, er det lett å peke på de mange strandlinjene som Onsøysundet har etterlatt seg langsmed riksvei 110 og jernbanen. Det finnes endog et par «hørilige» innslag – gårdsnavnene *Strømshaug* og *Strømnes*.

Slik kan man gå og fabulere om strøm og strandlinjer, men naturen er flinkere. Den fremkaller av og til et *synlig* bilde av det gamle vannløpet. For når høstregnet fyller sundfarene med mer væte enn det klarer å svelge, ser man plutselig Onsøysundet som det en gang var før det ble helt tørrlagt. Det hender at dette bildet ligger der i dagevis innen det forsvinner. Ikke så underlig at den folkelige myten om «wikingsundet» er så standhaftig som den er.

Hvis det er riktig at dette seilløpet var farbart langt opp i historisk tid, skulle man tro at noen av de gamle hollandske sjøkartene kunne bekrefte dette. Men nei, hverken de eller andre fremmede kart – og ei heller vårt eget hjemlige kartmateriale – har så mye som en liten strek av et Onsøysund. Så langt stemmer kart og terreng over ens. Vår tredje delkonklusjon blir derfor som følger: Stryk alle «bestefarhistorier» om det sene Onsøysundet. Det fantes intet sund her i det som tradisjonen ynder å kalle «gamle dager.»

Dette sier jo likevel ingen ting om forholdene lenger bakover i tiden. Det er riktig, men det finnes heldigvis eldre kilder å lytte til. Og de er mer pålitelige også. Det eldste eksempelet fører oss helt tilbake til 1340-årene – til en grenseoppgang ved den vestre delen av sundfarene, altså den som munner ut i Oslofjorden (Krogstadfjorden). Kjentmennene går etter faste merker, de måler og noterer og vi forstår at det er en sundlignende sjøkile de har foran seg. (Østfoldingene kaller ennå slike langsmale kiler for sund.) Vi får imidlertid ikke noe svar på om kilen fortsatte inn i den østre delen av sundfarene og således dannet et sammenhengende seilløp. Men her treffer vi en ny kjentmann, og det ingen ringere enn biskop Jens Nilsson. På en av sine visitasreiser i slutten av 1500-årene var han til og med nede i selve sundfarene. Men der var det slett ikke noe sund, ikke annet enn «en liten å,» forteller han.

Onsøysundet må derfor ha vært tørrlagt lenge før hans tid. Men selv om sundet var borte og Onsøy bare en halvøy, holdt man likevel fast ved øy-navnet. Og det er antagelig det som er årsak til at så mange historikere og andre forskere trodde Onsøy var en virkelig øy bare for noen få hundreår siden. Og da denne oppfatningen først fikk innpass i vår historisk-topografiske litteratur, gikk den snart fra mann til mann. Det hender nok at noen snur og vender på ordene, men innholdet er stadig det samme, nemlig at Onsøys fastlandsgeografi må være et sent fenomen. Det ser derfor ut til at også disse lærdomsmennene var påvirket av den folkelige tradisjonen. La oss igjen stoppe og lytte.

Fig. 4. Dette fotografiet gir et godt bilde av hvordan landhevingen lukket Onsøysundet med siv og våtmark. Vi står her straks vest for passpunktet nedenfor Strømshaug-gårdene. Det er ikke mye strøm i sivet nå til dags, men i eldre jernalder var det mer enn vann nok her for dattidens båter. Spørsmålet er – også i vikingtiden? Foto: forf.

Fra Claussøn Friis til Brøgger og Marstrander

Først til Peder Claussøn Friis som hevder at Onsøy er den «besynderligste» av de østre øyene i Oslofjorden. Heller ikke Jens Kraft er i tvil om at Onsøy «utgjorde en virkelig øy», så sent som opp i mot 1500-tallet. Og bare noen få år senere legger også Jacob Aall og Gerhard Munthe samme mening for dagen. P.A. Munch er likevel ikke så skråsikker. Han nøyer seg med å si at Onsøy «rimeligvis» var helt «omflydt» i eldre dager. Dette gir også O. Rygh uttrykk for, han tillegger dessuten at det neppe kan ligge «så meget langt tilbake».

Alle mente altså at Onsøy må ha vært en selvstendig øy et godt stykke inn i historisk tid. Eller for å si det med våre egne ord – alle må ha trodd at det fantes et Onsøysund ennå inn i vikingtiden. Men ingen sier noe om sundet ellers. I hvert fall ikke til å begynne med – ikke annet enn at det var tale om et grunt *elveløp*.

Dette bringer oss tilbake til Tuneskipet. Haakon Shetelig publiserte skipsfunnet i 1917 og slo da endelig fast at det virkelig *var* tale om et lavbordet, dvs. temmelig gruntgående fartøy. Dette gjør også A.W. Brøgger oppmerksom på, men han går for sin del

mye lenger med denne iakttagelsen. I avhandlingen «Rolvøyætten» fra 1921 hevder han nemlig at Onsøy må ha vært omgitt av et seilbart «elveløp» i vikingtiden. Underforstått: Her har det lettflytende Tuneskipet hatt en ekstra smuttvei til Oslofjorden.

Brøggers visjoner ble snart oppfattet som historiske kjensgjerninger, og han fikk derfor mange med seg på sin seilas nordenom Onsøy. En av dem var Sverre Marstrander. Han setter samme kurs som Brøgger og går til sist hen og kartfester hans anvisninger. Og se – der ligger så med ett vårt Onsøysund på tegnebordet.

Men var det nå slik som man trodde?

Skjønt var det nå virkelig slik, var nå dette *elveløpet* som de selv sier, stadig farbart i vikingtiden? I middelalderen? Vi kjenner spørsmålene fra før, men her er vi kommet til veis ende og må bestemme oss for hva vi skal svare. Det enkleste ville jo være om vi slo følge med våre forgjengere og sa som så at Tuneskipet *har* hatt tre havneløp. Et på hver side av Rolvsøy og et ekstra fjordløp gjennom Onsøysundet. Men i motsetning til dem er jeg slett ikke overbevist om at Onsøysundet var farbart så lenge som de hevder. Dertil var ordene altfor usikre, kartene alt for unge og mytene bare myter.

Så var da alt vi hørte og lærte til ingen nytte? Nei, slett ikke. Disse negative inntrykkene har også en positiv side. De avslører tydelig hvor lite man egentlig vet om Onsøysundet. Vi slår derfor en strek over disse gamle påstander. De duger ikke! Og det skal stå som vår fjerde delkonklusjon.

Fra ord til tall og hovedkonklusjon

Denne bitre dommen kommer vi ikke forbi, og det betyr at vi må forsøke å finne mer håndfaste kilder. Tallfaste er kanskje det rette ordet, for spørsmålet om Onsøysundets siste år og dager og dets eventuelle bruk som Tuneskipsløp lar seg ikke avgjøre bare ved hjelp av ord. Det må tall til. Landhevningstall og høydetall for passpunktet (vannskillet) i sundfaret. Landhevningstallene er velkjente størrelser. Passpunktet har vi derimot ingen kjennskap til. Vi må derfor måle og nivellere før vi kan gå videre etter vårt eget hode. Og jeg vet heldigvis hvor vi skal begynne: Oppe på bakketoppen ved Strømshaug – akkurat der hvor riksveien krysser jernbanen. Her kan vi glede oss over to ting. For det første utsikten over sundfaret, og for det andre synet av en liten metallboks kloss oppe i asfaltdekket. Og det er tross alt den som interesserer oss mest. Der finner vi nemlig et av veivesenets fastmerker som vi skal bruke ved nivelleringen.

Vi ser ned i sundfaret enda en gang. Alt tyder på at passpunktet må ligge her nedenfor Strømshaug et sted, noe vi straks får bekreftet ved et blick på Økonomisk Kartverk. Men hvor – og hvor høyt over havet, sier hverken øyet eller kartet. I hvert fall ikke så nøyaktig som vi skulle ønske. Det aktuelle området er dessuten så flatt som

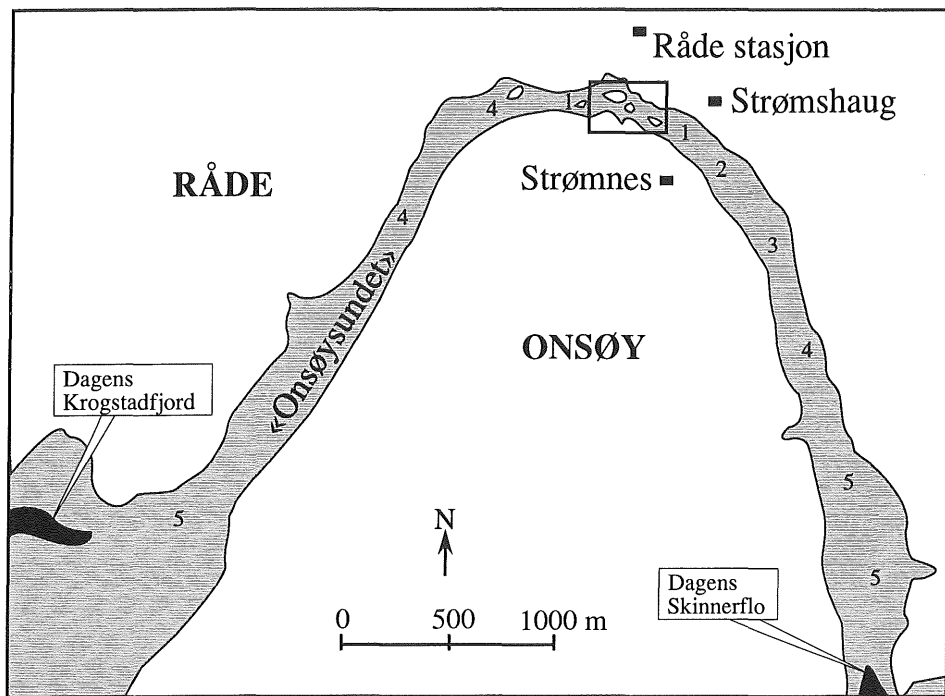

Fig. 5. Kart over Onsøysundet da sjøen lå 5 m høyere enn i dag, dvs. for ca. 1600 år siden. I «folkevandringstiden» som arkeologen sier. Det grunneste partiet nord ved Råde var som man ser bare 1 m dypt, så man begynte allerede å få lite vann under kjølen. – Det innrammede feltet finner vi igjen på fig. 6.

et østfoldjorde kan være, så det tar sin tid å fastlegge stedet enda vi tar nivelleringskikkerten til hjelp. Vi går femti-seksti meter til hver side og finner til sist at punktet ligger 3,90 m o.h., noe vi uten blussel runder av til 4 m. Det er tillatelig i vår sammenheng. – Her har vi et av de tallene som skal fortelle oss når Onsøysundet ble tørrlagt. Vi mangler nå bare den andre talldelen for å kunne legge svaret på bordet: Landhevningssifferne.

I følge de observasjoner som Statens Kartverk har foretatt, stiger landet på våre kanter fremdeles 3 mm om året. Stort mindre kan det jo ikke være, men det blir dog 3 m når vi setter det inn i et tusenårs-perspektiv. Stigningen var riktignok større i eldre tider, men det behøver vi ikke ta hensyn til. Ikke for den korte og sene epoken som vi arbeider med. Spørsmålet er – kan denne prosessen blitt forsinket av temporære havstigninger (transgresjoner)? Ikke på denne tid og i dette området. Og det er enda mindre grunn til å tenke på jordsetninger her hvor morenen hviler på fjellgrunn. Skjønt om passpunktet skulle ha «satt seg» noen desimeter etter viking-tiden – altså ligget høyere dengang – ville jo Onsøysundet blitt tørrlagt enda tidligere enn det ble.

Lenger skal vi ikke gå, vi skal heller bruke de tall vi har og konstruere to strandlinjekarter over Onsøysundet – stadig med tanke på vårt gamle hovedspørsmål: Sundets tørrlegging og maritime endelighet.

Først kartet fig. 6 som viser situasjonen da strandlinjen lå 5 m høyere enn i dag, d.v.s. for ca. 1600 år siden. Eller for å si det med arkeologens ord «en gang i eldre jernalder» (Folkevandringstid). Onsøysundet var fremdeles farbart for forholdsvis store båter ettersom det grunneste partiet (dagens passpunkt) ennå lå 1 m dypt i sjøen. Legg merke til at denne delen av sundet var mye smalere enn løpet ellers fordi bergveggen går opp i dagen. Det var bare 15–20 m mellom fjellsidene, så passasjen var meget trang og sikkert full av vrien strøm når tidevannet kom og gikk.

Det neste kartet fører oss 300 år lenger frem i tiden – og 1 m lenger ned. Ned til dagens 4 m-kôte. Vi står som man ser fremdeles nord i Onsøysundet som nå er enda smalere og grunnere. Folk som kom seilende vestfra Oslofjorden kunne fortsatt ta en liten lettboat gjennom strømmen, men ikke så langt, for de ble snart stoppet av de store tørrfallsstrendene som nå inntok passpunktet. Ved høyvann var det vel mulig å dra

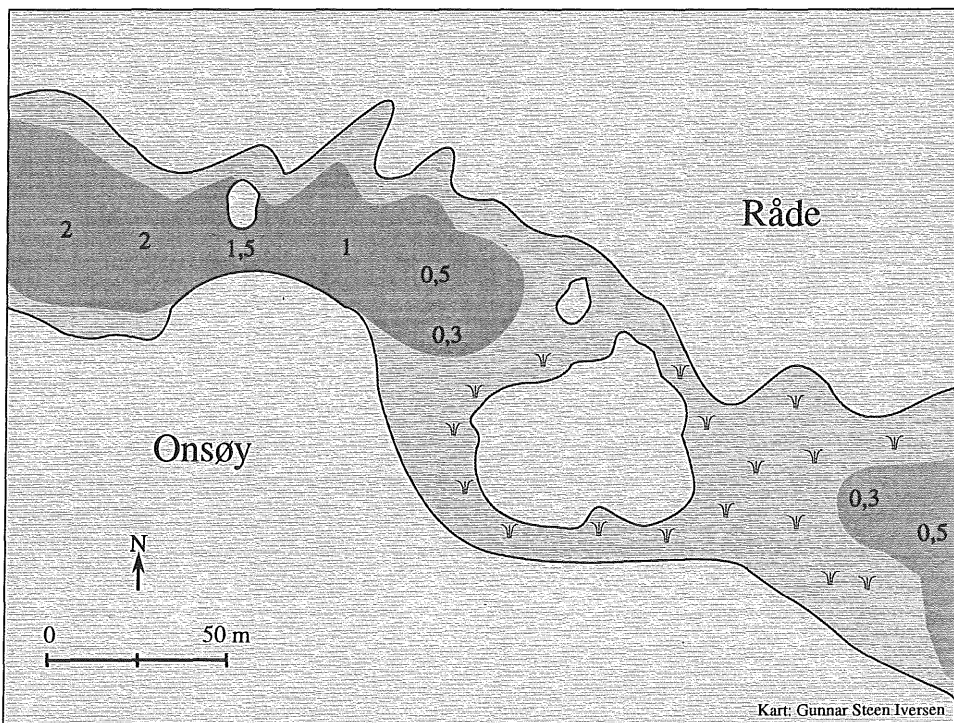

Fig. 6. Detaljkart over den grunneste del av Onsøysundet. (Jfr. markeringen på fig. 5) Her med et havnivå som svarer til dagens 4 m-kote, hvilket fører oss ca. hundre år bakenfor vikingtiden. Landhevingen har nå stengt det gamle seilløpet for godt. Det er bare en fuktig strandeng tilbake i sundfaret.

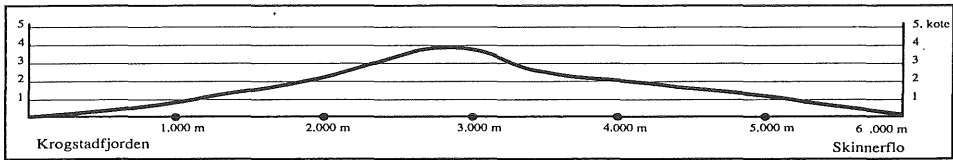

Fig. 7. Lengdeprofil over sundfartet mellom Krogstadjorden og Skinnerflo. Passpunktet ligger som man ser ca. 4 m o.h., dvs. 1 m over vikingtidens havnivå.

båten over grunnene, skjønt det var sikkert besværlig nok i stranddynnet som stadig underla seg mer og mer av vannspeilet. Nei, dette var begynnelsen til slutten for det gamle Onsøysundet og Odins øy.

Men hva med Tuneskipet? Svaret ligger – som man trolig har forstått – nokså nær for hånden. Enten skipet skulle til sjøs eller var på vei hjem, fantes det ikke andre havneløp enn de to ved Rolvsøy-sundene vi forlengst har lært å kjenne.

Det tredje båtløpet man har fabulert så mye om, altså vårt Onsøysund, var allerede tørrlagt av landhevingen. Eller for å si det i klartekst: Det har aldri seilt noe Tuneskip i Onsøysundet. Den tanken kan vi avskrive for godt.

Og det legger vi hermed frem som vår hovedkonklusjon. Den og ingen annen.

Og så en kort epilog

Det er alltid vemodig å overgi en myte. Man mister liksom noe av seg selv. Alle tankene som fulgte med, alle fantasibildene. Men det ligger også et sterkt islett av glede i en slik følelse. Og der står vi i dette øyeblikk. Gleden over å ha vunnet ny innsikt i et gammelt forskningstema. Vi sier derfor som den glade «styrimadr» på Tuneskipet kunne sagt: «Fir seilet og la ankeret gå, vi er vel i havn!»

Summary

The Tune Ship. Old Myths and New Reflections.

The Tune ship was the first of the great Viking ship burials to be discovered, and was therefore the object of considerable attention when it was unearthed in 1867. It was soon established that the ship had been a light vessel with a low free-board and flexible hull, which gave rise to the theory that it had been built for shallow river travel. There was also speculation as to whether the Tune ship had its own «private» little river channel connecting its harbour with the Oslo Fjord, thus ensuring an alternative route to the main river courses which passed by Rolfsøy. These early speculations have

had great influence on later interpretations of the Tune ship. There is, however, much to suggest that the evidence should be reexamined and reevaluated. The author takes initial steps in this direction and concludes that the land upheaval already in the Viking Age had dried up this waterway.

Litteratur

- Almgren, B. og C. Blindheim m. fl. (ed.) u.å.: *Vikingene*. Oslo.
- Brøgger, A. W. 1921: Rolvsøyætten. *Bergens Museums Aarb. 1920–21. Hist.-antikv. rekke nr. 1*. Bergen
- Brøgger, A. W., Hj. Falk og H. Schetelig (ed.) 1917: *Oseberg-fundet I*. Oslo.
- Brøgger, A. W. og H. Schetelig 1950: *Vikingskipene*. Oslo.
- Brøndsted, J. 1961: *Vikingene*. Oslo.
- Christensen, A. E. jr. 1966: *Frå vikingskip til motorsnekke*. Oslo.
- Crumlin-Pedersen, O. (ed.) 1991: *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200*. Roskilde.
- Eliassen, S. G. 1992: Noen sentrale historiske kart fra Østfold. *Borgarsyssel Museum Årbok 3*. Sarpsborg.
- Engebreetsen, K. W. og S. N. Roer 1968: *Gårder og slekter i Råde*. Fredrikstad.
- Fladby, R. (ed.) 1979: *Gamle norske kart. Østfold fylke*. Oslo.
- Fladby, R. og L. T. Andressen (ed.) 1981: *Våre gamle kart*. Oslo.
- Friis, Peder Claussøn (ed. G. Storm 1881): *Samlede Skrifter*. Kra.
- Hoem, A. I. 1986: *Norge på gamle kart*. Oslo.
- Hoem, A. I. 1993: Utviklingen av sjøkartene over norskekysten til 1814. *Norges sjøkartverk 1932–1982*. Stavanger.
- Huseby, H. A. 1914: *Raade Herred*. Fredrikstad
- Johansen, E. 1993: Kunne vikingene seile rundt Onsøy? *MindreAlv V. Årbok for Fredrikstad Museum*. Fredrikstad
- Kraft, J. 1820: *Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. Chra.
- Liestøl, A. 1959: Landheving og stadnamn. *Mål og minne*. Oslo
- Marstrander, S. 1947: Rolvsøy og Tuneskipet. *Tidsskrift utgitt av Østfold historielag. Bd. 1*. Sarpsborg.
- Marstrander, S. 1986: *De skjulte skipene*. Oslo.
- Molaug, P. B. 1993: Middelalder-Oslo sett fra sjøen. *Viking LVI*. Oslo.
- Munch, P. A. 1849: *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge i Middelalderen*. Moss.
- Munthe, G. Se Aall 1838. *Kart og geografiske anmerkninger*.
- Nilsson, J. (ed. Yngvar Nielsen 1885.) *Visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. Kra.
- Presisjonsnivellement i Sør-Norge 1956: *Norges Geografiske Oppmåling. Geodetiske arbeider, hft. 5*. Oslo.
- Rygh, O. 1897: *Norske Gaardnavne I. Smaalenenes Amt*. Kra.
- Schetelig, H. 1917: *Tuneskipet*. Norske Oldfund II. Kra.
- Walle, A. Th. 1962: Moss og Rygge på eldre kart. *Østfoldarv VI*. Sarpsborg.
- Øy, N. E. 1990: *Onsøyleksikon*. Onsøy.
- Aall, J. (ed.) 1838: *Snorre Sturlesons norske Kongers Sagaer*. Kra.

Wenche Helliksen

Byutvikling og vareutveksling i yngre jernalder i Norden. Teorier og kildemateriale*

Innledning

Et sentralt forskningstema innen yngre jernalder og middelalder har siden forrige århundre vært å studere forholdet mellom handel og byoppkomst. I særlig grad har diskusjonen vært fokusert omkring hvilken rolle handel har spilt for oppkomsten av de tidlige bysentra. Er det handel og vareutveksling som har skapt grunnlaget for byoppkomst og byutvikling, eller er det tvert imot fremveksten av sentra som har skapt handelen? I de seinere tiår har det også vært en intensiv debatt omkring begrepene handel og vareutveksling og disse samfunnsmekanismers form og funksjon i de forskjellige forhistoriske perioder og middelalder.

Denne artikkel tar i første omgang sikte på å diskutere i hvilken grad det er ny teori eller nytt kildemateriale som har ført til nye synspunkter i diskusjonen omkring forholdet mellom byutvikling og vareutveksling i yngre jernalder. M.a.o. er det ny teori eller er det fremkomsten av nytt kildemateriale gjennom arkeologiske undersøkelser som har ført til en omvurdering av de eldste sentras funksjon som først og fremst økonomiske sentra? Et annet spørsmål blir i hvilken grad bruken av nye sosialantropologiske og økonomiske modeller og begreper innenfor arkeologien har nyansert, eventuelt omvurdert vår oppfattelse av handelen og vareutvekslingens karakter og funksjoner i førindustrielle samfunn. For å belyse overnevnte forhold vil jeg ta utgangspunkt i ulike teorier om handelens og vareutvekslingens rolle for byutviklingen i Norden. Videre vil jeg trekke frem noen eksempler fra Norden som kan belyse hvordan nytt kildemateriale har, eller rettere sagt menes å ha, nyansert og endret oppfattelsen av vareutvekslingens karakter og betydning for byutviklingen.

Hvordan er det mulig å bestemme om det er ny teori eller nytt kildemateriale som har endret vår oppfatning av forholdet mellom vareutveksling og byutvikling? Vi er i dag klar over at både observasjoner og datavalg er påvirket av vår teoretiske bakgrunn, og at det dermed er vanskelig å skille en fortolkning av et arkeologisk materiale fra våre observasjoner av det. Det arkeologiske materialet får derfor bare mening i en fortolkningsramme. Bjørnar Olsen har i flere sammenhenger påpekt at når vi tilskriver våre data visse egenskaper ligger det alltid teoretiske resonnement til grunn for

* Prøveforelesning til magistergraden 1992

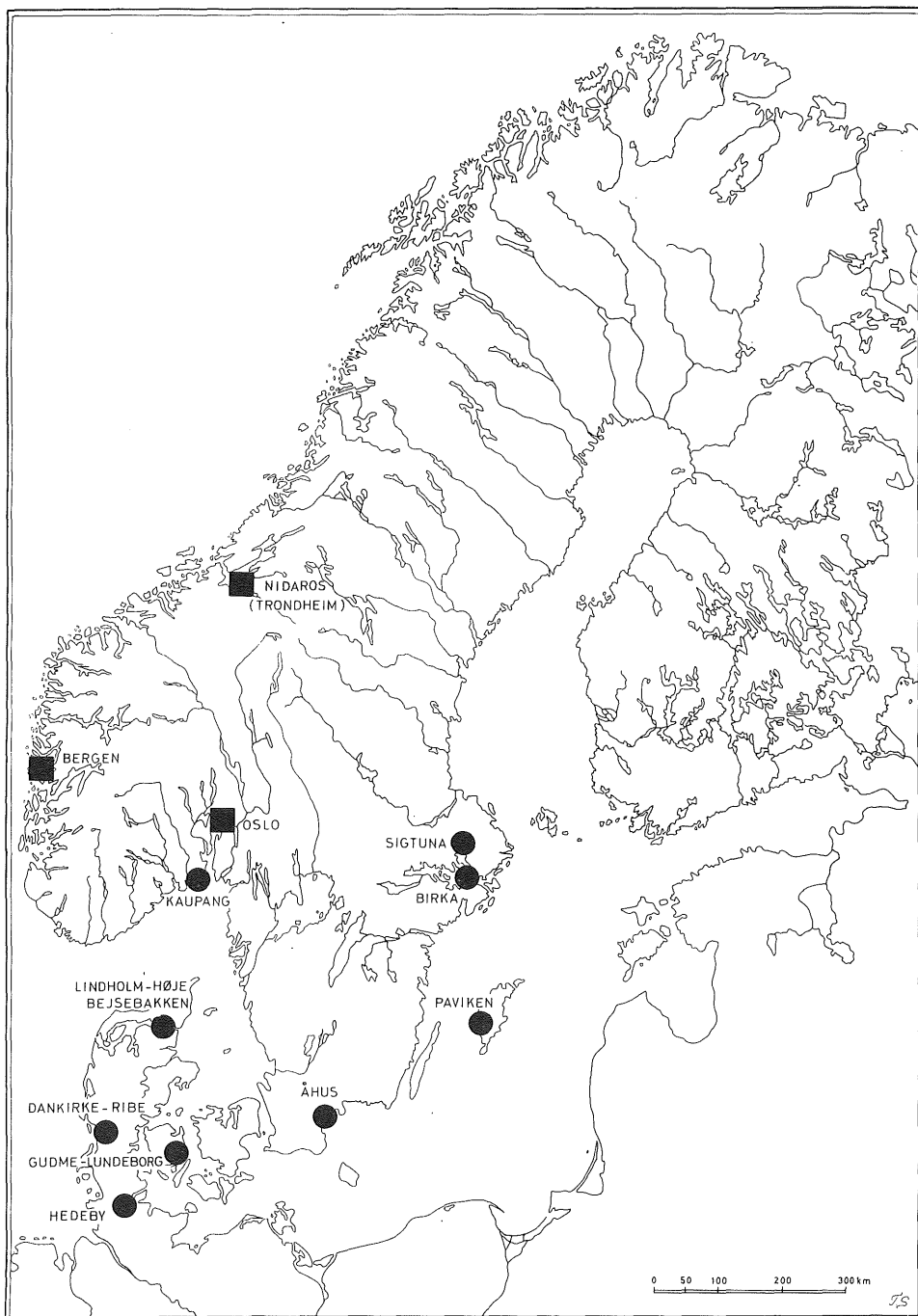

Fig. 1. Steder nevnt i teksten. Sirkel: Jernalder. Firkant: Middelalder

våre observasjoner og klassifiseringer, og at vi derfor kan snakke om teoretiske data (se f.eks. Olsen 1991).

Men hva er en fortolkningsramme? Våre tolkningsrammer er både historisk og kulturelt betinget, og de er også forbundet med visse teknikker for presentasjon, dvs. at de arkeologiske utsagn er vevet sammen med utsagn fra ikke arkeologiske kontekster «i større meningstotaliteter hvor de gjensidig understøtter og reproducerer hverandres rimelighet og sannhet» (ibid.:66). Slike meningstotaliteter utgjør de generelle rammer for hva samtiden oppfatter som rimelig og fornuftig å si (ibid.:66).

Hvordan konstrueres og reproduseres og eventuelt endres våre tolkningsrammer? Jeg ønsker å fokusere min fremstilling på både begrensede faktorer og muligheter innenfor en bestemt tolkningsramme ved studiet av forholdet mellom vareutveksling og byutvikling. En tolkningsramme muliggjør at både ulike hypoteser (teorier) og modeller kan virke side ved side og nyansere og til dels omvurdere vår oppfattelse av f.eks. handelens og vareutvekslingens betydning for fremveksten av et bestemt senter i yngre jernalder. Handelen og vareutvekslingens relative betydning for byutviklingen vil imidlertid ikke endres innenfor en bestemt tolkningsramme.

Jeg vil anvende den norske definisjonen av yngre jernalder: 550/600–1030/1050 e.Kr. (merovingertid og vikingtid). Først vil jeg klargjøre hva jeg legger i begrepene by og byutvikling. Dernest hva jeg legger i begrepene handel og vareutveksling.

By og byutvikling

Diskusjonen blandt historikere og arkeologer har vært preget av hvilke betingelser et sted må oppfylle før det kan regnes som en by. Historikerne Knut Helle og Arnved Nedkvitne (1982) har foreslått følgende kriterier: 1) Stedet må fungere som et økonomisk, rettslig, administrativt, religiøst og kulturelt sentrum i forhold til et større eller mindre omland. 2) Stedet må videre være et tettsted i forhold til omlandet, og som dessuten innebærer en varig befolkningsskonsentrasjon. Innenfor denne diskusjon har en i særlig grad vært opptatt av å finne en grense for urbaniseringens start.

Byer i Norden er av historikerne opprinnelig definert som et middelalderfenomen. Nytt kildemateriale er i de siste tiår kommet frem gjennom mange og ekstensive by- arkeologiske undersøkelser over hele Norden. I Visby, Sigtuna, Lund og Trondheim og mange andre steder kunne de eldste sporene dateres langt tidligere enn man før hadde trodd. Undersøkelser fra bl.a. Sigtuna har vist at denne byen ble anlagt allerede på slutten av yngre jernalder. Utgravningene i Ribe har vist at en markeds plass med bylignende struktur, dvs. utparsellerte tomter, finnes allerede på begynnelsen av 700-tallet (Jensen 1991:5). Man begynte å treffe på plasser som Paviken på Gotland og Åhus i Skåne, der man tidligere ikke hadde noen antydning om bosetning og markeds plass fra yngre jernalder. Videre er det oppdaget markeds plasser, som Lunde borg på Fyn, tilbake til romertid. «I Lunde borg forekommer områder, der udelukkende

inneholder håndværksmessig orienterte genstande, og som dessuten synes knyttet sammen av faste kombinasjoner af forskjellige anlæg.» (Thomsen 1991:25). Den overordnede styringen av plassen samt importfunnenes tilstedeværelse, kan tyde på administrert handel allerede i eldre jernalder. Startpunktet for byutvikling og byoppkomst har m.a.o. stadig blitt trukket tilbake i tid. Den foreløpige konklusjon må bli at det nye kildematerialet åpner muligheter for en refortolkning av: 1) Hva en by er, 2) Når byene oppstår som fenomen og 3) Studiet av byutvikling i forhistorisk tid.

Men hvordan kan vi studere byutvikling? Byutvikling er et tvetydig begrep som enten kan vise til den utvikling et sted gjennomgår etter at det er definert som en by eller til den eller de prosesser som foregår forut for de eldste byers oppkomst.

Sentralt i studiet av byutvikling er som tidligere nevnt muligheten for å kunne påvise sentra som både funksjonelt og strukturelt skiller seg ut fra sine omgivelser. Det er i den aktuelle tilstand et bestemt senter befinner seg i kimen til endring, dvs. ekspansjon eller undergang, ligger (Solli 1989:134). For å kunne studere forholdet mellom byutvikling og vareutveksling er det derfor nødvendig å studere både det kronologiske og geografiske forhold mellom ulike sentrumsdannelser, dvs. å studere de ulike samtidige sentra og deres omland i et regionalt perspektiv, og forholdet mellom sentrum og periferi må således trekkes inn i diskusjonen.

Handel og vareutveksling

Den arkeologiske litteraturen under 1900-tallet har i stor utstrekning behandlet spørsmålet om mulighetene for ut i fra artefaktene å dra slutningen om de har vært gjenstand for vareutbytte/handel eller ikke (Ringstad 1987:17). Diskutert er spørsmålet om i hvilken utstrekning de arkeologiske funnene påviser handelsforbindelser, hvor de kommer fra, avsetningsområdet, handelssentra og lokale og regionale markedsplasser.

Marie Louise Stig Sørensen (1990:8) foretar på grunnlag av nyere studier av handel og vareutveksling en grov inndeling i to grupper. Den ene gruppen beskjeftiger seg med å oppstille modeller eller med å redegjøre for det formelle og det tekniske aspekt ved handel. Disse studier omhandler import, handelsruter, fortolkninger av utbredelseskart og organisasjonen av handel. Den andre gruppen arbeider fremhever i høyere grad det sosiale aspekt ved handel og i særlig grad utveksling, og ser en nær sammenheng mellom den sosiale organisasjon og typen av handel eller vareutveksling. Fortolkningene av f.eks. sosial organisasjon, kontakt- og handelsruter har blitt påvirket via disse to retninger, henholdsvis den formalistiske og substantivistiske retning under innflytelse av fagene økonomi og sosialantropologi. De overnevnte retningers syn på handelens og vareutvekslingens betydning for byutviklingen vil jeg komme tilbake til seinere.

Jeg ønsker ikke å konstruere et skarpt skille mellom handel og vareutveksling i denne artikkel, fordi jeg mener at de teoretiske overveielser er like viktige for ulike for-

mer for transaksjoner. Imidlertid er det åpenbart at begrepet vareutveksling først og fremst må knyttes til den substantivistiske retnings oppfattelse av økonomi som en integrert praksis i førindustrielle samfunnsformer. Begrepet vareutveksling oppfattes som et nøytralt begrep som samtidig understreker at begrepsapparatet fra vår egen vestlige kultur, som f.eks. handel, ikke har noen analytisk relevans for de forhistoriske, «primitive» økonomier. Bl.a. vil substantivistene hevde at karakteren av en transaksjon avhenger av hvor, og mellom hvem, utvekslingen skjer og av hva som utveksles.

Handel/vareutveksling og byoppkomst/byutvikling

Forskningen omkring når og hvorfor de første byliknende eller urbane sentra oppsto har stått sentralt såvel hos middelalderhistorikere som hos arkeologer siden midten av forrige århundre. Handelen har i den forbindelse spilt en sentral rolle i forklaringen av de eldste nordiske byenes oppkomst. Jeg vil her ta utgangspunkt i 2 hovedsyn omkring de eldste byers oppkomst.

Det ene hovedsyn har i Norge sitt utspring i «Strandstedsteorien» som ble fremsatt av P.A. Munch (1810–63) i 1849. I fokus for forskningen står påvisningen av det kronologisk-funksjonelle forhold mellom vikingtidens tettstedsdannelser og de tidligmiddelalderiske bysentra, og man har vært tilbøyelig til å oppfatte byene som mer eller mindre selvgrodd, ofte med historiske røtter i eldre vikingtids handelsplasser eller andre eldre tettstedsdannelser med ulike sentrumsfunksjoner, som seinere ekspanderte på grunn av kongelige eller andre administrative interesser. Hvis kongen grep inn i utviklingen, har det vært på grunnlag av kongemaktens ønske om å ta del i et allerede eksisterende varetbytte. Viktig for lokaliseringen er en sentral beliggenhet kommunikasjonsmessig og gode havneforhold. Videre forutsettes et agrart omland.

Det er sentralt å kunne påvise en merkantil og produktiv virksomhet som både kvantitativt og kvalitativt skiller seg fra det agrare omlandet, og dessuten oppviser et slikt omfang at det er rimelig å påstå at virksomheten er et resultat av omfattende fjern-/nærhandel (Christophersen 1985:17). Handel og vareutveksling spiller med utgangspunkt i denne teorien m.a.o. en sentral rolle for å forklare byutvikling og byoppkomst.

Det andre hovedsyn oppfatter byene som mer eller mindre anlagt. For Norges vedkommende var det først historikeren Gustav Storm (1845–1903) som i 1899 framsatte ideen om at de viktigste byer i middelalderen var anlagt av kongen. I følge Storm var Oslo, Bergen og Nidaros(Trondheim) kongsgårder som kongene utså som byanlegg.

I dag er det flere forskere som f.eks. Anders Andréén (se f.eks. 1985) og Axel Christophersen (se f.eks. 1989) som ønsker å se et direkte initiativ utgått fra en eller flere representanter for en kongesætt hvis aspirasjoner lå i oppbygningen av en sentral kongemakt bak de tidlig-middelalderiske byanlegg. «Vikingetidens mange store/mindre markeds-, tings- og kultplasser oppfattes mer som et forstadium til, enn en eldste fase i urbaniseringen, der de eldre tettstedenes sentrumsfunksjoner til-

legges/overføres til de nyanlagte kongelige anleggene.» (Christopersen 1985:17). Med utgangspunkt i denne teorien er det sentralt å kunne påvise fysiske manifesteringer og konsekvenser av det kongelige initiativ bak bydannelsen, særlig i bebyggelsens romlige organisasjon og arealdisponeringer (ibid.:17). Det interessante i denne sammenheng er at sporene etter handel og håndverk oppfattes som sekundære i forhold til byens funksjon som et administrasjons- og maktsentrum. Videre oppfattes bydannelsen å være betinget av tids- og rombestemte historiske fenomener.

Kontinuitetsproblematikken, dvs. de kronologisk-funksjonelle relasjoner mellom yngre jernalders tettsteder og de tidligmiddelalderiske byanleggene, er intimt forbundet med selve oppkomstproblematikken. Problemet dreier seg om hvorvidt de tidligmiddelalderiske byanlegg og tettsteder direkte har overtatt en eller flere funksjoner fra eldre sentra i yngre jernalder eller om det dreier seg om helt nye sammenhenger (Andrén 1985:170). Axel Christophersen skiller mellom en «evolusjonistisk» og en «genetisk» oppfatning av urbaniseringsprosessen (1989:112):

«Den første (evolusjonistiske) hovedoppfatningen vil ut fra de kommersielle aktivitetene se en ubrutt linje i urbaniseringsprosessen fra jernalderens markeds plasser til de bysentra som vokser frem på overgangen til historisk tid. Den andre (genetiske) hovedoppfatningen ser et mer eller mindre markert funksjonelt brudd i utviklingen mellom jernalderens markeds plasser og de tidligmiddelalderiske bysentraene. I dette synssettet er handelen som byskapende faktor redusert til fordel for en kraftig understrekning av den nyetablerte sentralkongemaktens behov for å etablere urbane sentra som politiske og administrative knutepunkt.»

Hva så med byutvikling i yngre jernalder? Var det handel og vareutveksling som var den primære drivkraft for byutviklingen i yngre jernalder eller var det elitens, f.eks. småkongenes, behov for å etablere sentra, f.eks. markeds plasser, som politisk/ideologiske og administrative sentra for bl.a. å kunne kontrollere produksjonen, sirkulasjonen og konsumpsjonen av prestisje- og nyttevarer?

Siden slutten av 1970-tallet har det helt klart skjedd en teoretisk endring i måten byutvikling i yngre jernalder blir forklart, fra å fokusere på handelen nærmest som en autonom byutviklende faktor for å forklare oppkomsten og utviklingen av f.eks. markeds plasser, til å forklare overnevnte fenomen ut fra elitens ønske om politisk og ideologisk kontroll og dermed også kontroll over handelen og vareutvekslingen. Jeg tror at det i særlig grad er den marxistisk strukturalistiske retnings oppfattelse av handelens og vareutvekslingens karakter og funksjon i førkapitalistiske samfunn som har medvirket til at den teoretiske tolkningsramme er endret. Og i særlig grad er det Jonathan Friedman og Mikael Rowlands mange sentrale arbeider fra slutten av 1970-tallet som muliggjorde og åpnet for nye tolkningsrammer innenfor arkeologien (se f.eks. Friedman and Rowlands 1978). Før jeg presenterer deres hovedideer vil jeg imidlertid igjen kort redegjøre for hvilken betydning den substantivistiske oppfattelsen av økonomi har hatt for studiet av handel og vareutveksling i før-kapitalistiske samfunn.

Substantivisme og formalisme

Økonomi-historikeren Karl Polanyi lanserte på 1950-tallet (1957) begrepene 1) resiprositet (gjensidighet), dvs. at varer og tjenestesyntelser utveksles mellom likestilte parter uten bruk av penger, 2) redistribusjon, dvs. at varer samles inn mot et sentrum for herfra igjen å fordeles, og 3) markedshandel, dvs. en utveksling, hvor vareutbyttet reguleres av priser, som igjen varierer med tilbud og etterspørsel. Han taler også om administrert handel som foregår på grunnlag av overensstemmelse av mer eller mindre formell karakter, organisert av makthavere og med importinteresse som bestemmende for begge parter. De tre prinsipper kan eksistere side om side i samme system, dog forekommer markedsøkonomien kun i mer komplekse samfunn som f.eks. statsdannelser. Hans synssett kalles substantivistisk. I stedet for å utgå fra individenes økonomiske handlinger og motiver, sees økonomien som en oppsetning av regler vedrørende den sosiale organisasjon, et system.

Den formalistiske oppfattelse av handel dreier seg om en bestemt skole innenfor økonomi og økonomisk antropologi, som i likhet med den substantivistiske retning beskjeftiger seg med alle sider av handel. Denne retning utgår fra individenes økonomiske handlinger og motiver, dvs. å oppfatte økonomien som menneskets valg mellom knappe ressurser.

I høy grad kom diskusjonen mellom de såkalte formalistene og substantivistene til å dreie seg om det profittsøkende mennesket eksisterte eller ikke i de før-kapitalistiske samfunn, og selv om Polanyi selv var et prisverdig unntak, tenderte svarene å bli et rett frem ja eller nei (Bloch and Parry 1989:26).

Substantivismens redegjørelse for økonomiens og spesielt utviklingens form og funksjon i ikke-kapitalistiske samfunn har blitt utsatt for kritikk innenfor både sosialantropologi og økonomi, men i mindre grad innenfor arkeologi (Sørensen 1990:7). Ian Hodder (1982) kritiserer både den substantivistiske og formalistiske oppfatning av «økonomi» fordi de ikke tar hensyn til tingenes symbolverdi innen bestemte sosiale og ideologiske kontekster og hvordan disse aktivt former utvekslingens forløp, og dermed også gjenstandenes videre tilstedeværelse og deltakelse i samfunnet. Videre kan det nevnes at marxistisk orienterte antropologer og arkeologer har kritisert hvordan vi i praksis fortolker aktiviteter omkring kulturell kommunikasjon og de involverte objekter isolert fra deres produksjon og dessuten løsrevet fra det sosiale liv.

Generelt kan vi si at den formalistiske retning er kritisert for ikke å vurdere handelens sosiale dimensjoner. «Derimod medfører den substantivistiske holdning, gjennom dens abstrakte generaliseringer fra handel- og utvekslingskriterier til sosial organisasjon, at de arkeologiske data's mere spesifikke informasjoner i høy grad blir ignorert.» (Sørensen 1990:9), m.a.o. blir det en ahistorisk arkeologi.

Prestisjeveresystemet

I en artikkel fra 1978 introduserer Jonathan Friedman og Mikael Rowlands begrepet «prestisjeveresystem» (Saunders 1990:71). Ved å forfekte politikkenes forrang over økonomien argumenterer de for at prosess og dynamikk i før-kapitalistiske sosiale systemer bygger på kontroll over ressurser og rikdom. Essensen i denne type samfunn er i følge Rowlands (1982:170) å oppnå monopol over midlene til politisk makt og dermed også kontroll over opprettelsen av de forskjellige sett av politiske forhold for å oppnå det. M.a.o. kan elitens monopol over produksjon og utveksling og handel med prestisjeverer forme midlene til økonomisk kontroll og utnyttelse. Siden sosial status og makt blir reflektert gjennom eiendomsrett til verdiobjekter, er det den kontrollerte sirkulasjonen som danner basen for å opprettholde tributt (skatt) og støtter opp om tilegnelsen av et overskudd.

De sosiale relasjoner i prestisjeveresystemet dominerer ikke bare økonomien, den rommer også indre uoverensstemmelser. For å opprettholde eller øke tributtene kreves det derfor en kontinuerlig kontroll med sirkulasjonen av prestisjeverer. Akkumulasjon av prestisjeverer gjennom en ekspansjon av allianser for vareutveksling kan øke presset på og eventuelt eliminere elitens monopol på kilden til politisk makt. Når prestisjeveresystemet ekspanderer, kan uoverensstemmelser og konflikter oppstå mellom forholdene mellom produksjon for rikdom (prestisjeverer) og produksjon til forbruk. Her ligger kimen til endring i samfunnet, ved iboende konflikter. Prestisjeveresystemet gir således en tilsynelatende mulighet til å fjerne seg fra funksjonalistiske teorier, samtidig som en unngår å tilskrive økonomien en overordnet rolle. Den dominerende rolle utvekslingen av prestisjeverer spiller, med sine iboende dynamiske konflikter, oppfattes som den determinerende faktor i den sosiale prosess.

Hvilken betydning får overnevnte teorier for tolkningen av handelen og vareutvekslingens rolle for byutviklingen i yngre jernalder? For det første vil handel og vareutveksling som faktor for byutvikling bli redusert til fordel for en kraftig understrekning av elitens, f.eks. småkongenes eller sentralkongemaktens, behov for å etablere sentra som politisk/ideologiske og administrative kontrollpunkter. Den økonomiske verdien av vareutvekslingen tones altså ned til fordel for en politisk – ideologisk verdi. I den seinere tid har en i særlig grad innenfor den byhistoriske arkeologien nettopp villet se byutvikling/byoppkomst som en mer grunnleggende samfunnsomformning (Christophersen 1989:112). På denne måten blir byutviklingen, eller sagt på en annen måte, urbaniseringsprosessens start, knyttet mer eller mindre direkte til statsdannelsen og fremveksten av et sentralkongedømme.

Lotte Hedeager hevder i sin doktoravhandling «Danmarks jernalder. Mellom stamme og stat» fra 1990 at det allerede i romersk jernalder intreffer en gjennomgripende samfunnsforandring i hele Danmark, og at det er i denne forandring at kimen til den tidlige statsstruktur finnes (1990:195). I særlig grad blir det fremhevet at spiren til en ny individualistisk produksjonsform som spores i eldre førromersk

jernalder rommer vesentlige utviklingspotensialer, og «på længere sigt skapte den basis for både en produksjonsfremgang og for at enkelte familier etterhånden kunne tilegne sig bruksretten til større andele af jorden, fordi disposisjonsretten tilhørte slægten.» (ibid.:197). Det var de interne drivkrefter som var avgjørende, og videre muliggjorde en økt kontroll over produksjonen i hendene på ledende familier, og som skapte basis for gjenetableringen av handel med prestisjevarer. «Da den først kom i gang, satte den yderligere skub i utviklingen ved å åpne for nye sociale, militære og økonomiske impulser . . . Prestisjevarer ble således et avgjørende instrument i legitimeringen av nye eliter.» (ibid.:199). Endelig medførte det også monopol på handelen. Reorganiseringen av landsbyene og gårdene og opprettelsen av handelsplasser i yngre romertid blir innenfor dette perspektiv et ledd i etableringen av en sentralmakt.

Det er i følge Hedeager en sentralmakt som står bak opprettelsen av de første handelsplasser i yngre romertid som Gudme/Lundeborg og Dankirke på bakgrunn av sentralmaktens ønske om å kontrollere handelen og vareutvekslingen. Sentralmakten administrerer m.a.o. vareutvekslingen fra et senter. «I løbet af germansk jernalder konsolideres kongemakten som samfundsinstitution. Det manifesterer seg gjennom en øget spesialisering og vekst inden for kunsthåndværk, handel og landbrugsproduktion», og under kongemaktens kontroll og beskyttelse vokser de egentlige handelsplasser som Ribe og Lindholm Høje/Bejsebakken frem (ibid.:204). Handels- og krigstokter brakte rikdommer til eliten som kunne anvendes i handelstransaksjoner eller som gaver for å opprette eller opprettholde kontakten med sine alliansepartnere. Dette system hadde imidlertid sine grenser, men de nås først i vikingtid. «Vikingetiden skal således forstås på baggrund af den udvikling, der fandt sted i germanertid, specielt dens yngre del. Men dybest set repræsenterer de kulminationen af en samfundsstruktur, der ble grundlagt i YR.» (yngre romertid).» (ibid.:206).

Interessant i denne fremstillingen er at vareutvekslingens form og karakter og opprettelsen av bl.a. handelsplasser direkte knyttes til fremveksten og den videre konsolidering av en sentralmakt. Videre at systemets grense nås i vikingtid. Går vi så tilbake til resonnetet om at byoppkomst i yngre vikingtid og tidlig middelalder er uttrykk for en mer grunnleggende samfunnsomformning, vil vi se at også disse teorier kan sies å ha sterke tilknytningspunkter til marxistisk tenkning. Hos flere forskere som Lotte Hedeager og Axel Christophersen kommer dette syn klart til uttrykk, men selv hos mange forfattere som ikke er så opptatt av å klargjøre bruken av spesifikke begreper og modeller for å underbygge sine teorier, kan en merke at det teoretiske utgangspunktet for å forklare og finne forutsetningene for byutvikling i yngre jernalder analyseres med utgangspunkt i den politisk/ideologiske sfære ut fra antagelsen om at eliten ønsker å kontrollere både produksjonen, sirkulasjonen og konsumpsjonen av varer.

Byutvikling og vareutveksling i yngre jernalder

Så over til noen empiriske eksempler, eller rettere sagt arkeologiske utgravninger i Norden som menes å ha bidratt til å endre vår oppfatning om byutvikling og vareutveksling i yngre jernalder.

Birka, Hedeby og Ribe har lenge vært regnet som de første byene i Norden. Deres oppkomst er datert til 700-tallet. «Vad som framför allt givit skäl för att beteckna dessa platser som städer är en arkeologiskt lokaliserad, mycket omfattande tätbebyggelse belägen vid vatten.» (Ersgård 1992:103 f).

Markedsplassen i Ribe har vært godt organisert og inndelt i parseller allerede da de første kjøpmenn og håndverkere innfant seg ca. 705 (Jensen 1991:7). Byggingen av Kannhavekanalen tvers over Samsø i 726 og Dannevirke i 737, taler for at det må ha eksistert en sentralmakt allerede på dette tidspunkt (ibid.:10), og trolig var det samme kongemakt som grunnla Ribe. Med unntak av Ribe synes de gamle markesplassene å forsvinne i løpet av tidlig middelalder, samtidig som kongekontrollerte byanlegg vokser frem nær ved.

Under de senere årene har det pågått en diskusjon om byenes oppkomst og utvikling. I Sigtuna og Trondheim og andre byer kunne de eldste spor dateres langt tidligere enn man før hadde trodd, allerede i siste halvdel av 900-tallet. At bebyggelsen er tilpasset en byplan med utparsellerte tomter, som i Ribe, Trondheim, Oslo og Sigtuna, antydnet dessuten at det var velorganiserte samfunn som trolig var anlagt av kongen. Håndverk i noen større skala kan ikke belegges i de eldste fasene i Trondheim (Christoffersen 1989) og Sigtuna (Tesch 1989:6). Både bebyggelsesstrukturen og funnmaterialets sammensetning viser at stedenes primære funksjon ikke har vært de tradisjonelle bynæringene handel og håndverk.

De siste tiår har nytt kildemateriale bidratt til å nyansere bildet av den eldste urbaniseringen. I Danmark og Sverige er det oppdaget flere kystnære markedsplasser fra jernalder, som Paviken på Gotland og Åhus i Skåne, der man tidligerer ikke hadde noen antydning om en bosetning eller markedsplass.

Paviken er den første markedsplassen fra yngre jernalder som er undersøkt på Gotland. «Sju grupper av ulike hantverk har gått att urskilja: båtbyggeri, järnsmide, metallgjutning og bronsहतwerk, ädelstensslipning, bärnstensbearbetning, glasindustri samt ben- og hornslöjd.» (Lindström 1981:113). Importen av råvarer kjenne-tegnes i høy grad av nærhandel, mens fjernhandelen markeres først og fremst av den østlige kontakten gjennom den store mengden av arabiske mynter (ibid.:115). På grunnlag av funnmaterialet er stedets oppkomst datert til 700-tallet. Ingen gjenstander blant Pavikennene tilhører 1000-tallets formverden, så ved slutten av 900-tallet eller begynnelsen av 1000-tallet blir handelsplassen forlatt. Funnmaterialet tyder på at virksomheten kan ha aksellert i intensitet under vikingtiden og nådd et maksimum på 900-tallet (ibid.:116). Paviken fryser til på vinteren og kommunikasjonen med stedet ved Idåns munning er avstengt (ibid.:121). Det kan derfor stilles spørsmålstegen ved

om Paviken har vært permanent befolket. Et annet tegn på at plassen ikke har vært permanent bebodd, er at det ikke finnes et større gravfelt i nærheten. Det er derfor naturlig å tenke seg at den ble utnyttet av de rike bygdene som ligger inn i landet (ibid.:122). Per Lundstrøm mener at «Pavikenanleggningen» skulle kunne være bygdens=sättingens handelsplass (ibid.:127). Dermed antas det at det fantes flerer samtidige markedsplasser på øya.

På 1980-tallet ble det undersøkt to tidligere ikke kjente bosetningskompleks fra yngre jernalder ved Åhus. Det ene, som er datert til 700-tallet, er tolket som handelsplass av sesongmessig karakter. Den andre som kronologisk ligger i 800-tallet, er tolket som handelsplass av i hovedsak permanent, urban karakter (Ersgård 1992:108). I begge kompleksene inneholder funnmaterialet indikasjoner på spesialisert håndverk, f.eks. produksjon av glassperler og støperi, samt handelsaktiviteter i form av mynt og importgjenstander. Det yngre bosetningskomplekset dekker et område på ca. 10 mål og kommer dermed opp i Birkas størrelsesorden.

Mens det i de senere tiår er oppdaget flere nye kystnære markedsplasser fra jernalder i Danmark og Sverige, står det dårligere til med kunnskapen om markedsplasser i Norge. En tidlig handelsplass er kjent, Kaupang i Tjølling i Vestfold, hvor de fleste dateringer er fra 800-tallet. Plassen er kjent som Skiringssal i den nordnorske storbonden Ottars beretning til kong Alfred i England over sin reise til Hedeby og England på slutten av 800-tallet. Tilhørende gravfelter og en liten del av dette området er undersøkt av Charlotte Blindheim på 1950–60-tallet (se f.eks. Blindheim 1972). Det er imidlertid liten grunn til å tro at det ikke skulle være mulig å påvise flere markedsplasser i Norge også. Jan Henning Larsen har f.eks. pekt på Vikskilen i Grimstadområdet som en mulig kaupanglokalitet, på grunnlag av gode havne- og kommunisjonsforhold, nærhet til viktige naturressurser og mengden og sammensetningen av gravfunn fra vikingtid (Larsen 1986:117f).

På Kaupang og i Birka er det i tilknytning til bosetningsområdene store gravfelt. Funn av f.eks. skålvecter, keramikk og verkstedsavfall indikerer håndverk og handel. Ellen Karine Hougen har nylig behandlet bosetningsområdets keramikk på Kaupang (Hougen 1993). På grunnlag av keramikken, myntene og gravfunnene, mener hun at Kaupang var i bruk som *havn* så tidlig som begynnelsen av 700-tallet, og at *handels-senteret* og gravplassen ble etablert på slutten av 700-tallet, og var i bruk inntil midten av 900-tallet (ibid.:54f). Keramikkfunnene viser at det har vært kontakt med Rhinområdet fra slutten av 700-tallet inntil ca. 900. Det var også kontakt med det sørlige baltiske området på den tiden, men i mindre grad. På 900-tallet kan det også ha vært kontakt med England. Gravmaterialet viser at Kaupangbeboerne på 800- og 900-tallet har hatt kontakt med Vest-Europa, fremfor alt de britiske øyer (Blindheim 1972:92 og 1981). Sannsynligvis har det også vært direkte kontakt med Danmark (Hougen 1993:57f).

Kaupang ble, i likhet med flertallet av andre nord-Europeiske handelssentere etablert i løpet av 700-tallet eller begynnelsen av 800-tallet, ikke by i middelalderen. De

arkeologiske undersøkelser viser at aktiviteten i kaupangen sank dramatisk tidlig på 900-tallet. Dette har man tidligere forklart ved å henvise til dårlige ekspansjonsmuligheter (Blindheim 1972). En annen forklaring kan ha vært at det politisk-økonomiske system som opprettholdt kaupangen kollapset eller endret karakter nettopp på denne tiden (Christohersen 1991:168, Hougen 1993:61f), ved at de sentrale smårikene på Øst- og Vestlandet samt Trøndelag innkorporeres i en større politisk/territoriell enhet under en konge – Harald Hårfagre (Christophersen 1991:168). Med unntak av Ribe er det som nevnt ingen av vikingtidsstedene i Norden som opprettholdes i middelalder. Kaupangens skjebne kan derfor ha bakgrunn i endringer i samfunnsstrukturene.

Nye letemetoder, bl.a. flyfotografering og bruk av metalldetektor, har bragt for dagen nye boplasstyper som storgårder og markeds plasser, f.eks. Beisebakken ved Ålborg, Dankirke ved Ribe og Gudme/Lundeborg på Fyn.

Lundeborgplassen ble oppdaget i 1986. Handelsplassen ligger ved kysten nord for byen Lundeborg på Sydøstfyn i Danmark, 5 km fra de rike boplassfunn omkring byen Gudme og bare 2,5 km fra gravplassen Møllegårdsmarken, som med sine mer enn 2000 branngraver er en av Danmarks største. Områdets sentrale boplass ved Gudme, er den største kjente jernalderlandsbyen i Danmark (Thomsen et al. 1993:100). Lundeborgplassen karakteriseres av håndtverks- og handelsaktiviteter fra begynnelsen av yngre romertid (ibid.:94). På grunnlag av dateringen av gjenstandsmaterialet kan plassen dateres til 3.–8. århundre.

Hovedparten av importvarene er fra 3. og 4. århundre. Allerede på slutten av 300-tallet kan det registreres et merkbart fall i antall av importvarer, og i 6. – 8. århundre synes det ikke å være importvarer til stede utover enkelte glass og glassperler. Etter at den romerske importen opphører klarer ikke Lundeborg å skape de samme handelskontakter til romernes etterfølgere. Lundeborgs skjebne må ha bakgrunn i endringer i samfunnsstrukturen, avfødt av bl.a. utviklingen i Europa (Thomsen et al. 1993:98).

Prestisjehandel og vareøkonomi i yngre jernalder

Richard Hodges er av den oppfatning at det er økt sirkulasjon av sølv, gull og penger som er en av de viktigste faktorer som tillater endring av produksjonens karakter og størrelse, og dermed åpner muligheten for byutvikling i yngre jernalder (middelalder på Kontinentet). På grunnlag av antropologen Keith Hart foreslås et skjema som gjør rede for, steg for steg, utviklingen av denne prosess (Hodges 1989:157ff). Starten på varebytte, dvs. å fremmedgjøre produsenten fra produktet, og dermed gjøre gjenstander til varer som er laget for å brukes av andre, er i følge Hodges, et viktig steg for å gjenopprette de gamle romerske bånd mellom samfunnene i Nordsjøområdet. Denne prosess mener han intreffer på 500- og 600-tallet i Nordvest-Europa, f.eks i London, men også i Dankirke eller nærliggende steder kan handel ha vært kontrollert

fra et ikke-permanent senter (type A emporia). Det neste trinn i utviklingen inntreffer på 700-tallet. Permanente sentre (type B emporia) som i Dorestad blir nå grunnlagt ikke bare for å utveksle prestisjevarer, men også for å produsere varer for distribusjon i omkringliggende områder så vel som for fjernhandel. Det interessante med Hodges teorier er at han bryter med den tradisjonelle oppfatning om at vareøkonomi først ble dominerende i løpet av middelalderen i Nordeuropa. Tradisjonelt oppfattes nordisk middelalder å preges av brytningen mellom to typer økonomi: gaveøkonomi, dvs. prestisjehandel, og vareøkonomi.

Jeg ønsker å peke på at nyere antropologiske undersøkelser viser at vareutveksling i såkalte primitive økonomier kan foregå på grunnlag av markedsstyrte prinsipper, og at det i alle typer samfunn er ideologisk rom der individuell tilegnelse er legitimt og kanskje til og med et prisverdig mål (Bloch and Parry 1989:26). Teoretisk har det således åpnet seg en mulighet for å tolke den forhistoriske økonomi på et annet grunnlag, og dermed også vår oppfattelse av handelen og vareutvekslingens relative betydning for byutvikling.

Avslutning

I denne artikkel har jeg lagt vekt på å klargjøre begreper og presentere ulike teoretiske retningers tolkning av handelen og vareutvekslingens relative betydning for byutvikling i yngre jernalder. Det interessante ved å fokusere på teori er bl.a. å observere hvordan ulike forskere på grunnlag av det samme empiriske materialet kan formulere helt forskjellige forklaringsmodeller for handelens og vareutvekslingens rolle for byutviklingen i Norden. Videre å observere hvordan materialet ofte blir presset inn i på forhånd konstruerte tolkningsrammer.

Byutvikling og vareutveksling i yngre jernalder i Norden er ennå et nokså uutforsket område. Startpunktet for byutvikling og byoppkomst har imidlertid av arkeologer stadig blitt trukket tilbake i tid. Som nevnt har de arkeologiske undersøkelsene i Ribe vist at en markeds plass med bylignende struktur, dvs. utparsellerte tomter, finnes allerede på begynnelsen av 700-tallet. Ovennevnte undersøkelse samt andre nyoppdagete markeds plasser fra eldre og yngre jernalder i Norden, som f.eks. Lundebergkomplekset, Åhus og Paviken har de senere årene åpnet muligheter for en refortolkning av byutvikling i forhistorisk tid i Norden. Nytt kildemateriale har også åpnet muligheter for å studere når byene oppstår som fenomen, og videre en refortolkning av hva en by er. Viktig i den sammenheng er at den nyere forskning har omvurdert oppfatningen av handelen nærmest som en autonom byutviklende faktor, til å forklare oppkomsten og utviklingen av bl.a. handels plasser på bakgrunn av elitens ønske om politisk og ideologisk kontroll, og dermed også kontroll over handelen og vareutvekslingen. Vareutvekslingen tolkes altså som en styrt virksomhet, og den økonomiske verdien av vareutvekslingen tones ned til fordel for en politisk – ideologisk verdi.

I den senere tid er det imidlertid flere forskere (f.eks. Hodges 1989) som stiller spørsmålstejn ved den tradisjonelle oppfatningen om at vareøkonomien først ble dominerende i løpet av middelalderen i Nordeuropa. Ved å sette spørsmålstejn ved vedtatte sannheter kan en således stille nye spørsmål til materialet.

Summary

Commodity exchange and the Emergence of Towns in the Late Iron Age in the Nordic Countries. Theories and data

This article, at the outset, addresses the question of whether new interpretations of the connection between commodity exchange and the emergence of towns in the Late Iron Age in the Nordic countries, are due to new theories or to new data. In order to clarify this point, various theories on the role played by trading centres in the development of towns, are discussed. Studies which show new data has either changed or qualified our understanding of the character and importance of trading in the development of towns, are also discussed.

The many extensive archaeological excavations of recent years in the Nordic countries have produced quantities of new data. The excavations at Ribe have uncovered a trade centre with town-like divisions, i.e. divided lots, dating to the end of the 8th century. Sites such as Paviken on Gotland and Åhus in Scania, were uncovered in areas which had previously shown no indication of settlements or trade centres in the Late Iron Age. A trading centre was located at Lundeberg on Fyn which dates back to the Roman Period. This new data has opened up new possibilities for the study of the connection between commodity exchange and the emergence of towns.

The article shows that in the new theoretic approach of the late 1970s, the interpretation of the way towns developed in the Late Iron Age changed from focusing on trading as an almost autonomous factor in town development, to explaining the phenomenon as the wish of the elite for political and ideological control, thereby also controlling trade and commodity exchange. Town development is seen as manipulated and the economic and trading aspects are toned down in favour of the politico-ideological factor. Meanwhile, some researchers in recent years have begun to question the traditional view that market economies did not become prevalent before the Middle Ages in Northern Europe. Recent anthropological studies show that trading in so-called primitive economies could have been based on the principles of a market economy. There is now theoretically the possibility of studying prehistoric economies on an entirely new basis. This can result in a new understanding of the relative importance of trade and commodity exchange in the emergence of towns.

Litteratur

- Andrén, A. 1985: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8. Nr. 13. Malmö.
- Blindheim, Ch. & Tollnes, R. 1972: *Kaupang. Vikingenes handelsplass*. Oslo.
- Bloch, M. and Parry, J. 1989: Introduction: money and the morality of exchange. In J. Parry and M. Bloch(eds.): *Money and the morality and exchange*, pp. 1–32. Cambridge University Press.
- Christoffersen, A. 1985: *Prosjektprogram. Fortiden i Trondheims bygrunn. Folkebibliotekstomten, Meddelelser nr. 1*. Riksantikvarens utgravningskontor i Trondheim.
- Christoffersen, A. 1989: Kjøpe, selge, bytte, gi. Vareutveksling og byoppkomst i Norge ca. 800–1100: en modell. I A. Andrén(red.) *Medeltidens födelse*, s. 109–145. Lund.
- Christoffersen, A. 1991: Ports and trade in Norway during the transition to historical time. In: *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200*, pp. 159–170. Roskilde.
- Ersgård, L. 1992: Tidlig urbanisering i Danmark och Sverige – en översikt. I: I. Øye (red.): *Våre første byer*, Onsdagskvelder i Bryggens Museum – VII, s. 102–116. Bryggens Museum.
- Friedman, J. and Rowlands, M. 1978: Notes towards an epigenetic model of the evolution of civilization. In J. Friedman and M. Rowlands(eds.): *The Evolution of social systems*, pp. 201–276. London.
- Hedeager, L. 1990: *Danmarks jernalder. Mellom stamme og stat*. Aarhus Universitetsforlag.
- Helle, K. og Nedkvitne, A. 1982: Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder. I: A. Blom(red.): *Urbaniseringsprosessen i Norden*, s. 37–134. Trondheim.
- Hodder, I. 1982: The identification and interpretation of ranking in prehistory: a contextual perspective. In C. Renfrew and S. Shannan(eds.): *Ranking, resource and exchange. Aspects of the archaeology of early European society*, pp. 150–154.
- Hodges, R. 1990: Charlemagne's Elephant and the Beginning of Commodisation in Europe. *Acta Archaeologica. Vol. 60, 1989*, pp. 155–168.
- Jensen, S. 1991: *Ribes Vikinger*. Den antikvariske samling, Ribe.
- Larsen, J.H. 1986: En mulig handelsplass i Grimstadområdet i vikingtid. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1984/1985*.
- Lundström, P. 1981: *De kommo vida . . . Vikingars hamn vid Paviken på Gotland*. Uddevalla.
- Olsen, B. 1991: Kjelmøyfunnenes (virknings)historie og arkeologi. *Viking 1991*, s. 65–87. Oslo.
- Polanyi, K. 1957: The Economy As Instituted Process. In: K. Polanyi et al.(eds.): *Trade and Market in the Early Empires*, pp. 243–269. New York – London.
- Ringstad, N. 1987: Varuutbyte och handel i arkeologisk perspektiv. En forskningsanalys från konsumenternas synpunkt. Teoretisk del. *Arkeologiska Rapporter och Meddelanden från Institutionen för arkeologi vid Stockholms Universitet. Nr. 18, 1987*.
- Rowlands, M. 1982: Processual archaeology as historical social science. In: C. Renfrew, M. Rowlands and B.A. Segraves(eds.): *Theory and Explanation in Archaeology*. Academic Press. London.
- Saunders, T. 1990: Prestige and Exchange: Althausser and Structural-Marxist Archaeology. In: F. Baker and J. Thomas(eds.): *Writing the Past in the present*, pp. 69–77. Saint David's University College. Lampeter.
- Solli, B. 1989: Norske middelalderbyer og bydannelse. Et arkeologisk utsyn. *Viking 1989*, s. 133–143. Oslo.
- Storm, G. 1894: De kongelige Byanlæg i Norge i Middelalderen. *Historisk tidsskrift. 3. rekke, 1894*. Kristiania.
- Sørensen, M.L.S. 1990: Handel, udveksling og dansk arkæologi. *Hikuin 16, 1990*, s. 7–16. Højbjerg.

- Tesch, S, 1989: Sigtuna – anlagt stad. *Kulturmiljøvård 5 – 1989*, s. 6–17.
- Thomsen, P.O. 1991: Lundeberg – en handelsplads gennem 600 år. I: C. Fabech og J. Ringtved(red.): *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Jydsk Arkæologisk Selskabs Skrifter 1991*, s. 25–31. Aarhus Universitetsforlag.
- Thomsen, P.O., Blæsild, B., Hardt, N., Michaelsen, K. K. 1993: Lundeberg – en handelsplads fra jernalderen. *Skrifter fra Svendborg & omegns museum, bind 32, 1993*.
- Thrane, H. 1991: Om Gudmes funktion. En tolkningsskitse. I: C. Fabech og J. Ringtved(red.): *Samfundsorganisasjon og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Jydsk Arkæologisk Selskabs Skrifter 1991*, s. 25–31. Aarhus Universitetsforlag.

Arne J. Larsen

Audun Hugleiksson og «borga» på Hegranes i Jølster

Mannen og tida

Den 2. desember 1302 vart baron Audun Hugleiksson hengd på Nordnes i Bergen. Det var slutten på eit langt og dramatisk liv i teneste hos fire kongar.

Historikarar, som har skreve om Audun Hugleiksson, meiner at han må vera fødd omkring 1240. Faren, Hugleik, kjenner ein lite til, men etter Arne Odd Johnsen si meining må han ha vore «en velstående bonde eller stormann i Firda fylke, som trolig bodde her på Hegranes i Jølster.» Mora var, er det vanleg å meine, dotter til Audun i Borg (Sarpsborg). I Håkon Håkonssons saga vert han nemnd som ein slektning av Inga frå Varteig, kongens mor. Vi veit ingenting om Audun sine ungdomsår. Men å dømme etter dei oppgåvene han fekk i siste helfta av 1200-talet er det rimeleg å tenkje seg at han har studert både språk og rettslære, heime og utanlands.

Sumaren 1273 var Audun Hugleiksson, saman med fleire andre stormenn, på eit stort riksmøte i Bergen. Den 24. juli samla dei geistlege herrane på møtet seg for å dømme i striden mellom kyrkja og lekmenn om det islandske kirkegodset. På dette rettsmøtet var Audun Hugleiksson og kanslaren, Tore Håkonsson, til stades som kongen sine observatørar.

Truleg var Audun Hugleiksson alt stallare då han var med på møtet i 1273. Stallarens oppgåver var fastlagd i Hirdskræen, ein hirdlov som vart laga under Magnus Lagabøte (1263–80). Stallaren sine hovudoppgåver var, skriv historikaren Knut Helle, å være kongens ordfører på ting, hirdstevner og ellers når det trengs, å være hirdens talsmann overfor kongen og å lede hirdjurisdiksjonen. Fra Håkon Håkonssons tid opptrer han som medlem av kongens nærmeste rådgiverkrets og utfører kongelige sendeferder i inn- og utland.» Sagaen om biskop Arne av Skålholt, som var med på møtet i 1273, nemner Audun som «hinn vitrasta mann til landslaga» (den visaste mann i landslova). Fleire av dei som har skrive om Audun Hugleiksson meiner at han truleg hadde ei viktig rolle i all lovgjeving som gjekk føre seg under Magnus Lagabøte.

I 1277 fastsette kong Magnus at alle lendmenn, mellom dei Audun Hugleiksson, skulle titulerast baronar. Ved same høve får baronane rett til å kalle seg «herrar». At baron Audun ikkje var smålåten og hadde høge tankar om seg sjølv, kan ein t.d. sjå av det seglet han førde (fig 1). Saman med dei andre baronane sette Audun Hugleiksson i 1277 segl under sættargjerden i Tunsberg. Sættargjerden var ein avtale om retting-

Omskrift:

✠ S'AVDOENI HVGLACI:
DOI:DE:HEGRENES:

Omskrift:

✠ SECRCTVM:ODOENI:

Fig. 1. Audun Hugelakssons segl.

heter og plikter i tilhøvet mellom kongen og kyrkja og dokumentet er eit av dei mest kjende frå mellomalderen.

Historikaren P.A.Munch meinte at Audun Hugelaksson var sysselmann og fehirde i Tunsberg i åra 1277–1298. Andre seinare historikarar har gått mot denne tanken, og mellom dei er Helle som hevdar at Munchs hypotese «savner klart kildegrunnlag.» Offiseren og historikaren C.O.Munthe hevda at Audun truleg var knytt til Austlandet då han vart baron i 1277. Men han må ha byta lenet sitt på Austlandet med eit på Vestlandet, for skriv Johnsen: «I januar 1280 opptre Audun i Bergen, og etter den tid er det ingenting som tyder på at han var bosatt på Østlandet.»

I 1280 døydde Magnus Lagabøte, og 2. juli same året vart sonen Eirik krona. Av di den nye kongen berre var 12 år gamal, vart det oppretta eit formyndarstyre for han. Fremst i styret var Bjarne Erlingsson, av Bjarkøy-Giske-ætta og Audun Hugelaksson. Frå dokumenter av mange slag veit vi at Audun utigjennom 1280-åra åleine, eller samen med andre stormenn, hadde mange store oppdrag for kongen i inn- og utland. Men etter Helle var det i 1290-åra Audun stod på høgda av si makt og innverknad. Helle skriv at det er no han «for alvor trer i forgrunnen i kildene, som hovedmann i omfattende politiske og finansielle transaksjoner med utlandet. Fra nå av kjenner vi han som kong Eiriks fremste og mest betrodde rådgiver». Det er og frå 1290 vi har det eldste haldepunkt for tittelen «Audun til Hegrernes». Vi finn han i eit dokument utferdigda 15. mai 1290 i Westminster av kong Edvard, der «Odwyni de Hagernes» nemnes mellom andre stormenn.

Det mest kjende og mest omdiskuterte oppdraget Audun hadde i si lange tenestetid var sendeferda til Frankrike i 1295, då han med fullmakt frå kongen tinga om norsk hjelp til kong Filip i krigen hans mot England. Den 22. oktober 1295 skreiv Audun under på ein omfattande hjelpeavtale mellom Noreg og den franske kongen. Den fransk-norske avtalen gjekk i korte trekk ut på at den norske kongen, i fire månader kvart år, skulle stille til rådvelde 300 skip og 50.000 krigarar for den franske kongen. For hjelpa skulle kong Filip betala inntil 30.000 pund sterling kvart år. Same dag som avtalen vart underkriven, 22. oktober 1295, kvitterte Audun Huggleiksson for 6.000 pund sterling som forskot på militærhjelp komande år. Men den 24. april 1296 vart det slutta fred mellom Frankrike og England, og fylgjeleg vart ikkje den norske hjelpa turvande.

Det er uvisst kva forskotet Audun fekk vart nytta til. Vart det t.d. bygd nye skip og gjort reparasjonar på gamle, som skulle segla til Frankrike våren 1296? Vi veit ingenting om dette. Men det er inga tvil om at Auduns ettermæle tok skade av den franske affæren. Soleis skriv C.O.Munthe: «I april 1296 var det slutt med den fransk-engelske krig; – en kort, skjebnesvanger og merkelig episode i vort lands historie var gjennomlevd uten at sette noget merke efter sig for land og folk; – kun for èn mann blev skjebnen beseglet sammen med de norsk-franske traktater, – for baronen Audun Huggleiksson».

Johnsen konkluderte sine refleksjonar om Audun og avtalen med den franske konge med at «Auduns transaksjoner i Paris hverken etter samtidens eller vår oppfatning kan betegnes som et bedrag».

I alle høve ser det ikkje ut til at det som hende etter den fransk-norske avtalen skadde tilhøvet mellom kong Eirik Magnusson og Audun Huggleiksson. Han hadde mange oppdrag for kongen og etter 1295. Siste gongen vi høyrer om Audun i kong Eiriks teneste er då kan i 1298, som skattmeister, fehirde, skreiv til dei vendiske sjøstatane om pengar som den norske kongen skylde dei.

I dei dokumenta som er nemnde er det diplomaten, byråkraten på høgt nivå som opptrer. Det er vanskeleg å få syn på personen, menneskje Audun Huggleiksson. Men i alle fall i eit dokument går det fram at Audun hadde tankar for anna enn politikk. I eit brev dagsett 27. september 1281 overdreg Audun 5 månadsmatbol av garden Unnaset, Askvoll i Sunnfjord, til Munkeliv kloster i Bergen til sjelehjelp for forfedrane sine, seg sjølv, kona Gyrid, foreldra sine og borna. Han kjende seg knytt til Munkeliv «som han og hans foreldre alltid har været og skal være kjærte og avholdt i gudelig kjærlighet.»

Eirik Magnusson døydde i 1299. Islandske annaler fortel at straks etter at broren, Håkon 5. Magnusson, var komen på trona vart Audun Huggleiksson arrestert, og sett i «myrke stova» i kongsgarden i Bergen.

Det må ha vore ein rettsak, som enda med dødsdom, for Audun vart som nemnd hengd på Nordnes i 1302. Avrettingsmåten, som var ei fornærming mot ein mann med hans status, tyder på at han vart dømd for høgforræderi. Det same gjer inndra-

ginga av alt hans jordegods. Det er gjennom åra sett fram mange meiningar og teoriar om kvifor Audun Hugleiksson vart avretta, men etter Helle si meining må ein «i det hele resignere når det gjelder å komme til sikker viten om hvorfor kong Håkon vendte seg mot sin brors ledende rådgiver».

«Auduns borg» eller «Ålhus slott» i Jølster

Den tidlegaste meldinga om «Auduns borg» i Jølster er frå 1626. Det året skreiv biskop Paschasius (Nils Paaske) i Bergen til Ole Worm i København om at det «I Sundfjord paa Jylster, tvert fra prestegaarden paa gaarden Hegernes findes en steenbro og nogle stenhobe eller rudera paa en øde plads hvor tilforn en mægtig kiempe Eivind Hestekorn (saa kaldet fordi han var den første i Norge som gav heste korn at æde), Norges riges kantzler havde et slot» . . . «Broen er 96 trin lang og 3 trin bred.»

I 1810 sende sokneprest A. Doth ei melding til oldsaks-kommisjonen i København, og her fortel han m.a. om den gamle bygninga på Hegrenes «hvoraf sees rudera» at «denne bygning har været oppført af store stenmasser, de fleste lidet tilhugne; den har været kalkbeslagen og indrettet med vinduskarme, som endnu saaes tegn til ved min ankomst her til kallet 1784, men disse stenmasser, hvoraf bygningen var oppført, ere tid efter anden bortførte til de omboendes eget brug.»

Biskop Jacob Neumann, ein av stiftarane av Bergens Museum, vitja «Aalhus Slot» i 1823, og han skreiv om vitjinga i Budstikken for 1824. Neumann si detaljerte skildring av borgruinane er truleg den eldste vi har. Neumann skriv: «Omtrent 400 skridt fra prestegaarden, tæt ved vandet og ikke langt fra Hegrenæselvens udløb, ligge ruinerne af det gamle, af almuen saa kaldte Aalhus-slot, om hvilket Torfæus fortæller, at det har været beboet af Audun Hugleiksson med tilnavn Hestekorn, der levede i Haakon V Magnussens tid.» – «Murene af denne borg, der ligger paa gaarden Hegrenæs's grund, have endnu i aaret 1760 været over en mandshøide, og man saae da, hvor vinduerne havde været, saavelsom de to døre, en i øst og en anden i vest, af hvilke, efter sagnet, den ene skal være den, der nu tjener som hoveddør i den nærliggende Aalhus kirke. Nu ligger blot det aller nederste af grundstenene tilbage, hvoraf man dog endnu kan se, at bygningen har været 30 alen (nær 19 m) i længde og 20 alen (vel 12.5 m) i bredde. Resten er bortført til brug for andre bygninger; og i fundamentet til Aalhus kirke og i kirkegaardsmuren ligge mangfoldige av borgens stene, let kjendelige af den gamle kalk og det faste cement, der har sammenbundet dem. Paa den nordre kant synes der at have gaaet grave om denne borg, og mod søen sees endnu tydelig en befæstning av stene, der strækker sig ud over borgens tomt i tvende bøiede linier, indtil den naar hine grave mod norden, over hvilke en forhøiet jordvold viser, hvor indgangen til slottet eller til dets gård har været. Af ringmuren mod sønden er intet andet end grundvolden tilbage. Mere er nu ikke at se af denne merkværdige fortids-levning!»

Neumann var attende på Hegrenes i 1830, og frå denne vitjinga skreiv han i URDA

Fig. 2. Hegrenes sett frå vest.

for 1837. Då fekk han m.a. veta at det var nytta stein frå borga til ei bru på den nye postvegen. «Men Foretagendet hævnede sig», skriv biskopen. «De ærverdige Stene oprørte sig over en saa vanhellig Anvendelse, og styrtede sig med Oldtidskraft ud af den svage Nutidsbue.» Men brua vart bygd opp att, og Neumann kalla ho ein «Trophæe paa Auduns Grav.»

I artikkelen frå 1837 er det med eit kart over borganlegget. Om bakgrunnen for kartet skriv Neumann: «Med Hr.Kapt. og Ridder J.H. Meidells Godhet og Omhu er jeg kommen i Besiddelse af en nøiaktig tegning av Aalhuus Slots Ruiner med deres Omgivelser, saadanne, som de deels nu findes, deels angives af en blandt Bygdens ældste Mænd, Forligelses-Kommissair Johannes Nedrebøe, at have viist sig, endnu i hans yngre Aar.» (fig 3).

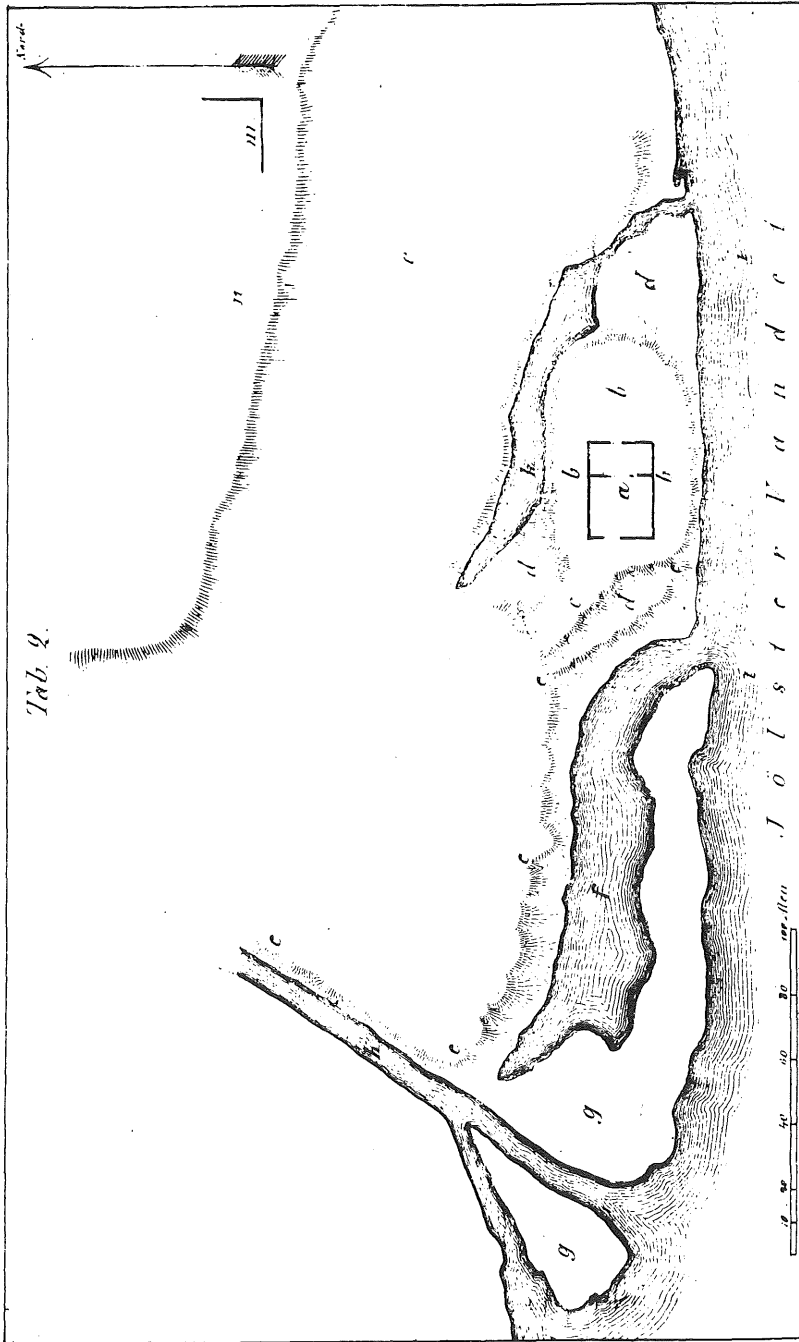

Fig. 3. «Auduns borg», kart etter Neumann.

Neumann gjev fylgjande forklaringar på dei ulike elementa på kartet:

- a) Grundrids af Aalhuus Slot, hvis Mure have været 2 Al. tykke, med tvende Udgange, en i Øst, og en i Vest, samt inde i Bygningen en Afdelingsmuur, der løber i Syd og Nord. Slottet har holdt 50 Al. i Længde, og 20 Al. i Bredde.
- b) En planeret Jordforhøining rundtom Slottet, hvis Omrids sees tydeligt, og danner en smuk Runding imod Øst. Mot Vest løber den ud i en lige høi Jordvold,
- c) hvilken er 10 Al. bred, og endes nu i en Agerreen, men har i sin Tid formeentligen været Hoved-Entrèen til Slottet.
- d) Lavere Grunde mellem den Slottet omgivende Jordforhøining, Graven k., Jølster-vandet og
- e) en Muur, som i Forbindelse med Jordforhøiningen b. løber vestefter og derpaa bøier sig mod Nordost langs Jøster-Elven. Den bestaaes af smaae Stene, som i et Markgjærde, og har rimeligviis været opkastet til Værn mod Vandet og Elven, for at Bølgerne og Strømmen ikke skulde bryde i den løse Sandjord. At den skulde have været en Ringmuur, hvilket jeg tidligere antog 1), anseer Kapt. Meidell ikke sandsynligt, ligesom heller ikke, at Slottet har været befæstet ved Udenværker, hvortil det, efter Oldtidens Befestningsmaade, er altfor lavt beliggende.
- f) En liden Sø, eller som Bonden kalder det: Løk, der har undergaaet mange Forandringer, alt efter som Vandflom og Storm har virket paa den foranliggende Sandbanke. For nærværende Tid er den temmelig dyb, og aaben henimod Slottet.
- g) Sandbanker, efterhaanden dannede af Elven.
- h) Aalhus- eller Jølster-Elven.
- i) Jølster-Vandet.
- k) En Grav, hvilken Sagnet benævner som Auduns Fiskedam. Den har været, og er tildeels endnu, steensat i Kanterne, men Stenene ere af Grundeierne for det Meste væltede ud i Graven for at vinde Græsmark. Det er – mener Kapt. Meidell – ikke usandsynligt, at denne Grav er fremkommen ved, at man der har taget Jord til at forhøje og planere Pladsen omkring Slottet med. Den er aaben udadtil Jølstervandet.
- l) En steenlagt Vei, 3 Al. bred, som gaaer fra Slottet over Graven henadtil Gaarden Hegrenæs i en Strækning af 150 Al.
- m) En gammel Grundmuur under en af de Bygninger paa Gaarden Hegrenæs, der have hørt til Slottet.
- n) En Muur, som skal have gaaet vestefter gennem Hegrenæstunet.
- o) Afbildning af Døren i Aalhuus-Kirke, som formenes at have hørt til Aalhuus Slot.

På kartet er det ikkje råd å finna vegen som skal vera merka I.

I URDA for 1842 har Neumann ein liten notis om borgruinen der det heiter: «Aalhuus Slot er nu intet mere at see! – Sic transit gloria mundi. At URDA fik optaget Resterne af dette sjeldne Slots Herlighed, maa den og Historien lykønske sig med.» I seinare, spredde notisar om Auduns borg er det lite nytt i høve til det Neumann

Fig. 4. Oversikt frå aust, gravningsstaden er bak naustet. Foto G. Fischer.

hadde skreive. Einast Bendixen, som skreiv om borga i 1879, meinte ho hadde vore større enn Neumann var komen til, og han gjer opp måla til $25 \times 18\text{m}$.

Kor lenge det var synlege restar etter murar på Hegrenes er noko uklårt. Men tradisjonen om borgstaden heldt seg, og i august 1901 sette Johannes Sandal opp ein stein «paa borgens fhv. grundstad med innskrifta «Her stod Auduns borg.» Steinen står framleis. I 1950 skreiv Arne Egge i ein artikkel at det for «60–70 år sidan», dvs seinast 1890, ikke var «noko att å sjå av borgmurane.» Lenger fram i same artikkelen viser Egge elles til ein mann som har fortald at i 1920-åra vart alt av murane «ovani jordyta» tekne til veg og brubygging.

Egge var grunneigaren på Hegrenes og overlag interessert i Audun Huggleiksson og tradisjonen om borga hans. Det var soleis ikkje tilfeldig at han var den fyrste som sette i verk utgravningar på «borgstaden». Egge gjorde greie for utgravninga, og bakgrunnen for ho, i eit brev til Gerhard Fischer, som kom til Hegrenes etter at gravinga var ferdig. I brevet fortel Egge at sumaren 1933 hadde tørken ført med seg «at gresset sved av just over murene.» Han merkte av murkonturane i marka, og året etter, 1934, fylgde han desse merkjene og grov fram fundamenta (fig 4).

Egge tok til å grave «ved tverenden av grunnmuren i øst.» Gravinga heldt fram langs yttersida av sørveggen, her treffe ein på to kranier, og då vart gravinga her avslutta.

Fig. 5. Skjelettrester inntil innsida av sørmuren. Foto G. Fischer.

Så gikk ein over til å grava langs innsida av sørmuren kor det og vart funne beinrester, og gravinga vart derfor stogga (fig 5). Men omlag midt inn i tufta fann dei ein mura kjellar, som Egge meinte husmannen «Knut på Slot» hadde bygt, då han hadde sett opp hus her omkring 1860.

Frå austre fundament målte Egge seg «ca. 30 alen» mot vest langsmed sørmuren, og tok til å avdekkje det vestre fundamentet. Her fant han ein tilhoggen kleberstein, og smårestar av andre stein av same sorten. «I en gravagtig fordybning» vart det funne eit kranium, og ved sida av var det «en liknende fordybning hvor det muligvis også er benrester» (fig 6). I heile det utgravde området var det spor etter kalk, og det vart funne bitar av murstein. Det var skjelettrestane som fekk Egge til å stogge gravinga, og melde frå om funna til Bergens Museum. Professor Haakon Shetelig i Bergen ba i sin tur arkitekt Gerhard Fischer i Oslo om å reise til Jølster for å sjå på dei fremgravde bygningsrestane. Fischer var den gongen, og seinare, ein av dei fremste bygningshistorikarane i landet.

Fischer var på Hegrenes i dagane 6.–9. oktober 1934. Det fyrste Fischer reagerte på då han såg grøftene som var grevne langsmed murane var «at der i de oppgravete brede grøfter langs fundamentene bare var aldeles ren sand uten det minste spor av bygningsgrus.» Han kunne ikkje skjønna anna enn at om det haddae stått ei stor stein-

Fig. 6. Vestre fundament frå søraust. Foto G. Fischer.

bygning på staden så skulle «kalken og småsten fra kjernemassen være blit tilbake i en mektig haug.» Forklaringa måtte vera, meinte Fischer, at massane dels var blitt planerte utover av Knut Slota, dels fjerna og nytta til vegbygging i 1870-åra.

Hovudsaken for Fischer var å finna ut om murane var så gamle som ein tenkte seg. Ved å fingrave og rense omhyggeleg mellom steinane i det austre fundamentet, fann han fram til breidda på den opprinnelege fundamentgrøfta, og her var kalk og teglrestar mellom steinane og den reine sandbanken utanfor (fig 7). Fischer skriv: «Det kan efter dette ikke være i tvil om at her har stått en murbygning, og fundamentenes anselige dimensjoner, 2–2.5m bredde, tyder på at den har vært ganske svær».

Teglsteinen som var funnen karakteriserte Fischer som merkjeleg. Steinen var tunnare enn den vanlege mellomalderske, men samstundes var lengda og breidda for store til at de kunne høyre til den seinare «hollandske tegl.» Fischer viser då til at han har funne stein av same form i ei bygning på Tunsberghus, som han daterer til byrjinga av 1300-åra. Han kjem då til at og teglsteinen som er funnen på Hegrenes må vere frå mellomalderen. Det vestre fundamentet vart og fingravid, og det lukkast Fischer her og å finna fram til den opprinnelege breidda på fundamentet, som han målte til 2.20 m.

Om klebersteinsfunna skriv Fischer fylgjande: «... i alle fall synes de fundne kleberstenstykker fra gravningen mig å være litt små til å trekke sikrere bygningshistoriske slutninger av, selv om det jo i og for sig er rimelig nokk at der har vært brukt kle-

Fig. 7. Sørøst-hjørnet frå austsørøst. Foto G. Fischer.

bersten til innfatninger og kanskje hjørner i en middelalderbygning av disse dimensjoner.»

Ut frå det framgravde meinte Fischer at nordmuren måtte liggje under vegen som kryssa bygningsrestane i aust-vest retninga. Og han meinte å sjå spor etter nordmuren: «Der stikker en liden forhøining utenfor nordre veikant som synes å stoppe mot øst i flukt med østre fundament.» På grunnlag av dei framgravde murrestane, og det han meinte var spor etter nordmuren, kom Fischer til at bygninga har vore 21–22 m. lang og 12–13 m. brei (fig 8). Fischer vil i rapporten ikkje drøfta nærare dei historiske spørsmåla som knytte seg til bygningsrestane, men skriv fylgjande: «at det efter min mening synes lite rimelig at det her efter Audun Huggleikssons tid skulde være reist en så svær bygning på det flate neset like ut i Jølstervannet».

Fischer gjer og nærare greie for funntilhøva for skjelettrestane Egge hadde funne langsmed murane. Fordi beina låg så uregelmessig kunne ikkje funnstadene representere regulære gravleggingar, meinte Fischer. På dei ulike stadene var skjelettrestane funne 60 og 80 cm under overkant av fundamentene. Restane lå enten i nivå med eller djupare enn underkant av fundamentsteinane. Av dette slutta Fischer at beina må ha vært på staden før fundamenteringa, «så de da er tatt opp og skjøvet tilside i grøftkantene.» Her kan det høve å ta opp ein skildnad ein finn i Egge sine skildringar av funntilhøva for skjelettrestane. Om gravinga av vestre fundament skriv Egge i brevet

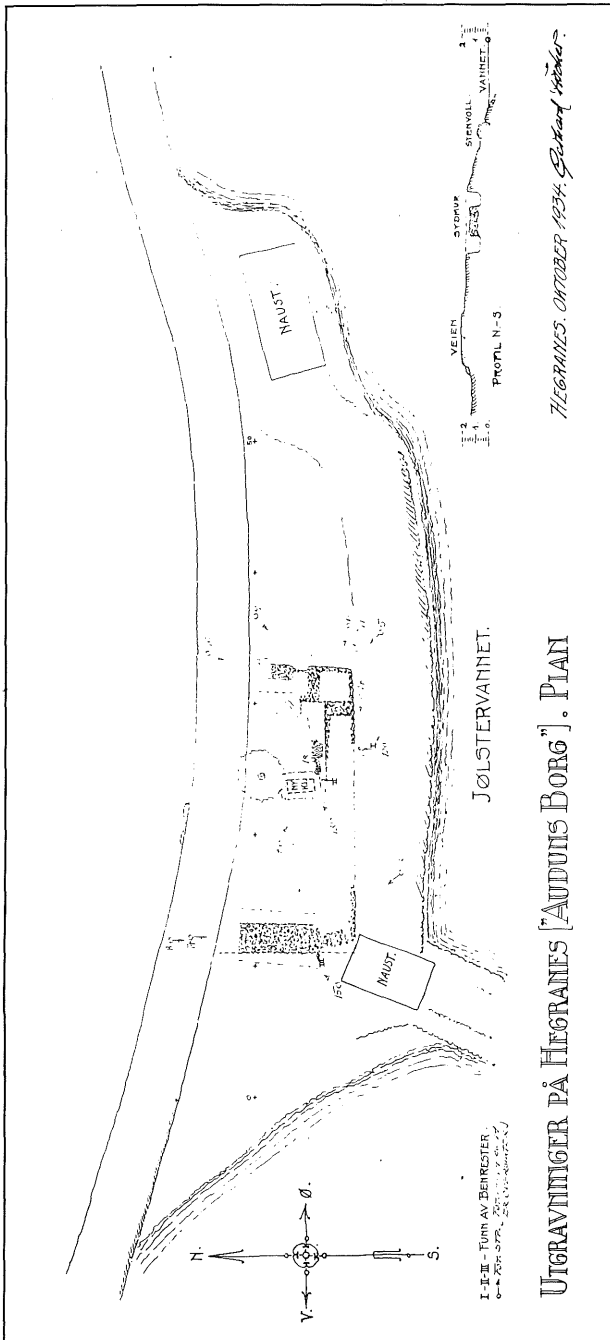

Fig. 8. Fischers oversiktsplan.

til Fischer i 1934 m.a. at eit kranium var funne «i en gravagtig fordybning.» Og han held fram: «På siden av denne er en liknende fordybning hvor der muligvis også er benrester.» Men i ein artikkel frå 1948 skriv Egge om gravinga der den vestre tverveggen hadde stende. «Ein stad var det eit rom ned millom dei store steinane. Her fann me ei mengd med manna-bein. Det såg ut for at dei var samla saman frå andre stader og gøymde her.»

Om Egge si siste skildring av funntilhøva er det rette, og ikkje berre skuldast ulik formuleringsmåte i høve til den fyrste, får det konsekvensar for korleis ein tenkjer seg tidstilhøvet mellom murane og skjelettrestane. Låg verkelig beina «ned millom» steinar i fundamentet er det vanskelig å tru at Fischer har rett i at skjelettane var på staden før fundamenta. Det er mest utenkjeleg at dei vart funne da dei grov grøfter for fundamenta og seinare vart lagt i hol mellom steinane når murane vart oppbygde. Men ein kan vel tenke seg at skjelettde-lane er komne ned mellom

fundamentsteinane etter at murane var nedrivne. På 1500-talet var det rettarstad på staden, og skjelettrestane kan vera frå avretta som vart gravlagd her.

I rapporten sin tar som nemnd ikkje Fischer stode til om bygningsrestane på Hegrenes har høyrte til «Auduns borg». Men han er ikkje i tvil om at fundamentane har vore til ei stor steinbygning frå mellomalderen.

Bygninga

Kva slag bygning kan det ha vore? Etter Fischer sine oppmålingar var dei utvendige måla maksimalt 22×13 m. Fundamenta var frå 2.20 til 2.50 m breie, men steinane kan ha sege frå kvarandre i løpe av hundreåra så det er mest realistisk å rekne med ei oprinneleg breidd på ca. 2.00 m. Med ein veggtjukn på ca. 2 m vert den maksimale storleiken på området innafor murane 18×9 m, som vert eit rom på 162 kvm.

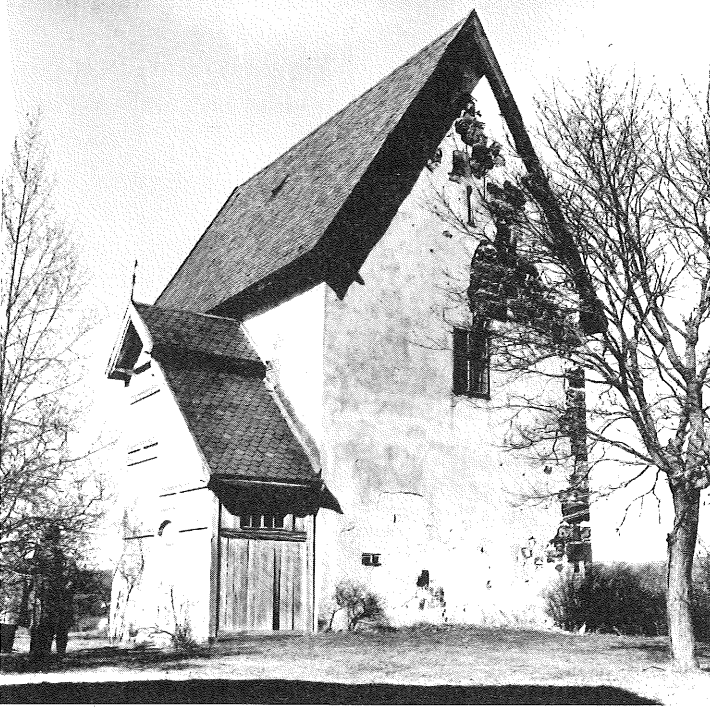
For at ein betre skal kunne laga seg eit bilete av storleiken og karakteren av romet på Hegrenes, skal vi samanlikna det med meir og mindre ålment kjende mellomalderbygningar. Vi startar med Håkonshallen i Bergen, som utvendig er 37×16.40 m. Håkonshallen er såleis noko meir enn dobbelt så stor som bygninga på Hegrenes har vore. Mellomhøgda i Håkonshallen er delt inn i tre rom, «Kongens rom under hallen», som Fischer kalla dei. Tilsaman utgjer dei 192 kvm, dvs berre 30 kvm meir enn Hegrenes-romet.

Eit anna kjend bygg på Bergenshus er Rosenkrantzårnet. Kjerna i det er eit nærast kvadratisk festningstårn som vart bygd av Magnus Lagabøte. Tårnet var ferdig i 1273, og vart då kalla «Kastellet ved sjøen». Fyrste høgda var eit vaktrom på knapt 32 kvm. Her har vi då eit rom som er mykje mindre enn det vi kan tenkje oss på Hegrenes.

Håkonshallen og «Kastellet ved sjøen» var kongelege bygg i den største byen i Noreg i mellomalderen. På landsbygda har vi, med unntak av einskilde kyrkjer, få steinbygningar frå denne tida. Ei av dei er Steinhuset på Gran på Hadeland, som ligg ikkje langt frå dei kjende systerkyrkjene. Dei eldste delane av huset kan daterast til slutten på 1200-talet. Slik huset no står har det ein kvelva kjellar, eit bustadrom i mellomhøgda og i tredje høgda ei hall. Huset er skjeivvinkla, og dei ytre måla er gjennomsnittlege 12×8 m, og veggene er ca. 1.20 m tjukke. Samanliknar vi med bygningsrestane på Hegrenes finn vi at dei viser til ei bygning som må ha vore ein god del større enn Steinhuset. Huset har kjellar, to høgder og eit loft. Den samla høgda, målt frå kjellergolvet til takmønnet, er ca. 14 m (fig. 9).

Av samanlikningane ovanfor kan vi laga oss eit bilete av ei ruvande steinbygning kloss i vatnkanten på Hegrenes. Bygninga har vore klårt mindre enn Håkonshallen i Bergen. I allfall i flatemål har bygninga på Hegrenes vore mykje større enn kastellet Magnus Lagabøte førde opp nær Håkonshallen. Flatemålet på Hegrenesbygninga har og vore markert større enn det på Steinhuset på Gran.

Neumann hadde, som nemnd framanfor, opplysningar om at i 1760 var murane på

Fig. 9. Steinhuset på Gran. Foto Riksantikvaren.

Hegrenes «over en mandshøyde», og det kan for den tida ha vore omkring 1.70 m. Han fortel óg om vindauge, og om to dører, ei i aust og ei i vest. Skildringa passer på restar av fyrste høgda i ei bygning. Ut frå dimensjonane på fundamenta må vi rekne med at huset har hatt meir enn ei høgde, men kor mange fleire kan vi berre gisse på.

Det ligg ikkje føre endeleg prov på at steinbygninga vi har tradisjon om og restar av, er bygd av Audun Hugleiksson. Men det er, som Fischer meinte i 1934, liten grunn til å tenkje seg at bygninga er reist etter Auduns tid. Det er ein undertone hos Fischer av at han meiner det er rett å knyte bygninga til tradisjonen om «Auduns borg». I alle høve vert det gjort de få gongene bygninga er nemnd i seinare bygningshistorisk og historisk litteratur. Så til noko anna vert prova må det kunne forsvarast å rekne Audun Hugleiksson som byggherre for den store steinbygninga på Hegrenes.

Kvifor bygde Audun eit så stort og solid bygg på garden sin i Jølster? Trong han eit forsvarsverk eller ville han berre snobbe seg med eit prangande bygg etter at han var blitt baron?

Borg- eller berre status-bygg?

Etter definisjonen er ei borg eit byggverk som kombinerer bustad og festning. Den fyrste riktige borga var den kong Sverre bygde i Trondheim i slutten av 1100-talet. Seinare var det kongane som bygde, og den store byggeperioden var under innbyrdesstridene på 1100–1200-talet. Då bygde kongane Sverre og Håkon Håkonsson større borger og mindre kastell til vern mot, og til angrep på, opprørsflokkar. Men det vart ikkje bygd mange borger i Noreg i mellomalderen. Grunnen var på den eine sida geografiske tilhøve og busetnadsstruktur og på den andre at kampane for det meste gjekk føre seg på sjøen. Såleis heiter det i ei utsegn frå 1240: «Det er nordmenns sed å fara på skip når dei skal halda ufred.»

Men kongane var ikkje heilt åleine med å bygge borgar. Både erkebiskopens gard i Trondheim og bispegarden i Oslo var til ei viss grad bygd ut som festningar på slutten av 1100- og byrjinga av 1200-talet. I historiske oversiktsverk og i den bygnadshistoriske litteraturen vert det hevda at når det gjeld adelsborger i Noreg i mellomalderen kjenner vi berre to døme. Det eine er Alv Erlingssons borg Isegran ved Glomma, i det noverande Fredrikstad og Audun Huggleikssons borg i Jølster. Baron Alf Erlingsson, og jarl frå 1286, brukte si borg m.a. som utgangspunkt for kaperferder mot utanlandske handelsskip. I 1287 gjorde Alv opprør og tok hertug Håkon sin borghøvedsmann i Oslo til fange og førde han til Isegran der han vart avretta. Men opprøret mislukkast, og Alv rømde til Sverige. Høsten 1290 vart han teken til fange i Skåne og same året vart han avretta på steile og hjul. På 1700-talet vart det bygd eit fort på Isegran, og det er no ikkje spor etter dei mellomalderske bygningane.

På Hegrenes kan byggestaden synast valt ut frå reint forsvarstrategiske omsyn. Om kartet Neumann publiserte viser dei opprinnelege tilhøve har bygninga lege i eit våtlendt område og vore omgjeven av vatn på tre kantar. Plasseringa og anlegga rundt kan tyde på at det fyrst og fremst var framkomsten frå landsida som skulle avgrensast. Om vi tolkar bygninga og anlegga omkring ho som eit festningsanlegg, ei borg, må vi spørje: Kven var fiendane? Kven trong Audun Huggleiksson å forsvare seg mot? Trong han ei borg eller festning for å hevde si makt i nærmiljøet? Elles i Europa var det rett vanleg at stormenn bygde borgar for å kunne forsvare seg mot andre stormenn og for å ha kontroll med bøndene som dei rådde over. Var tilhøva dei same i Noreg og for Audun Huggleiksson og hans likemenn? Rett nok må ein rekne med at det var meir og mindre opne konflikhtar mellom dei høge herrane i krinsen omkring kongen, men vi har inga prov på at dei var i vepna strid med kvarandre.

Audun Huggleiksson var ein stor jordeigar og mange var leilendingar under han. Men trong han ei borg for å forsvare seg mot opprørske bønder? Tilhøva mellom jordherrane og bøndene var ikkje alltid like gode. Frå slutten av 1290-åra veit vi om bondeopprør på Austlandet, der bøndene protesterte mot ulike overgrep frå kongen sine tenestemenn. Opprøret hende i hertug Håkon sitt område, og minningane om dette og andre gale tilhøve han hadde røynt som hertug sette spor etter seg i lovgivinga

hans som kong Håkon V Magnusson. Han sende ut ei lang rekke skipaner og forordningar som retta seg mot dårlege sider ved stormannstyre slik det hadde vore under faren og broren si tid som kongar. Håkon hadde både som hertug og konge stor omsut for undersåttane sine. Forordninga av 1302 om tronfylgje og formyndarstyre skulle sikra at det ikkje skjedde så gale ting som det hadde gjort då han og broren var mindreårige. Vi må rekne med at Håkon sin kritikk og var retta mot Audun Huggleiksson.

Kan hende er det rett å sjå på anlegga på Hegrenes som ei borg, som skulle tene byggherren til forsvar og som utgangspunkt for maktutøving. Mange har spurd kvi for Audun skulle bygge ei borg på Hegrenes i ei bygd som låg avsides i tilhøve til Oslo og Bergen, og andre stader der viktige avgjersler vart tekne. Ikkje ser det elles ut til at Audun kan ha hatt so mykje tid å vera heime i Jølster. Men Jølster låg ikkje avsides i tilhøve til jordegodset hans, og i høve til dei som leigde jord av han.

Munthe tenkjer seg at Audun kan ha meint at tidene var farlege og at det kan hende var sikrast å byggja hovudgarden til festning. «Det gav øket sikkerhet, om man råket op i en personlig feide, og gav respekt hos almue og bygselmenn, om de fant sine vilkår hårde og fikk tilbøielighet til å knurre.» Men Munthe forklarar borga først og fremst som eit utslag av Auduns trong til å vera stor herre på lik linje med stormenn i utlandet. Munthe kalla borga «en europeisk motesak, og at Hegrenes lå avsondret, var nærmest i stilen, og det var da også lettere at legge en kanskje noget uekte glans over «borgen» for mindre innviede.»

Det kan vera mykje i at Audun ville flotte seg med ein residens, som ein kanskje måtte til Bergen for å finne maken til? Men kan ikkje det ha vore å kaste perler for svin? Om det berre var for å briljere var det meir å vente at han bygde eit stashus f.eks i Bergen. Men det fekk han kanskje ikkje løyve til av kongen.

Det som etter mi meining talar mest i mot at Audun bygde eit stort steinhus berre for å syne for ein storkar han var, er byggestaden han valde. Om han berre skulle imponere bygdefolket, og ein hende gong ein likemann, kunne ein vente at han hadde vald ein høgare og turrare byggjegrund. Han åtte sjølv det meste av, ja kanskje heile, bygda, så han kunne fritt velja tomt. Men kanskje ville han spare jord som kunne dyrkast?

Sjølve bygninga, staden ho vart oppført på og tradisjonane om vollar og vatngra- ver tyder mest på at Audun verkeleg bygde seg ein borg, ein kombinasjon av bustad og festning. Kan hende er borga på Hegrenes eit minne om ein mann, som etter dagens moral, var hardare og meir stridbar enn vi er klår over, og likar å tenkje på.

Audun og borga i segn og diktning

For dei fleste er Audun Huggleiksson antageleg best kjend under namnet Audun Hestakorn. Namnet vart nytta allereie medan Audun levde. Absalon Pedersøn Beyer (1528–1575) forklarte namnet med at Audun var den fyrste i Noreg som ga hestar korn

å ete. Historikaren Gustav Storm er ikkje samd i den forklaringa. Han viser til at Eidsivatings kristenrett frå midten av 1100-talet, kravde at på visitasreiser skulle biskopens hestar forast med korn. Snorre fortel at kong Sigurd Syr ga Olav den heilages hestar det same foret.

Ut frå tekstane meiner Storm at det å fora hestar med korn var velkjend på Austlandet, men ikkje vanleg på Vestlandet, før kanskje Audun innførde skikken dit. Storm tenkjer seg at namnet har vore brukt både som eit heidersnamn fordi kornforing vart sett på som noko verdfullt, og som eit økenamn fordi det stod for overdreven luksus. Det er i islandske annaler vi finn opplysningane om at Audun vart arrestert i 1299, og avretta tre år seinare. Men annalane sier ingenting om kvifor han vart fengsla og hengd. Det er derfor ikkje til å undrast over at det kom opp mange segner om Audun, og at han og lagnaden hans har inspirert ulike diktarar.

Det er i to folkeviser, som vart nedskrivne på Færøyane i forrige hundreåret, vi finn dei to mest kjende segnene om Audun Hugleiksson. Det eine er «Margaretu kvædi» som fortel om lagnaden til Margareta Eiriksdotter, og det andre er «Eydums rima» som handlar om Auduns brotsverk og straffa for dei. Den kan hende mest kjende segna om Audun Hugleiksson knyter seg til dotter til Eirik Magnusson og hennar lagnad. På veg til sitt eige bryllaup i Skottland i 1290 døydde Margareta Eiriksdotter, «jenta frå Noreg» på Orknøyane. Segna fortel at Audun var med på denne ferda. Han og ei fru Ingebjørg, fortel segna, selde Margareta til greven av Blåland.

Det heiter vidare at Ingebjørg og Audun drepte «Katrinn Kaupmannsdotter» og heime i Noreg ga dei liket av henne ut for å vera den avlidne Margareta Eiriksdotter. Men då den rette Margareta, i ein draum, får veta at faren er avliden, dreg ho attende til Noreg for å taka arven etter han. Ingebjørg og Audun sytte for at ingen trudde på den rette Margareta, og kong Håkon ga ordre til at ho skulle brennast på Nordnes. Segna seier at då Margareta førdes på bålet fødte ho eit born som Audun drap med spjutet sitt.

Det er rett at Margareta Eiriksdotter døydde på Orknøyane, men Audun Hugleiksson var ikkje med på den ferda. Den avlidne prinsessa vart førd heim og kong Eirik forvissa seg om at det verkeleg var dottera som låg i kista, og ho vart gravlagd i Kristkyrkja (på Bergenhus).

I 1300, året etter Eirik var avliden, dukka det i Bergen opp ei kvinne som fortalde at ho var Margareta Eiriksdotter, som var blitt seld av fru Ingebjørg Erlingsdotter. Den falske Margareta blei fengsla, og etter ein rettargong og dom vart ho brend på Nordnes i 1301. Og då den falske Margareta kom til Bergen var Audun Hugleiksson alt fengsla.

I «Eydums rima» vert det fortald at Audun forgreip seg på ei komande kongebrur då han fylgde ho på vegen frå heimlandet til Noreg. Segna om Auduns vald mot kongebrura finner ein og i den meldinga Nils Paaske sende til Ole Worm i København, i 1626. Her vert fortald: «Denne Evind skal være bleven rettet på Nordnes ved Bergen, fordi han voldtog Kongen av Norges Gemalinde, som han skulde føre

fra Engelland til Norge.» Segna om Auduns overgrep mot ei norsk kongebrur har sin bakgrunn i ein førebels avtale Audun fekk i stand i 1296 om ekteskap mellom ei fransk grevinne, Isabella av Joigny, og hertug Håkon. Men dette giftarmålet vart det aldri noko av. Vi finn segna om Audun og Isabella att i Ibsen sitt skodespel «Gildet på Solhaug».

Ei tredje segn om Audun knyter seg meir til det heimlege. Det vert fortald at kongen kalte Audun frå Jølster til Bergen fordi han, kongen, var misnøgd med striden mellom Audun og ein «herse» i Naustdal. Audun venta ikkje noko godt av den ferda så før han drog heimanfrå grav han ned skattane sine og senka eit sylvbord i Jølstervatnet. På ferda hadde han med seg ein tenar som skjønna fuglemål. Ein stad dei kvilde høyrde dei ramneskrik, og på spørsmål frå Audun svara tenaren at ramnen varsla at Audun aldri meir kom att til Jølster. Audun sa at det skulle bli lygn, og han drap tenaren og for åleine til Bergen, der han vart avretta.

Forskarar som har arbeidd med Audun Huggleiksson og lagnaden hans, meiner at segnene som set han i eit så dårleg ljøs, må sjåast på som freistnader på å finne forklaringsringar på kvifor han vart avretta. Tankegongen synast å ha vore at det måtte vera fæle ting han var skuldig i, sidan han fekk ei så hard straff.

Det er nemnd framanfor at Ibsen har brukt Audun i si diktning og det same har andre diktarar før og seinare enn han gjort. Welhaven (1807–1873) skreiv et vakkert dikt om «Ridder Audun til Ålhus.» I diktet finn ein att undringa og spørsmåla omkring dommen og avrettinga av Audun. Og Welhaven skriv: «I dette lys han staa ved Aalhus borg, / alene med sin brøde og sin sorg.» Audun Huggleiksson er helten i Andreas Munchs roman «Pigen fra Norge» som kom ut i 1861. Handlinga er sterkt influert av historikaren P.A.Munchs (diktarens fetter) hypotese om at Audun arbeidde saman med den falske Margareta mot kongen, og såleis fall saman med henne. I romanen «Herren til Hegrenes» frå 1926 let forfattaren, Yngvar Hauge, Audun forgifta kong Eirik si fyrste dronning, Margareta Alexandersdotter.

Begge dei nemnde romanane inneheld fantasifulle skildringar av Auduns borg på Hegranes. Hos Munch heiter det «Tæt ved Elvens Udløb, paa en Landtunge, – der dannedes af en fra Søen indgaaende lang Vig og en anden mindre, hævede sig de høie graa Mure af en massiv, firkantet Steenbygning, med uregelmæssige smale Vinduer eller rettere Skydeskaar, og fire smaa Hjørnetaarne, hvilke dog ikke udsprang fra Grundvolden, men kun fra den øverste, med krenelerede Tinder besatte omgang. Dette simple, men ved Høide og Fasthed dog imponerende Kastel eller Taarn, stod ganske frit paa sin grønne Bakke, der saaes ingen Ringmuur, ingen Udenværker, ingen Tilbygninger . . .». Hos Hauge finn vi fylgjande: «Der fremme paa neset reiste Auduns nye borg sine graakvite murer, sterk og trossig med vatn på tre kanter. Framfor laa det store uthustunet.» «Borgtunet var mindre enn det gamle inntunet, saa brønnen og den store tunbjerken stod like innenfor porten. De høie murene vernet paa tre sider og paa den fjerde laa borghuset med aapen sval framfor annen høg.»

Ein må medgje at dei to diktarane har fått mykje ut av dei sparsomme opplysning-

gane om bygninga på Hegrenes dei hadde til rådvælde. No er det ikkje berre murane på Hegrenes som er blitt sett i samanheng med «Auduns borg». Allereie Neumann viser på kartet over borga teikning av ei dør som han sier «formene at have hørt til Aalhus Slot». Det er ei vakker dør som no står inne i Ålhus kyrkje. Fagfolk meiner døra er frå mellomalderen, men om ho har hatt noko å gjere med bygninga på Hegrenes er det ingen som veit. I tillegg til døra skal og ein bygningsbjelke i eit ståande hus i bygda vera komen frå «Auduns borg».

Sluttord

På slutten i rapporten sin frå 1934 skreiv Fischer: «Et fremtidsmaal må det da også være å få flyttet veien et stykke nordover så borgruinen kan frilegges helt. Med den interesse jeg merket i bygden bare de få dagene jeg nu var der skulle vel dette la seg gjøre med tiden, så litt av de mange synder mot «Auduns borg» som biskop Neumann beskriver i så høistemte uttrykk kan gjøres god igjen.»

Er den tida komen?

Summary

Audun Huggleiksson and the «castle» at Hegranses in Jølster.

On December 2nd 1302, Baron Audun Huggleiksson was hanged in Bergen. Nothing is known about the charges and trial prior to his execution in 1302. The fact that Audun was hanged, and not beheaded, a «privilege» he was entitled to by rank, indicates that he was found guilty of high treason.

Audun Huggleiksson was born around 1240. His father was probably a wealthy farmer from Hegrenes in Jølster. His mother was from Borg and was related to the Norwegian king, Håkon Håkonsson. We know nothing about his early life, but judging from his later diplomatic career, it is reasonable to assume that he travelled abroad and studied law and languages.

Audun's most famous mission took place in 1295, when, on behalf of the Norwegian king, he signed an agreement to provide military assistance to the French king, Phillip, in his war with England. The war, however, ended the following year, and consequently there was no need for the Norwegian military aid. Audun Huggleiksson had been paid 6.000 pounds in advance from the French king, a sum he presumably never repaid. It is a common opinion of historians and other scholars that the French affair was the main reason why Audun Huggleiksson was tried and sentenced to death.

The earliest informations we have about «Audun's Castle» in Jølster is from 1626. Later reports from the 19th century mention the ruins and how they were gradually being destroyed.

After a visit to the ruins in 1824, Bishop Neumann reported that the original building had been 19 m long and 12,5 m wide.

Neumann also published a map of the castle and surrounding area.

In the summer of 1933, the owner of Hegrenes, Arne Egge, observed wall-like outlines in the dry grass. The following year he started to dig, uncovering the foundations of the east-west and south walls of the building. On unearthing the remains of human skeletons, Egge stopped his excavations and reported his findings to the antiquarian authorities.

Gerhard Fischer came to Hegrenes and documented the structures Egge had uncovered. In his report Fischer states that the foundation walls were 2–2,5 m wide, and that the original medieval stone building had been 21–22 m long and 12–13 m wide. As to whether or not this was Audun Huggleiksson's castle, Fischer found it hard to believe that a building of this size could have been erected after his time.

The building at Hegrenes would have been smaller than Håkon's Hall in Bergen, but considerable larger than «The Keep by the Sea,» the oldest part of the Rosenkrantz Tower in Bergen. The total ground surface of the Hegrenes building was greater than that of the Stone House at Gran in Hadeland.

The author reflects on the possible motives Audun Huggleiksson had for erecting this imposing building. Was the need for a fortress genuine, or did it serve mainly as a status symbol? The article refers to folk songs, legends and novels in which Audun Huggleiksson plays a leading role as a rapist and a traitor. Perhaps these popular portrayals of Audun Huggleiksson as a criminal and villain are attempts of generations to explain the mystery around the trial and execution of Lord Audun to Hegrenes.

Litteratur

Helle, Knut 1964: *Norge blir en stat*, Kristiansand S, 1964

Helle, Knut 1972: *Konge og gode menn i norsk riksstyring 1150–1319*, Bergen/Oslo/Tromsø 1972

Jul i Sunnfjord, 1948, 1950, 1956, 1957–1960, 1965, 1974

Munthe, C.O. 1932: *Hr. Audun Huggleiksson Hestakorn til Hegrenes og hans herre, kong Eirik Magnusson (1ste avdeling)* Bergens historiske forenings skrifter, nr. 38, Bergen 1932

Munthe C.O. 1933: *Hr. Audun Huggleiksson Hestakorn til Hegrenes og hans herre, kong Eirik Magnusson (2den avdeling)*, Bergens Historiske forenings skrifter nr. 39, Bergen 1933

Nordisk kultur XVII, *Bygnadskultur*

Norges kunsthistorie bd.2

Storm, Gustav 1884: Audun Hestakorn og St. Margrete paa Nordnæs, *Hist.tidskr.* 2. Række nr. 4, Kra. 1884

Jan Henning Larsen

«Hellige steiner» i Aust- og Vest-Agder

«Hellige hvite steiner»

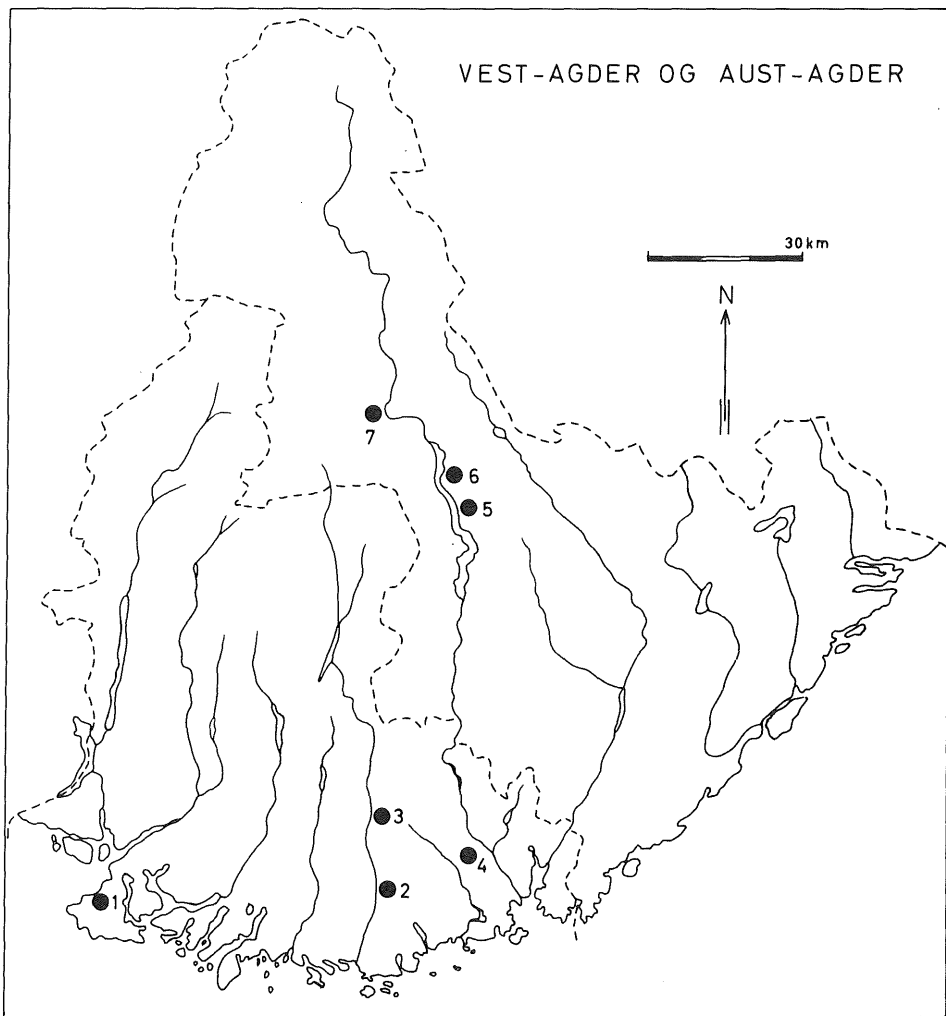
Blant våre fornminner finnes det en type steiner med vestlig utbredelse som har vært tolket som kultsteiner, de såkalte «hellige hvite steiner». Steinene har i regelen en nærmest søyleformet fot som bærer et noe tykkere halvkuleformet hode, og de er gjerne laget av hvit marmorlignende stein. De er opptil en meter høye.

Theodor Petersen var den første som foretok en inngående vurdering av disse steinene. I 1905 kjente han til 16 sikre eksemplarer med utbredelse fra Jæren til Nordland. Av disse var åtte funnet inne i gravhauger, mens to hadde stått på gravhauger. Det daterbare materialet var lite, men han kom frem til de var fra tiden omkring år 400 e. Kr.

Petersen legger til grunn at den eiendommelige formen og det ensartede materialet måtte være uttrykk for en særegen ide. Steinene var gjerne så små at de ikke kunne tillegges noen monumental betydning slik som bautasteiner og rune-steiner. Han sluttet seg derfor til tolkningen som fallos-symboler, og at det dreide seg om steiner som hadde vært brukt i kulten. Helst ville han se dem i lys av gammel dyrking av guden Njord (Petersen 1906).

Georg Sverdrup har pekt på at fallossteinene heller måtte settes i forbindelse med magien enn med gudsdyrkelsen. På grunnlag av religionshistorisk sammenligningsmateriale mener han å kunne slutte at fallossteiner på toppen av gravhauger har tjent som vernemidler. Man ville beskytte både den avdøde og gravhaugen (Sverdrup 1933:54,56).

Senere har det kommet for dagen en rekke fallossteiner ved arkeologiske utgravninger og ved registreringer. I 1963 kjente Arne Skjølsvold til 43 steiner, og av disse var nesten en tredjedel fra Rogaland. Utbredelsen var ellers fra Lista til Helgeland. Etter fornyet gjennomgang av materialet hevder han at de synes utelukkende å tilhøre romertid og folkevandringstid (Kr.f. – 550 e.Kr.). Han mener at de kan representere en upersonlig, abstrakt kultus hvor det viktigste har vært å tilbe den livsfornyende kraften (Skjølsvold 1963). Tolkningen av steinene som vitnemål om en mannlig fruktbarkultus i eldre jernalder synes senere å være opprettholdt (Magnus og Myhre 1976:358–359).

Fig. 1. Steder omtalt i denne artikkelen. 1) Vigmostad, Lista, Farsund. 2) Øyslebø, Marnardal. 3) Bjelland kirke, Marnardal. 4) Tjomsås, Hægeland, Vennesla. 5) Bygland kirke, Bygland. 6) Sandnes kapell, Bygland. 7) Heggland, Bygland.

I det følgende skal vi se nærmere på en gruppe steiner fra Aust-Agder og Vest-Agder. Steinene har alle en særegen form, og vi skal drøfte om steinenes tilknytning til de såkalte hellige hvite steinene eller om vi her har representert andre typer kulturminner.

Fig. 2. «Hellig hvit stein» fra Vigmostad på Lista. Foto Universitetets Oldsaksamling.

Steiner i Vest-Agder

Lista har stor likhet med Jæren når det gjelder topografi. Gjennom hele forhistorisk tid er det også i stor utstrekning ensartet i det arkeologiske materialet, både når det gjelder oldsaksformer og fornminner. Mange trekk tyder på nær kontakt i romertid og folkevandringstid. Det er derfor ikke uventet at det er funnet en slik stein på Lista, på Vigmostad.

Steinen finnes i Universitetets Oldsaksamlingen (C.22603). Den er av en hvit marmorlignende stein, er sylindrerformet og har en halvkuleformet utvidelse øverst (fig. 2). Høyden er 22 cm. Den kom for dagen ved utgravning av en tomten ved foten av hva finne-

ren betegnet som en «ur». Det har vært antatt at «uren» var rester av en utkastet røys eller gravhaug (Gjessing 1932:129). Ved befaring i 1985 ble det konstatert at det på stedet finnes rester av en rund røys bygget av bruddstein. Både steinens form og funnomstendighetene viser overensstemmelse med øvrige steiner fra Rogaland og vestlandskysten. Det er her grunn til å vise til at de fleste undersøkte gravhaugene og gravrøysene fra Lista har gitt funn fra romertid og folkevandringstid. Utvilsomt står vi overfor en typisk «hellig hvit stein» (Grieg 1938:104).

På kirkegården i Øyslebø, Marnardal finnes en stein av grålig bergart som også har vært oppfattet som kultstein. Høyden over markoverflaten er 55 cm. Steinen mangler den karakteristiske halvkuleformete utvidelsen på toppen, men er mer jevnt avrundet med forholdsvis plant, slakt ØSØ-hellende topparti. I vestkanten av toppflaten finnes en gropformet fure med lengde 10 cm og dybde 5 cm. Det er ikke kjent at det skal være knyttet tradisjoner til steinen, men det har vært antydning at det kan dreie seg om den nedre delen av et steinkors (Sveinall 1976:35, Jakobsen 1987:26,31). Det er imidlertid ikke bruddflater som gir grunnlag for å hevde at steinen er avbrukket. Steinen er atypisk i forhold til de hellige hvite steinene fra vestkysten og har neppe tilknytning til denne gruppen. Imidlertid tyder den innhugde gropen på at det kan dreie seg om en gammel stein som har vært knyttet til kulten. Plasseringen på det gamle kirkestedet er interessant.

Vi skal her også trekke frem en reist stein med særpreget form på utsiden av kirkegårdsmuren til Bjelland kirke, Marnardal. Formen minner om et hundehode, og høyden er 0,5 m. Fra gammelt av heter det at steinen er reist over en fredløs som ikke fikk hvile i viet jord. En annen tradisjon vil ha det til at steinen er toppen av en gapestokk (Breilid 1974:403). Steinen har ingen fallosform, og den er trolig naturlig tildannet. Den har følgelig ingen klar tilknytning til gruppen med «hellige hvite steiner». At steinen er reist i tilknytning til kirken, og at det er knyttet tradisjoner til den, gjør den til et interessant kulturminne.

En fjerde stein kjennes fra Tjomsås i Hægeland, Vennessla. Det dreier seg om en 25 cm høy stein med halvsirkelformet tverrsnitt. I øvre del er det en tydelig innsnevring før utvidelse mot toppen. «Den ber sterkt minne etter heiden Phallosdyrking på garden» (Åsen 1951:18). Imidlertid er det vanskelig å finne spor etter tildanning, med unntak av et par avskallinger ved foten. Vi har derfor ingen sikre bevis for at det dreier seg om en gammel kultstein.

Steiner i Aust-Agder

I bygdeboken for Iveland trekker Aslak Fjermedal frem noen steiner som han diskutere om kan være «grøderikssymboler» (Fjermedal 1962:126–128). En av dem er åpenbart en ildslagningsstein fra eldre jernalder, mens de øvrige er naturlig tildannet. Fjermedal mener likevel at de kan ha hatt en viktig symbolverdi i eldre tid. Selv om steinene er funnet i dyrket mark, er det likevel intet spesielt ved funnomstendighetene som tilsier tolkning som kultsymboler.

De neste fem steinene fra Aust-Agder er alle fra Bygland kommune i Setesdal. Fire av dem har tilknytning til kirkegårder, og tre av disse har gravinnskrifter.

To av steinene står inne på Bygland kirkegård på nordsiden av kirken. De er av grålig bergart. Den sydligste er best bevart (fig. 3). Største høyde over markoverflaten er 48 cm. Steinen er skjev og luter svakt mot vest. En tradisjon går ut på at steinen skal være hatten til Vonde-Jørund Kvåle, mens en annen tradisjon vil ha det til at steinen er gravsteinen hans. Vonde-Jørund var en kjempe som det er knyttet mange sagn til. Han skal være født på slutten av 1500-tallet eller på begynnelsen av 1600-tallet (Bolling 1952:241–242).

Den andre steinen står en meter mot nord og har en tilsvarende utforming, men her er hodet avslått og høyden over markoverflaten er 36 cm. En utydelig innskrift er lest som:

HERUNDER VILER
GRUNDE GUNSTENSON
SIVRAK 1798

Sivrak er utvilsomt en eldre skrivemåte for Skjervrak, gnr. 49 i Bygland.

Fig. 3. Gravsteiner på Bygland kirkegård.

Ytterligere en stein skal være kommet fra Bygland kirkegård og skal nå stå i en have i nærheten. Den er nærmest eggformet med en brem rundt midten slik at det dannes en halvkuleformet avslutning på toppen. Steinen bærer innskriften «Her under viler NHS». (Nilsen 1985:112–113).

På Bygland skal det ha vært kirke siden middelalderen. Det skal nevnes at det på kirkegården er kommet for dagen en øks fra slutten av vikingtiden. Det finnes en antydning til haug på stedet, og det kan ha ligget en grav her. På flere av de gamle kirkegårdene i Setesdal er det gjort funn fra vikingtiden, og det er trolig kontinuitet fra hedensk til kristen tid som gravplasser.

Ved kapellet på Sandnes i Bygland ligger det en tilsvarende gammel gravstein av rødbrun granitt med høyde 42 cm og med utvidelser i begge ender. Den største fortykkelsen bærer preg av å ha stått nede i jorden. Her er den tydelig tilslått med nærmest firsidig grunnflate og avrundete hjørner. Avslutningen er svakt halvkuleformet. I den andre enden finnes en tilsvarende utvidelse med tilslått flate som har innskriften GTSR.

På stedet stod tidligere kirken, og her var gravplassen for Sandnes sogn. Kirken nevnes første gang i 1558, men mye tyder på at det har vært kirke her også i middelalderen. På plassen utenfor kirkegårdsmuren er det funnet en mannsgrav fra vikingtiden. Kirken ble i 1935 flyttet til Åraksbø. Det ble da samlet inn penger, og man bygget en

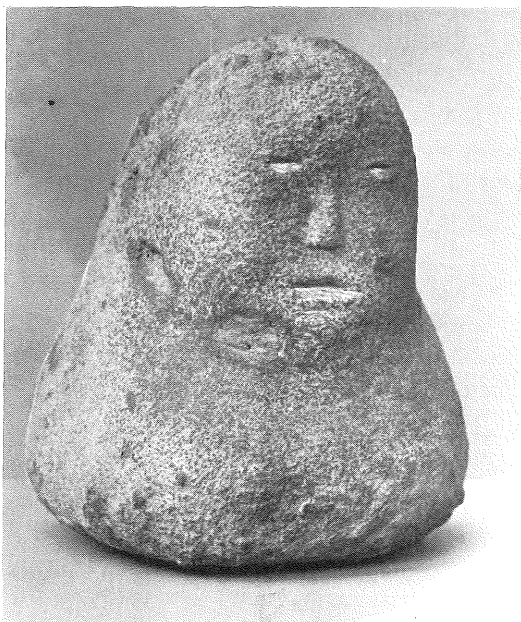
Fig. 4. Fallosstein fra Heggland i Bygland.

kopi av kirken i mindre målestokk på stedet. Den omtalte steinen er en av flere eldre gravsteiner som står langs kapellveggen. Det hevdes at disse skal være funnet i grunnmuren da kirken ble tatt ned.

Den siste av steinene kommer fra Heggland i nordlige del av Bygland. Sigurd Grieg nevner i beretning om befaringsreise i Setesdal i 1929 at det på Heggland skal være en avgud av tre. Så vidt det har vært mulig å få klarhet i, var imidlertid ikke guden av tre, men av stein, og den skal være identisk med den fallosen som omtales her. Steinen er av hvit kvartsitt, den har søyleformet sokkel og er 26 cm høy (fig. 4). Øverst er det en halvkuleformet utvidelse. På den ene siden er det en grop med diameter 2 cm. Slike groper finnes på flere av de «hellige hvite steinene». Lokalt har gropen vært oppfattet som et øye, og man har tolket steinen som et bilde av den enøyde Odin. Under steinen finnes innskriften BK. Steinen ble funnet stående under gulvet da man rev det gamle våningshuset rundt århundreskiftet. Når dette våningshuset ble bygget, er ikke kjent. Steinen kan ha stått her i flere hundre år.

Ytterligere en stein er kommet for dagen i 1990 på Røyrtveit i Evje. Denne er en helt klar naturlig tildannet stein med høyde 0,7 m. Det er ikke kjent at det er knyttet tradisjoner til den.

Under registrering av fornminner for Det økonomiske kartverket i Bygland og Valle i 1984–1986 lette man etter flere falloslignende steiner. Ingen flere lot seg oppspore. Det ble forventet at det skulle finnes en eller flere i Valle, da slike steiner også er kjent i Øvre Telemark (Aanderaa 1984:124). Fra tidligere er imidlertid kjent en steinfigur fra Røysland i Valle som kom for dagen omkring 1920. Funnomstendighetene er ikke

Fig. 5. Steinfigur («fakse») fra Røysland i Valle. Foto Universitetets Oldsaksamling.

kjent. Steinen som er naturlig tildannet, har en høyde på 8,3 cm. I øvre del er det laget til ansikt med øyne, nese og munn (fig. 5). Alderen på steinen er uviss, men den har vært oppfattet som et gudebilde («fakse») (Larsen 1981:32). Andre tolkninger kan tenkes, for eksempel kan det være en leke.

Diskusjon av steinenes alder og funksjon

Av gjennomgangen fremgår det at de fallosformete steinene har likhetstrekk, men det er også klare forskjeller i tildanning og plassering. Bare to av steinene kan klassifiseres som typiske «hellige hvite steiner», nemlig steinen fra Vigmostad på Lista og steinen fra Heggland i Bygland. Både steinenes farve og form er typesikre. At Hegglandsteinen har en innskrift med latinske bokstaver under foten, behøver ikke bety annet enn at man i senere tid har villet sette sitt merke på den. Som det er vist til, er det stor likhet mellom det arkeologiske materialet fra Lista og Jæren, og det er sannsynlig at det ved gravundersøkelser på Lista i fremtiden kan komme for dagen flere slike steiner. Fra etterreformatorisk tid har vi gode belegg på kontakt mellom Setesdal og Rogaland. Etter alt å dømme går denne forbindelsen langt tilbake i tiden (Larsen 1980, 1981). Hegglandsteinen er et av vitnemålene om hvor viktig denne kontakten var i jernalderen.

Gravsteinene fra Bygland kirkegård og fra Sandnes utgjør en egen gruppe. De avviker fra de «hellige hvite steinene» blant annet ved at det er brukt annet materiale med

grålig farve og ved den karakteristiske bredden under toppen. I det vesentlige synes steinene å være naturlig tildannet. Da det finnes flere slike steiner, må det ha vært lagt vekt på å finne steiner med denne formen.

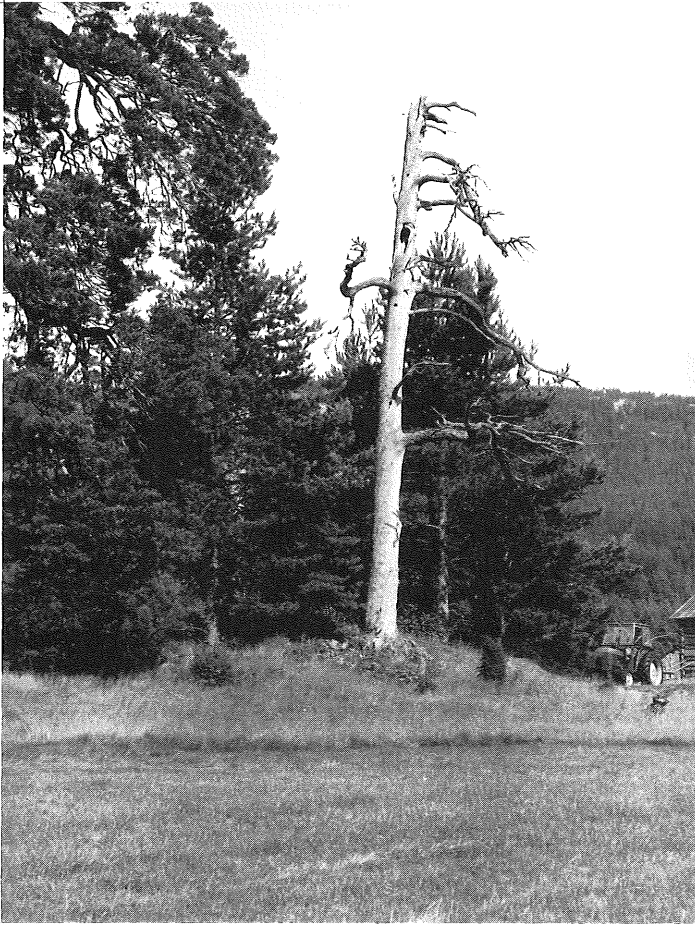
Det er mulig at steinene fra kirkegårdene kan ha en annen datering og funksjon enn øvrige steiner med fallosform. En datering av funksjonen som gravstein har vi på den ene steinen fra Bygland, nemlig 1798. I det følgende skal vi se litt på enkelte kulturtrekk i Setesdal og drøfte om det er særdrag ved dalens kulturhistorie som kan kaste lys over problemet.

Setesdal er et område hvor eldre kulturtrekk er bevart etter at de har mistet sin funksjonelle sammenheng. Dette gjelder blant annet byggeskikken, hvor man bevarte årestuene som sommerstuer etter at peisen ble innført (Erixon 1933). Årsaken til at eldre kulturtrekk ble bevart, har man gjerne forsøkt å finne i at dalen var innestengt, og at det var liten kontakt med utenverdenen. Johannes Skar hevder at «Valle var so ute-stengt fraa anna Folk som nokor bygd kunne vera» (Skar 1903:4). Gisle Midttun hevdet imidlertid at når man i nyere tid har holdt fast ved gammel kultur og tradisjon, skyldtes det nok helst at setesdølene har vært bevisst sin egenart og hatt kjærlighet til det gamle (Midttun 1921:140).

Den hedenske gravskikken var seiglivet i Setesdal, og det er funnet slike graver fra annen halvdel av 1000-tallet, mens det synes som om den hedenske gravskikken gikk ut av bruk omkring 950 i kystbygdene på Agder (Larsen 1981, 1984). Årsaken til denne markerte forskjellen er neppe at dalen har vært avstengt og lukket. Oldfunnene vitner tvertimot om livlig kontakt utad. Med bakgrunn i funnene og den sentrale plasseringen ved gamle ferdselsveier er det hevdet at det skal ha vært en handelsplass ved Valle sentrum i vikingtiden (Larsen 1980). Den seiglivet hedenske gravskikken i området er blitt forklart ved kulturkonservatisme (Larsen 1984:180). Funnene viser at veiene over heiene til kysten i Rogaland var viktige i denne tiden.

Vi må her også trekke frem at det i Setesdal skal ha vært avgudsdyrkelse frem mot nyere tid. Mest kjent er Fakse Broke fra Hylestad i Valle. Han var utformet av en furustabbe og hadde skikkelse som en mann. Vanligvis hadde han sin plass på et skap ved høgsetet, men til slutt ble han flyttet opp på en støl, og endelikten var som peisved for forfrosne fiskere omkring år 1800 (Hovet 1969:20–26). Olav Bø mener at de såkalte faksene egentlig var utstyr, tilhugde staver, fra nedrevne stavkirker, blant annet Nomeland i Valle som skal ha gått ut av bruk på 1500-tallet (Bø 1959).

Videre finnes trær, såkalte vettetrær, som man skal ha ofret til i gammel tid. Det mest kjente er Landeseiki på Grendi i Bygland. Særlig kjent er også trær på gravhaugene på Sordal i Bygland (fig. 6) (Hovet 1969:27–32). I 1839 omtaler topografen Jens Kraft flere «offerhaugene» (Norske Fornlevninger s. 254). Sigurd Grieg beretter fra sin registrering i 1929 at «ifølge meddelelse fra forskjellige folk i Setesdal, skal det så sent som i den nuværende eiers fars tid (for 18–20 år siden) være ofret øl og kjerne-melk på haugene hver gang man hadde brygget og kjernet. Heller ikke måtte ned-fallen kvist fjernes fra haugene, eller de trær som vokser på dem, hugges. På mitt

Fig. 6. Gammelt «offertre» på gravhaug fra jernalderen på Sordal, Bygland.

spørsmål om dette, svarte imidlertid konen på gården, at dette måtte da ha vært riktig i riktig gamle dager».

Spørsmålet blir da hvilke konklusjoner vi kan trekke om forholdet mellom de to steinene som jeg har ansett som sikre «hellige hvite steiner» og de fallosformete gravsteinene. Etter mitt skjønn kan følgende muligheter diskuteres når det gjelder steinene fra kirkegårdene:

- steinenes eneste funksjon er den nåværende, at steinene har kommet til i forbindelse med gravleggelsene. Det er vanlig at man har brukt naturlige formete steiner til gravsteiner, og det kan derfor være tilfeldigheter at steinene har fått fallosform.

- steinene er gamle kultsteiner som har fått ny funksjon som gravsteiner i nyere tid. I dette tilfelle kan man eventuelt ha vært ukjent med den tidligere opprinnelsen.
- steinene vitner om kontinuitet i fruktbarhetskultusen. Etter at denne kultusen var gått ut av bruk ved kysten, kan den være bevart i Setesdal.
- steinene kan være uttrykk for en nyere livsfremmende kultus, men det er ikke kontinuitet med jernalderens kultus.

Ut fra det foreliggende kildematerialet er det vanskelig å trekke linjer fra eldre jernalders «hellige hvite steiner» og frem til en skikk med lignende reiste steiner i etterreformatorsk tid. Oftring til trær i nyere tid kan heller ikke umiddelbart knyttes til fallos-dyrkelse. Avgjørende må være at vi har et tidssprang på mer enn 1000 år hvor vi ikke kan belegge bruk av fallos-formete steiner.

Ved valg av gravsteiner ble det nettopp lagt vekt på særpregete former for å ære den avdøde, slik vi fortsatt kan studere på enkelte gamle kirkegårder i Setesdal. Kanskje kan man ved valg av fallos-formete steiner hatt tanke på deres spesielle form, men dette kan neppe ha vært det vesentligste. Det foreliggende materialet reiser imidlertid flere spørsmål enn det ut fra datamaterialet er mulig å besvare.

Trolig har vi nå bare noen få steiner bevart. Pietistiske bevegelser på 1800-tallet førte til at mye av den gamle setesdalskulturen gikk tapt (Bø 1961). Kanskje er det forhold her som gjør at falloslignende gravsteiner bare er bevart i de åpne bygdene mot sør, mens det ikke er kjent steiner i det mer lukkede Valle. Det er grunn til å stille spørsmål om dette er årsaken til at steinen fra Heggland havnet under stuegulvet.

Reiste steiner

Graver bygget av store steinblokker og reiste steiner er interessante fornminner som ofte egger fantasien. Ofte kan de ha egne navn, og det kan være tradisjoner knyttet til dem. Dette gjelder såvel enkeltstående bautasteiner som grupper av reiste steiner som utgjør formasjoner, såkalte steinsetninger.

Interessant er at flere av steinene vi har behandlet her, har tilknytning til kirkesteder som går tilbake til middelalderen. Her er bare noen få, karakteristiske steiner trukket frem, men på gamle kirkesteder finnes det også bevart andre steiner, riktignok med annen form.

I Agder finnes mange reiste steiner knyttet til kirker og kirkegårder. Her skal nevnes den fine bautasteinen ved Grindheim kirke og den runde steinsetningen ved Harkmark kirke.

Dessverre har det ofte skjedd at man har foretatt en hardhendt reovering av kirkegårdene. Gamle gravminner er blitt slettet for å vinne ny plass. På denne måten er også steiner som man har antatt å være knyttet til førkristen kultus blitt fjernet. Slik er vår kulturarv blitt fattigere og miljøet forringet. Kulturminner er en ressurs som ikke er

fornybar, og det kan lett skje at de vi har igjen blir ødelagt. Det er derfor viktig at såvel vernemyndighetene som de som har ansvaret for skjøtsel av kirkegårdene, verner om de gjenværende kulturminnene.

Steinene ved Bygland kirke er kulturminner som skaper et interessant kirkegårds-miljø ved at graver fra flere tidsperioder er representert. Vi skal også trekke frem gamle Austad kirkegård i Bygland. Her finnes det flere reiste steiner som det er knyttet tradisjoner til. Stavkirken ble revet i forrige århundre, men de fint tilskårne portalene er tatt vare på og finnes på Oldsaksamlingen. Det meste av tuften etter stavkirken synes å være bevart, og her kan det i fremtiden hentes verdifulle opplysninger ved arkeologiske undersøkelser. Slike miljøer er ikke bare viktige for forskningen, men de har stor verdi for oss når vi vil knytte linjene bakover i tiden.

Summary

The «sacred stones» of Aust- and Vest-Agder

Among Norway's standing monuments there is a group of phallic-shaped stones known as «sacred white stones». The majority of these are found along the west coast, and are known to occur on or in burial mounds dating from the Roman-Migration Period (0–550 AD):

In addition, there is a small group of stones from the south-central counties of Vest- and Aust-Agder which traditionally have been regarded as «cult stones» of a similar origin and function. This article discusses whether or not the apparent similarity between the two groups is, in fact, genuine, and concludes that only two of the Agder stones warrant real comparison.

In the Setesdal valley of Aust-Agder, grave-stones of a similar «phallic» type were still being raised as late as the post-Reformation period. This valley is known to be an area where cultural traditions are long-lived, and the question of cultural continuity naturally arises. The author, however, maintains that the two groups must be seen as the result of different cultural developments and, as such, no direct comparison can be conclusively made.

Litteratur

- Bolling, Reidar 1952: *Gards- og ættesoge for Bygland*. Kristiansand.
Breilid, Magnus 1974: *Kultursoga for Bjelland og Grindheim*. Mandal.
Bø, Olav 1959: Faksar og kyrkjerestar. *By og Bygd. Bind XII*. Oslo.
Bø, Olav 1961: Omforminga av det gamle bondesamfunnet kring siste århundreskifte. *14. nord. folkl. mötet i Åbo 1959*. Åbo. s.82–95.
Erixon, Sigurd 1933: Hur Norge och Sverige mötas. *Bidrag til Bondesamfunnets historie II*. Oslo.

- Fjermedal, Aslak 1962: *Iveland. II Ålmann kultursoge*.
- Gjessing, Helge 1932: Universitetets Oldsaksamlings tilvekst 1920. *Oldtiden X*. Oslo.
- Grieg, Sigurd 1938: *Listas jernalder*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Bind I. Oslo.
- Hovet, Svein 1969: *Folkeliv i Setesdal*. Trondheim.
- Jakobsen, Hans Jakob 1987: Agder møter kristendommen. *Agder Historielag årsskrift nr. 63*. Kristiansand.
- Larsen, Jan Henning 1980: Vikingtids handelsplass i Valle, Setesdal. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke. Nr. 3*. Oslo.
- Larsen, Jan Henning 1981: Førhistoria i Valle kommune, Setesdal. *Nicolay skrifter 1*. Oslo.
- Larsen, Jan Henning 1984: Graver fra sen hedensk tid i Aust-Agder. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1982/1983*. Oslo.
- Magnus, Bente og Myhre, Bjørn 1976: Forhistorien. *Norges historie. Bind 1*. Oslo.
- Midttun, Gisle 1921: Gamle vegar. *Setesdalen. Norske bygder I*. Kristiania.
- Nilsen, Sigrid E. 1985: Fallos-steiner. *Agder historielag årsskrift nr. 61*. Kristiansand.
- Petersen, Th. 1906: Nogle bemerkninger om de saakalte «Hellige hvite stene». *Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs Skrifter. 1905. No.8*. Trondhjem.
- Skar, Johannes 1903: *Gamalt or Sætesdal*. Eige forlag.
- Skjølsvold, Arne 1963: «Hellige hvite steiner» fra Rogaland. *Fra haug ok heidni. 1963 nr. 1*. Stavanger.
- Sveinall, Paal 1976: *Gard og ætt*. Marnardal.
- Sverdrup, Georg 1933: *Fra gravskikke til dødstro i nordisk bronsealder*. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. 1933. No. 4.
- Aanderaa, Dag 1984: Kjønnsmoral, ovdrykk og valdsbruk i Telemark i gamal tid. *Årbok for Telemark 1984*. Flatdal.Åsen, Jon 1951: *Hægeland-boka. I. Gard og ætt*. Kristiansand.

Edvard K. Barth

Var fangstgroper i bruk allerede i steinalderen?

En hypotetisk fangstgrop nær Feragselva

I 1983–84 kartla vi og tok de første prøvene fra en lang rekke fangstgroper, som gikk fra bilveien Røros-Synnervika østover til Feragshåen (Røros kommune, S. Trøndelag fylke, fig. 1). De første førti fangstgropene følger stort sett langs vestsiden av Feragselva (se Barth & Barth 1985). No. 42 er den siste som ligger 3–400 m vest for seterveien med en bro, som krysser elva ved utløpet av Feragshåen (fig. 1). En annen rekke på 40 groper begynner lengst øst ved stranden av Feragshåen og går frem til seterbilveien til Fjølburøsten.

Vi har kartlagt begge disse rekkene og står ved no. 40 nær det lille veikrysset, øst for Feragselva. Vi regner med å skulle finne minst en fangstgrop til, for å kunne stenge passasjen helt frem til Feragselva. Kompassretningen for de siste gropene: no. 38–40 peker mot spørsmålstegnet som er plassert på tegningen. Her finner vi ingen groper før vi etter ca. 200 m er kommet ned på nivå med elvebredden. Her ligger det et rektangelformet vannhull, som nylig har blitt gravet opp en god del (= grop 41 ?).

I 1984 hadde en tropp Oslospeidere sin leirplass ved elva, og de var reist fra stedet litt før vi ankom dit. Senere på høsten fikk vi vite at de i forbindelse med et «kommandoløp» hadde brukt denne gropen. De hadde strukket et par stenger lavt over vannflaten, slik at alle som deltok måtte svømme et par tak under kvistene (fig. 2).

På begge sider hadde de spadd opp en god del torv for å få gropen dyp nok, og da hadde de samtidig fått opp diverse rester av stokker og pinner, som stakk frem fra haugene. Formen på gropen var skåret slik at den ble ca. 2,5 x 1 m i sidekantene. Vi fikk bestemt følelsen av at disse trerestene var eldgamle, og at dette kunne ha vært den fangstgropen som vi hadde lett etter. På fig.2 ser vi noen stokkrester, især til venstre for gropen. De sank øyeblikkelig, når vi la dem ut i vannet, og især én hadde gamle huggmerker. Jeg kom uvilkårlig til å tenke på en annen gammel stokkbit, som vi i sin tid fant. Det var i grav no. 437 ved Vesle Ula (Barth 1979: 141–143). Der hadde vi tatt opp en stokkbit, som var 29 cm lang, og antagelig hadde vært en hjørnestokk. (Bildet som er vist av stokken er blitt snudd i 1979, så det står: «i høyre tilspissede ende» isteden for «i øvre, tilspissede ende»).

Den stokkbiten som vi fant i 1984, ligger til venstre i fig. 3. Den tok jeg med, og gjorde ellers ingenting med vanngropen. Jeg ble mer og mer overbevist om at denne

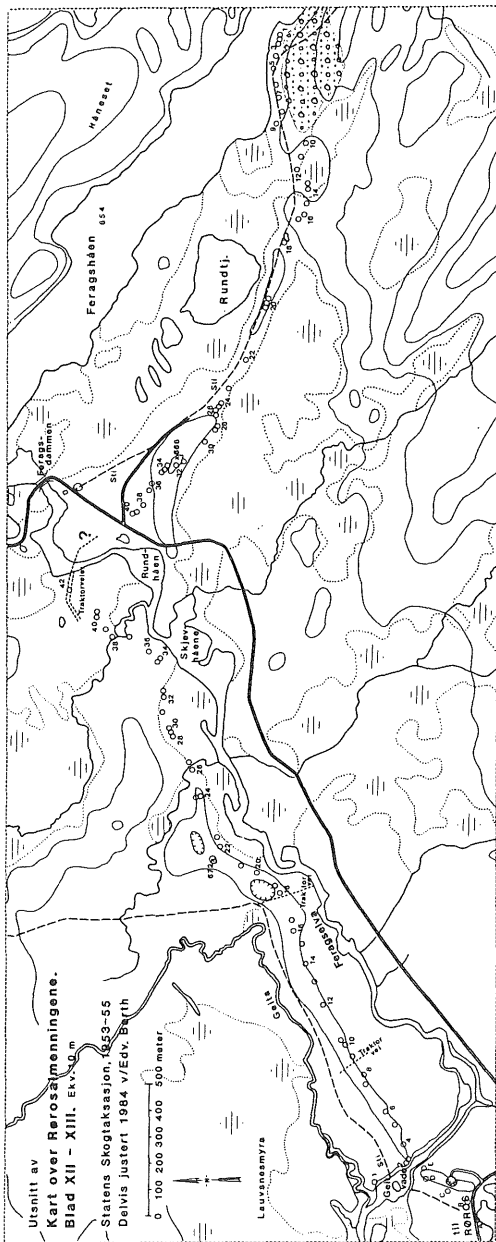

Fig. 1. De to rekkene av fangstgroper; Feragen vest = 42 groper, og Feragen øst = 40 groper + nr. 41 ved spørsmålstegnet. Tegning fra Statsskog 1985, 2. B. J. Hole.

stokken, som var 29 cm lang, måtte være meget gammel. Etter hvert som den tørket, ble den meget lett. Den var tilspisset i nedre ende, og øvre ende var bare halvparten så tykk, og halvt avhugget med øks.

I 1987 stod vannet som tidligere i denne gropen. En dag soknet jeg grundig langs bunnen, og fikk opp to treprøver. Begge er i furu. Jeg skvatt rent over den ene, for den hadde stor likhet med den som jeg hadde tatt med til byen i 1984. Der var det også brukt øks, og til og med stod det et dypt hugg som var truffet feil. Denne siste stokken valgte jeg for datering (til høyre i fig.3); den var vel 32 cm lang. Den ble sendt til Trondheim som betalt oppdrag, høsten 1987. Resultatet viste at trestokken var betydelig eldre enn jeg hadde trodd: B.P. 4570 ± 50, kalibrert til B.C. 3365-3125 (T-7444).

I 1988 fikk vi en Rørosmann med oss, og vi øste ut vannet i løpet av en times tid. Under tømningen støtte vi stadig på torv med tette lag av mørkegrønne, jevnbrede blad på ca. 1 cm bredde. Dette måtte være takrør (*Phragmites*), som lå særlig tykt ved ca. 1 m dyp. Til dels så vi korte fragmenter av tynne stokker, som kan ha vært dekningspiler. I østenden av gropen lå det en rot, som vi begynte å grave omkring. Da begynte plutselig vann å fosse inn. Vi måtte nå være kommet utenfor det kompakte feltet som hadde dannet seg omkring gropen.

Vi har oppbevart noe som lignet svært på en spiddestokk. Den lå nokså høyt, horisontalt i gropen. Den var ca. 6 cm tykk, 1.10 m lang og helt snorrett.

Fig. 2. Vanngropen (som er kalt nr. 41). Det er tydelig å se diverse stokkrester til venstre, som er oppgravd av Oslospeiderne.

I den ene enden var den litt redusert og bare 3 cm tykk, og det så ut som den der var råtnet noe vekk, eller brukket (fig. 4). Den var av furu. Vi fortsatte neste dag med å grave omkring gropen for kanskje å finne rester av sperregjerder, men noen overbevisende holdepunkter for slike fant vi ikke. Det lå mange trestammer og kvister både her og der, på ca. 50 cm dyp og mer.

Våren 1989 fortalte jeg Harald Jacobsen om denne gropen, og at vi nå hadde fått den forbausende gamle dateringen. Han ble interessert, og vi ble enige om å møtes der oppe den 26. juni. Han kom da dit opp og hadde følge av to svenske kolleger. Samme dag hadde vi bestilt to tankbiler, som skulle suge opp vannet. Især den ene av disse gjorde underverker, og vi kom snart til bunns på vel 1,5 m. Der ble det i meste laget for bilen med innblanding av jord og søle, så vi måtte håndøse det siste. Vi fant ingen ting, og Jacobsen konkluderte med at dette neppe kunne være noen dyregrav. Han hadde ventet at vi skulle kunne finne rester fra tømringen.

Jeg vil nok si at når jeg tenkte på begynnelsen i 1984, fem år tidligere, var jeg ikke helt sikker. Det ville i dag være umulig å finne ut hvor mange eller hvilke trerester som speiderne hadde gravd opp. Begge de to stokkene jeg hadde tatt opp (fig. 3) må ha vært siste del av to hjørnestokker. Resten av dem måtte være råtnet bort. Begge de vi

Fig. 3. Prøve av stokken til høyre ble sendt til datering. Begge disse antas å ha vært hjørnestokker i en gammel trekonstruksjon i grop nr. 41. Dateringen av denne viste kalibrert B.C. 3365–3125.

fant minner betydelig om den ene jeg fant i en grop ved Vesle Ula. Men stokken fra Ula var bare ca. 350 år gammel. I hvor mange år gropen ved Feragselva kan ha vært fylt av vann, vet vi heller ikke.

Vi mener at fangstgropen har hatt løpsretning ca. nordnordvest, mens speiderne hadde gravd sitt rektangel i retning øst-vest. Dette fant vi ut etter at vi hadde brukt et myrbor, som vi hadde med oss. Vi møtte fast bunn på ca. 1,85 m under vannflaten i fangstgropens utstrekning. Hvis det er riktig at speiderne har gravd skjevt i forhold til den opprinnelige retning, kan det tenkes at det ennå ligger noen rester av trekonstruksjonen nede i «søla» i gropen.

Andre fangstgroper i samme rekke.

I 1983 gravde vi opp grop no. 13 i østre rekke. Den ligger nord og vest for et lite myrområde, og vi regnet med at vannet derfra kunne ha bevart trerester i bunnen. Gropen var nå 3 x 3,5 m ved jordoverflaten, og vel 1 m dyp. Myrvannet stod bare et par meter fra gropen, men det viste seg at veggene var blitt så «sementert» av finkornet kvabb at den ikke slapp vannet igjennom. Ca. 65–70 cm nede i bunnen støtte vi på et parti med små biter av trekull, som måtte være de siste restene av en trekonstruksjon. Videre nedover og i veggene fant vi små kullrester flere steder, sikkert rester av en konstruksjon som var blitt overflatesvidd som en prepareringseffekt.

Trekullet som lå 65–70 cm nede i bunnen ble radiologisk aldersbestemt til B.P. 1270 ± 80, kalibrert til A.D. 670–880 (T-5335). To meter under gropens overkant stoppet vi gravingen, fordi her ble bunnen meget hard, og den homogene sanden skiftet over til mye småstein i sand og grus. I det nederste laget fant vi to biter av tilvirket kvartsitt.

Da grop no. 13 ble anlagt – oppspadd første gang – ble det liggende en ringformet jordvoll omkring den. En sjelden gang kan vi finne rester av organisk materiale, oftest i forkullet form, i høyde med tidligere jordoverflate (Selling 1974). Et slikt lag tegnet seg ca. 35 cm under overflaten i en grøft som vi skar i retning øst fra gropen (fig. 5).

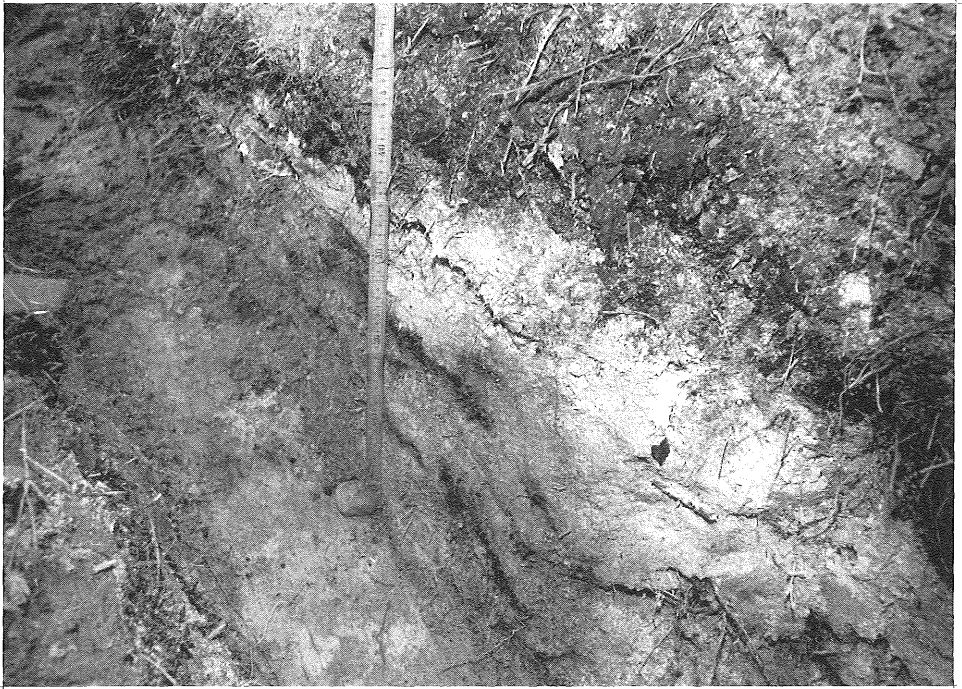

Fig 4. Sonja står ved vanngroppen (nr. 41) med den antatte spiddestokken, sett i retning Ø.

En radiologisk datering gav B.P. 4290 $\pm$ 100, kalibrert til B.C. 3020–2705 (T-5336). Her hadde et nokså recent vindfall av furu smuldret opp en mengde bark, som hadde lagt seg på toppen av vollen.

Dessuten ble grop no. 24 i østre rekke delvis utgravd i 1986. Den lå på ryggen av en tydelig esker som gropene 19–31 stort sett følger. Denne gropen var nokså rund, som de fleste av disse og ca. 1,20 m dyp. I den typiske vollen ble det lagt et prøvestikk i NNØ. Her var det småstenet grus og helt tørt. Ca. 30 cm ned, kom det frem et markert svart felt med småkornet trekull. Humuslaget var 5 cm, blekjorden 10 cm, utfellingslaget ca. 15 cm. Nederst i dette lå det et ca. 2 cm tykt lag med trekull, og det var horisontalt ca. 8 x 20 cm med betydelig mindre flekker noe unna i samme dybde (fig. 6). Dybden svarte helt til den øvrige, ordinære jordoverflaten. Gravde dessuten litt i bunnen av gropen. Adskillig steinete grus, men små kullrester kom frem ca. 15 cm ned. Fortsatte til ca. 50 cm dybde uten å se noe av interesse. Trekullet fra vollen ble innsendt for radiologisk datering, og gav B.P. 3960 $\pm$ 80, kalibrert til B.C. 2570–2335 (T-7107). Det bestod av furu.

På vestsiden av Feragselva ble det også tatt en del prøver. Grav no. 1 (nær Geitvadet) ble utgravd i 1986. Jeg er tilbøyelig til å kalle denne for en reinsdyrgrav. Den avvek

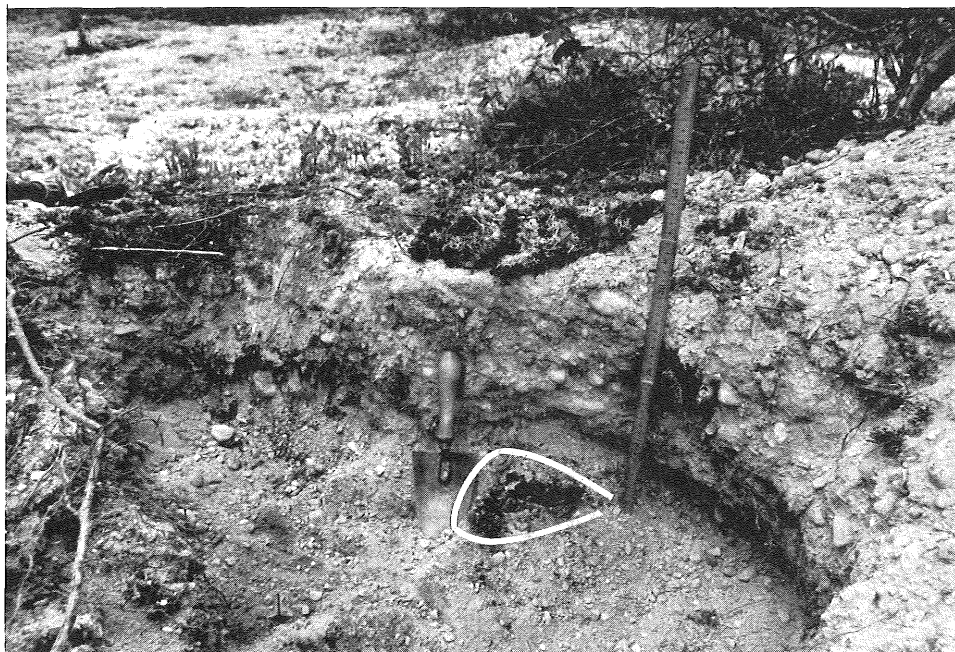

Fig. 5. En horisontal grøft i retning øst ble skåret fra grop nr. 13, som ligger ved Feragen Ø. Gropen ligger til venstre, og metermålet står i bunnen av grøften. Ca. 10 cm over bunnen ligger prøvelaget (P11-83) ca. 35 cm under overflaten. Vel 10 cm ovenfor prøvelaget går det et kraftig, mørkt profil (P10-83). Dette ble innsendt, men var merkelig nok recent bark. Midt i det lyse sandlaget øverst går en skarp sort stripe, men et fargefoto viser at dette er en solskygge. Et nokså recent vindfall må ha bygget opp dette kompliserte forholdet.

betydelig fra de andre mer runde gropene. I bunnen målte den 0,25 x 1,50 m, men på topp var den ca. 3 x 3,5 m. Her må det ha vært bygget en treforskaling i bunnen, mens den i øvre del må ha hatt en annen konstruksjon. Muligens kan det ha ligget et trelokk med en åpen fall-lem. Fra denne graven fikk vi tre dateringer. P2-86 gav det eldste resultatet. Det lå i sørvestdelen av vollen ca. 25 cm under toppen, og bestod av et ca. 2 cm tykt lag med trekull. Jeg skar ned et rektangel i vollen på ca 30 x 20 cm (fig.7). Fotografiet viser at kullet fortsetter ut til sidene, men det kunne ikke finnes i skogbunnen omkring gropen. Hele grop nr. 1 er tegnet med vollen til venstre (fig.8). Alt trekullet fra grop nr. 1 var av furu. En radiologisk datering av P2-86 i vollen viste B.P. 1340 ± 70, kalibrert til A.D. 650-770 (T-7106).

Neste datering gjaldt P1B-86. Det var trekullet nederst i bunnen, og viste B.P. 1120 ± 80, kalibrert til A.D. 870-1011 (T-7105). Den tredje dateringen gjaldt P1A-86. Dette trekullet lå litt høyere oppe, og viste B.P.1010 ± 60, kalibrert til A.D. 990-1150

Fig. 6. Fotoretning nord av grop nr. 24, Feragen Ø. Det daterte laget med trekull er innsirklet. Flere mindre lag med trekull ble senere avdekket ved siden av i samme dybde. Flere andre mørke lag tegner seg på bildet, men et fargefoto viser at dette er bare brune striper og felt.

(T-7104). Vi må følgelig anta at denne graven har blitt brukt for rein fra ca. år 700, og den har hatt sin siste bruksfase omkring år 1000.

Fra Ferangen vest har vi et par dateringer til. Det gjelder grop 36 i 1984. Der ligger en markert voll rundt hele gropen, og i nordvestsiden, hvor vollen ligger 40 cm over bakken, skar vi et snitt. Vollen bestod av lys, finkornet sand under ca 5 cm humus. Ca. 40 cm under overflaten, støtte jeg på et markert kullsvart lag, med små trekullbiter (fig. 9). Laget var opptil 1 cm tykk. Dette laget lå flekkevis flere steder i vollen på samme nivå. Et kvartsittavslag falt ut fra ca. 20–30 cm nede i vollen. Avslag fra steinalderen fant vi oppe i dagen flere steder langs denne groprekken. Kullet bestod av 90 % furu, og 10 % bjørk, og lå i høyde med bakken utenfor vollen. Den radiologiske dateringen viste B.P. 1770 ± 80, kalibrert til A.D. 145–390 (T-6129). Denne gropen må ha blitt tatt i bruk første gang ca. 2–300 år e. Kr.

Fra bunnen av den samme fangstgropen (no. 36) har vi også en datering. Det var året etter, i 1985. En datering av lag P4a-85 gav oss B.P. 1370 ± 140, kalibrert til A.D. 560–785 (T-6259). Fangstgropen må antagelig ha gått ut av bruk ca. 6–700 e. Kr. Det var 70 cm nede i bunnmaterialet at disse trekullrestene lå. Det ble 2,30 m ned til dette laget med trekull fra toppen av vollen. Under dette var det brungul, homogen sand

Fig. 7. Det eldste laget i grop nr. 1 (reinsdyrgrav?) fant jeg i vollen P2-86, Feragen vest. Det lå 25 cm under topp voll, men her er det svarte trekullet fjernet i hele rektangelet, og i sidekantene omkring stikker det ennå litt frem.

hele veien, og ovenfor var det lysegrå sand. Det lå dessuten et svakt lag trekull 30 cm nede i den grå sanden, men dette våget jeg ikke å datere.

I fangstgrop no. 21, også i rekken på vestsiden av Feragselva, fikk vi i 1985 en datering. Dette gjaldt i den markerte vollen som omkranset den nokså runde gropen, som var 1,70 m dyp. Ca. 1,5 m mot sørøst fra toppen av vollen lå den gamle jordoverflaten, ca 70 cm lavere enn toppen av vollen. Ca. 50 cm nede i vollen, ved grensen mellom utfellingslag og blekjord, lå det et svart lag, med små trekullbiter, som fortsatte over et nokså stort område (fig. 10). Vi så dessuten litt høyere antydning til et annet svart lag men tok ingen prøver der (fig. 11). I skogen omkring fant vi ikke noe slikt lag med trekull. En datering av lag P5-85 gav oss B.P. 2110 ± 100, kalibrert til B.C. 350 – A.D. 5 (T-6350). Denne gropen må første gang blitt tatt i bruk mellom et par hundre år f.Kr. inntil Kr.f. Kullbitene ble bestemt til furu av B. Kučera, (1986).

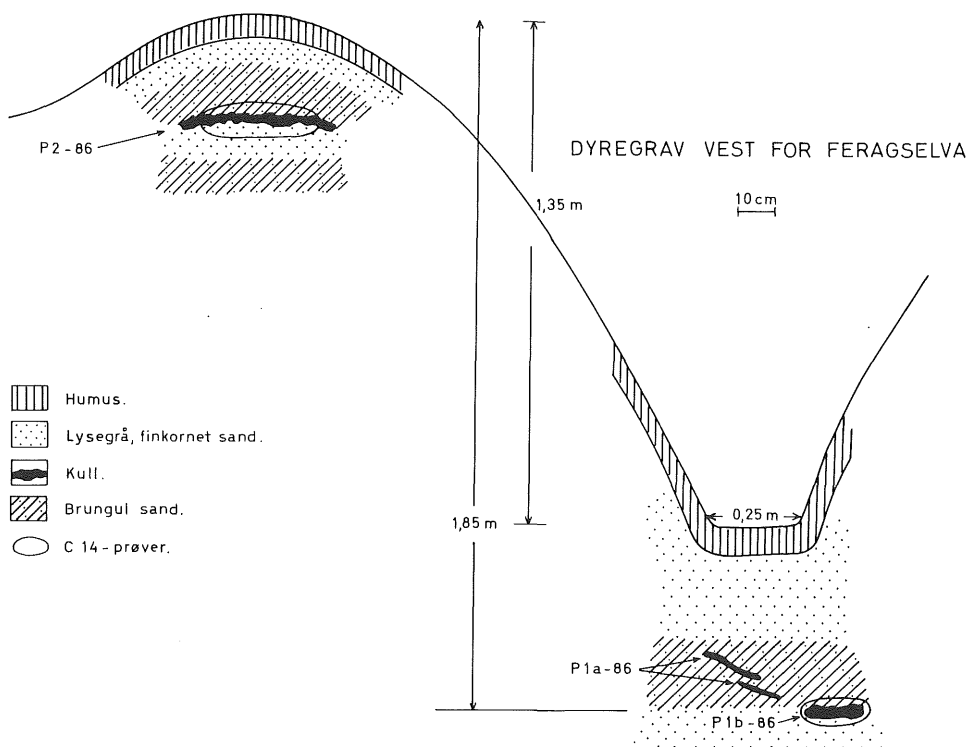

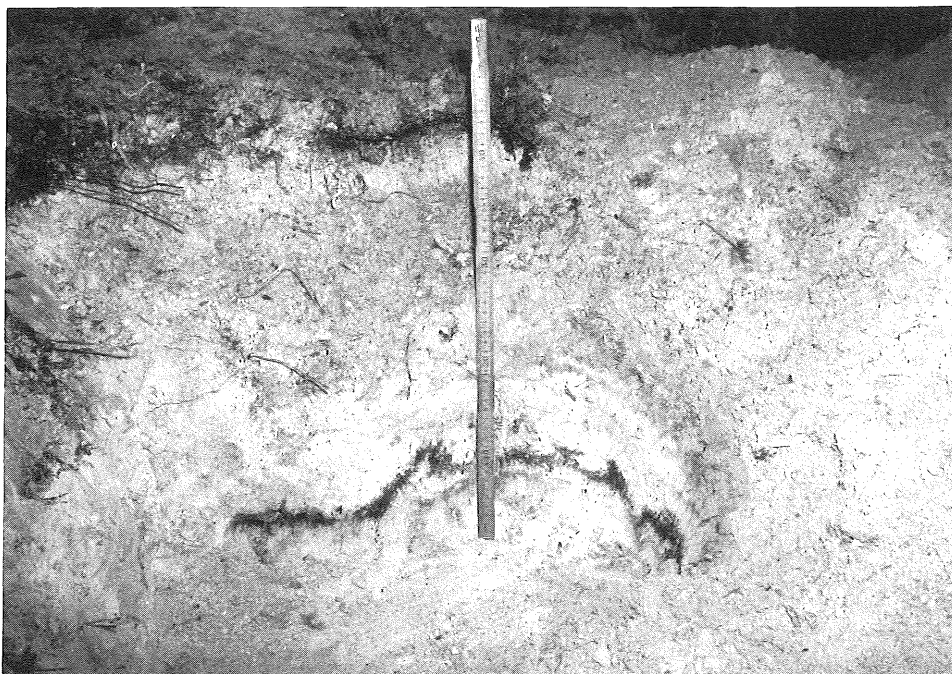
Fig. 8. På tegningen av hele grav nr. 1 (Feragen vest) ligger vollen med P2-86 til venstre. Til høyre ligger dyregraven, hvor P1b-86 er tegnet nederst i bunnen. Dette er den eldste resten av en trekonstruksjon ca. 1,85 m under toppen av vollen. Litt høyere ligger en annen trekullrest P1a-86.

Fangstgroper langs Mugga

Elva Mugga (Røros kommune, S. Trøndelag fylke) faller ut nær nordenden av Femundsjøen 5–600 m nord for Nordviken. Elveløpet snor seg oppover, og den første store utvidelsen er Djuphåen. På nordsiden av denne finner vi grop no. 6 (fig. 12). Det var denne gropen Ørnulv Vorren fant i 1958 (se Barth & Barth 1989). Odd Langen, som var Vorrens kjentmann, var også med oss på vårt første besøk i 1975. Han fortalte om Vorrens funn, og de to store halvkløvningene lå ennå oppdelt ved siden av gropen (fig. 13). Vi var der også i 1976 og 1986.

Det synes klart at denne gropen må ha vært den eneste i hele rekken som har vært restaurert i forholdsvis ny tid. Ved ingen av de andre gropene har det ligget store halvkløvninger langs sidene. Odd Langen husket også de korte restene av fire spiddestokker som stod i den fuktige bunnen.

Vi omtalte Muggagropene i Statsskog 2, 1989. Til sammen er det 52 fangstgroper, de aller fleste for elg; men i en avsluttende rekke mot Grunnhåen må det ha vært reingraver.

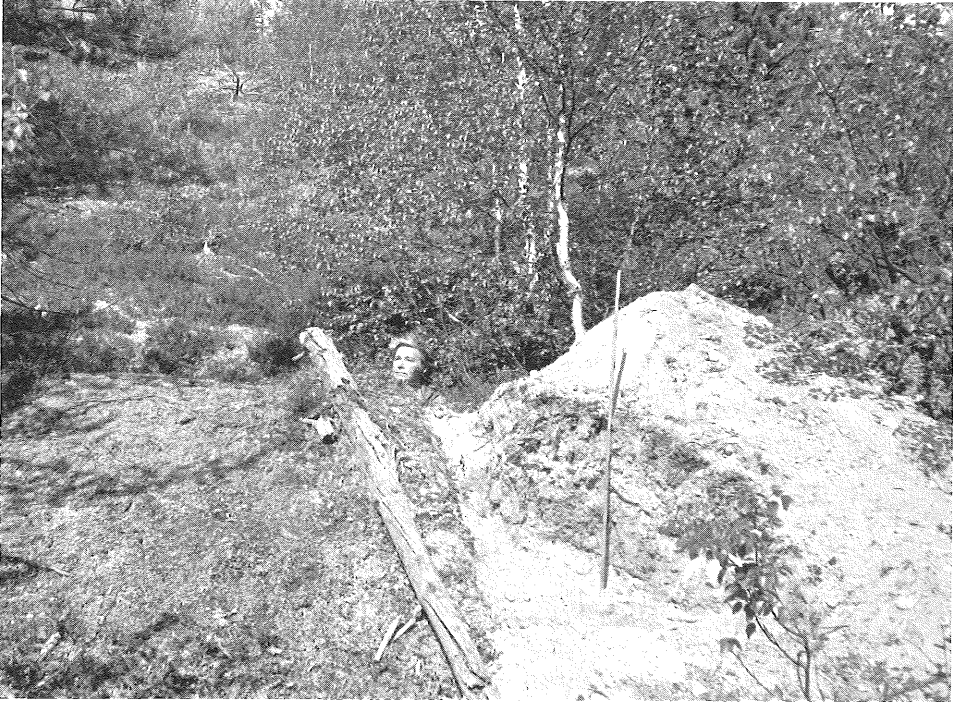

Fig. 9. Her ser vi det svarte laget med trekull i vollen i grop 36 Feragen vest. Snittet går litt lenger til venstre og høyre og fortsetter et godt stykke utover i vollen. Det ligger ca. 40 cm under toppen av den solide vollen og i høyde med bakken utenfor.

Grop nr. 7 er den eneste vi har gravd opp ved Mugga. Den var nokså sirkelrund, ca. 4×4 m, og minnet på den måten om Vorrens nr.6. Vollene er lave i begge disse gropene. Bunnen av grop nr. 7 lå ca. 0,70 m under overkant ringvoll. Ca. 0,70 m sør for sentrum av gropen og ca. 1,30 m under jordoverflaten ble det funnet et lag med kullbiter og humus på 1–2 cm tykkelse. Dette markert svarte laget ble datert til B.P. 2950 ± 60 , kalibrert til B.C. 1260–1035 (T-5698).

Spredte kullfragmenter fantes i forskjellige dybder, og indikerer de aller siste restene av en overflatesvidd trekonstruksjon. Et brunt og svart lag med hard aurbelle lå enda dypere i denne gropen. På nordsiden av gropen ble det skåret et snitt i vollen. Profilet artet seg slik som det er tegnet (fig. 14). Ca. 5–10 cm humus øverst, dernest finkornet lys blekjord på ca. 17 cm og så et mørkere, brungult utfellingslag på ca. 13 cm. Her begynner et lag på 1–1,5 cm med små, markerte kullbiter. Dernest ca. 20 cm videre med lys, finkornet sand, som går over i brungul sand videre. Sjøkket med trekullbiter (P18–76) ble radiologisk datert til B.P. 4300 ± 180 , kalibrert til B.C. 3260–2620 (T-5699).

Vi er oppmerksom på at muligens flere groper i Muggarekken må ha blitt tatt i bruk som kullgroper på et senere tidspunkt. I grop no. 36 har vi konkret holdepunkt for

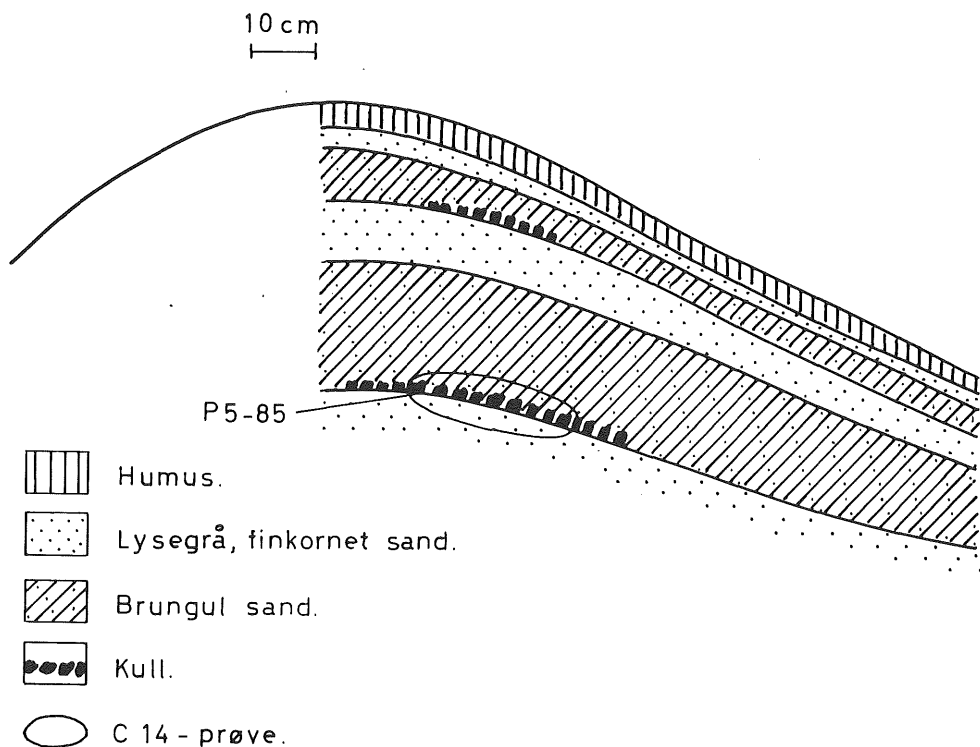

Fig. 10. Ved Feragen vest ble snittet gjennom den høye vollen rundt grop nr. 21 gravd. Snittet går fra graven i retning SØ. Sonja står i bunnen av gropen, og bare hodet stikker opp. Ca. 10 cm opp fra der metermålet står fant vi laget med trekullbiter, som tilsvarer jordoverflaten der vollen slutter.

dette. Gropen er 1,20–1,30 m dyp med et torvlag i øvre bunnsjikt. Masse av store kullbiter og litt uforkullet treverk lå 5–10 cm nede i bunnen. Etter dette kom det lys sand, og vi sluttet å grave ca. 10 cm nede i sanden.

Det synes som grop no. 7 ved Djuphåen i Mugga ikke har vært i bruk etter 1260–1035 f.Kr. Dateringen i vollen i denne gropen synes å fortelle at den ble tatt i bruk i perioden 3260–2620 f.Kr. At Vorren i grop no. 6 har funnet rester av spiddestokker og muligens et lokk over gropen, peker bare på at denne ene gropen er blitt valgt ut på et meget sent tidspunkt og restaurert.

La oss trekke en sammenligning med de *helt konkrete* holdepunkter for høy alder i grop no. 41 ved Ferangen øst. Der forteller dateringen at denne gropen har fungert i siste periode fra 3365–3125 f.Kr. Dette faller nokså bra sammen med at Mugga (grop no.7) ble tatt i bruk mellom 3260–2620 f.Kr., mens Ferangen øst (grop no. 13) ble tatt i bruk mellom 3020 og 2705 f.Kr. Men årstallene for Mugga og grop nr. 13 er tross alt deres *første* fase, mens nr. 41 forteller om *sluttfasen*.

Fig. 11. Her er tegning av toppen av vollen i grop nr. 21. Humuslaget øverst og to blekjordlag nedenfor. Mellom disse, under det mørkere utfellingslaget, lå det antydning til trekull, men det ble ikke tatt prøve av dette. Under det nederste utfellingslaget ble det derimot tatt prøve av et ganske stort lag med trekull.

Trangdalen i Tolga østfjell

Vi skal til slutt ta for oss detaljer fra Trangdalen i Tolga østfjell (Tolga/Os kommune, Hedmark fylke, fig. 15). Her ligger det 54 fangstgropene sør for elva Hola som renner ut av Storsjøen. Gropene slutter ca. 100 m øst for Trangdal bro. Det er ikke gravd i noen av disse gropene. Men 250 m nord for grop no. 54 starter en ny rekke, nord for elva på til sammen 31 gropene. De følger stort sett langs et par utpregede terrasser østover. De siste to ligger ca. 100 meter vest for kjøreveien, som går nordover langs elva Galåen.

I grop no. 31, som ligger kloss ved et skrånende myrparti nedover mot Galåen gravde vi i 1974. Gropens dybde var ca. 1,4 m, og i bunnen ble det gravd vel 60 cm i tillegg. På mindre enn to meters dyp stod det vann, og her ble syv små stokkrester eller pinner avdekket. De var 15–20 cm lange, og 3–4 cm tykke, og det var 10–30 cm

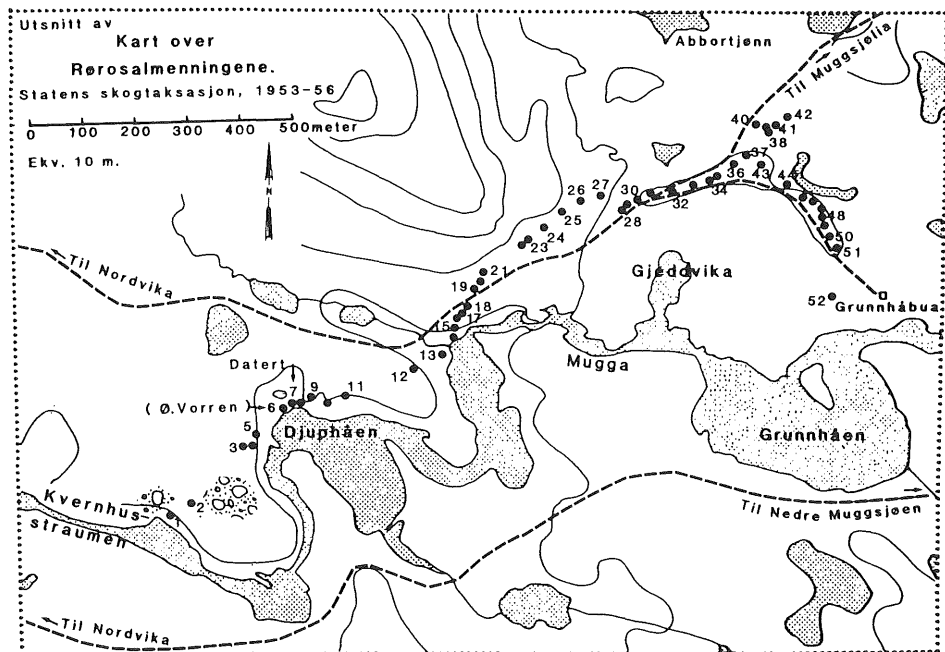

Fig. 12. Hele anlegget langs nordsiden av Mugga er tegnet, og rekken med groper er komplett, så langt som vi har registrert. Grop nr. 6 gravde Vorren opp i 1958. Mugga ligger i nordre del av Femundmarka i Røros kommune. Tegning fra Statsskog 1989, 2: B.J. Hole.

mellom dem. De stod rett opp og ned, med nedre del i vann, og alle ble tatt opp. I den homogene sanden var det dessuten her og der spredte kullbiter og humus. Dette måtte være de siste restene av trekonstruksjonen. En av pinnene ble radiologisk datert til B.P. 1160 ± 70, kalibrert til A.D. 785–980 (T-1880) (se Barth 1979: 146–148).

I grop no. 30, ca. 30 m lenger vest, og adskillig høyere gravde vi i 1975. Jeg tar ikke opp igjen beskrivelsen av denne, som er omtalt og illustrert i Barth 1979 s. 147–148 (der kalt grav no. 2). At jeg der fikk en datering på B.P. 5690 ± 80, kalibrert til B.C. 4670–4455 (T-2153) er ikke mer enn vel 1000 år avvikende fra vollen ved Mugga med B.C. 3260–2620. Det er dessuten ikke usannsynlig at første fase av fangsten i grop nr. 41 ved Feragen kan ligge helt tilbake til ca. 4500 f. Kr.

Nå har jeg et par nye dateringer fra Trangdalen, fra samme groprekke. Grop no. 9 hadde 8.7.1987 15 cm vann i bunnen. Det var en nokså utpreget voll rundt hele gropen. Omkring den var det slåttemark, som har blitt slått inntil for 40–50 år siden. Snittet i vollen ble tatt 2,5 m nordøst for sentrum av gropen. Vollen var 10–20 cm høy. Ca. 5–7 cm overflatehumus og 17–18 cm brunjord. Ca. 22–25 cm under overflaten støtte vi på et tydelig svart lag, med en del små trekullbiter. Deretter fulgte 8–10 cm lys, finkornet blekjord, og videre et gulbrunt utfellingslag. Det var intet lag kull utenom vollen. Trekullbitene var av furu.

Fig. 13. Sonja står i bunnen av grop nr. 6 (med bjørkekratt), hvor Ørnulv Vorren arbeidet i 1958. På begge sidene ligger store halvkløvnninger fremdeles. Vi ser i retning ca. SØ.

Radiologisk datering av P3-87 viste B.P. 3610 ± 90, kalibrert til B.C. 2120–1785 (T-7765).

Grop no. 28 ble delvis utgravd 14.6.1987, den hadde en nokså markert ringvoll omkring gropen. Vi skar et snitt i vollen i retning nord. Etter ca. 8–10 cm overflatehumus, og vel 30 cm lysegrå sand, og litt mørkere gulbrun sand, støtte vi på et markert lag med relativt store trekullbiter. Under dette lå et lysere utfellingslag. I vollen lenger vest lå det dessuten flere spredte sjikt med trekull, 30–35 cm under overflaten. Her var det heller ikke noe kull å finne utenom i vollen. Radiologisk datering av P1-87 viste B.P. 2700 ± 50, kalibrert til B.C. 890–805 (T-7764). Trekullbitene var av furu.

Vel 100 meter lenger øst ligger grop no. 30, hvor prøve ble tatt i 1975. Det viser seg altså at disse nye dateringene ikke kommer opp mot den fra 1975, men i en så lang groprekke må man kunne regne med en stor variasjon i bruken.

Alle dateringene ved Radiologlaboratoriet i Trondheim er her kalibrert etter Stuiver & Reimer, innført i Trondheim fra årsskiftet 1993–94 (Radiocarbon 35,1,1993), og Steinar Gulliksen ved Radiologlaboratoriet har vært meget hjelpsom. Den eneste nordmann som har fulgt opp Selinges og mine tanker om holdepunkter for gamle funn fra fangstgroper er Sveinung Bang-Andersen (1988). Han har detaljert tatt for seg de kompliserte forholdene med en serie profiler fra samme murte dyregrav. Dette er et meget tidkrevende arbeid, men gir ham verdifulle holdepunkter tilbake til ca. Kr. f. med tegninger av flere forskjellige bruksfaser.

MUGGA

10 cm
┌───┐

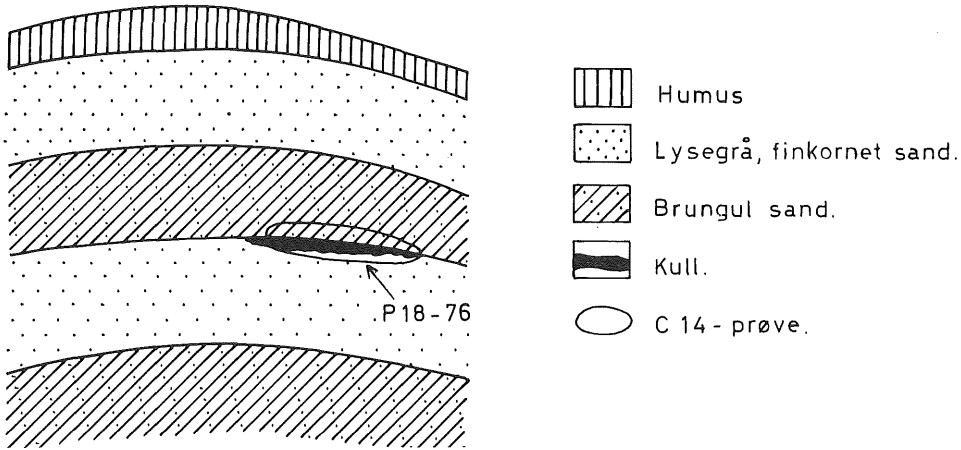

Fig. 14. Et profil er tegnet av vollen omkring grop nr. 7 N for Mugga. Laget med trekull ligger mellom det brungule utfellingslaget og blekjorden ca. 35 cm under topp voll. Vollen rundt gro-
pen var nokså lav.

Jeg har dessverre ikke kunnet ta meg tid til detaljerte studier. Det jeg mener å kunne vise er en samling dateringer fra forskjellige groper, hvor tidsepokene sees i sammen-
ligning med en helt konkret, eldgammel datering av et trestykke fra en fangstgrop fylt
med vann (nr. 41 ved Feragselva).

Jeg vil også nevne at jeg i Barth 1981 (s. 290 og 296) har et meget markert bevis på
at det kan løses med et anleggsprofil i vollen omkring en dyregrav (her elggrav) hvor
vi kommer tilbake til B.C. 1365-1220 (T-3471A). (Ledsageren i Storelvdal kommune,
Hedmark fylke, Tab. 1).

Jeg vil takke Aud Simonsen ved Arkeologisk Museum, Stavanger, for en rekke tre-
artsbestemmelser + Phragmites i grop nr. 41 (Feragselva).

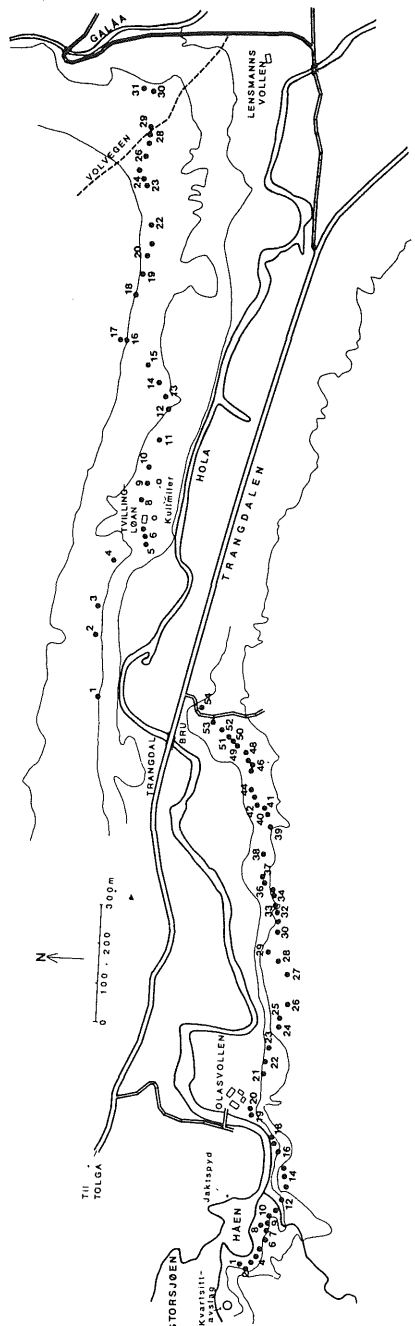

Fig. 15. Anlegget i Trangedalen på begge sider av elva HOLA er tegnet. Tolga østfjell. Alle prøvene er tatt fra de nordre gropene. Tegning fra Statsskog 1988,4: B.J. Hole.

Tabell 1

Liste over radiologiske dateringer
utført ved NTH, Trondheim

	B.P.	Kalibrert	
T-7444	4570 ± 50	B.C. 3365-3125	Grop 41 Feragen øst i vann (water)
T-5335	1270 ± 80	A.D. 670-880	» 13 » » i bunn (bottom)
T-5336	4290 ± 100	B.C. 3020-2705	» » » » i voll (bank)
T-7107	3960 ± 80	B.C. 2570-2335	» 24 » » i voll
T-7106	1340 ± 70	A.D. 650-770	» 1 » » vest i voll
T-7105	1120 ± 80	A.D. 870-1011	» » » » i bunn
T-7104	1010 ± 60	A.D. 990-1150	» » » » i bunn
T-6129	1770 ± 80	A.D. 145-390	» 36 » » i voll
T-6259	1370 ± 140	A.D. 560-785	» » » » i bunn
T-6350	2110 ± 100	B.C. 350-A.D. 5	» 21 » » i voll
T-5698	2950 ± 60	B.C. 1260-1035	» 7 Mugga i bunn
T-5699	4300 ± 180	B.c. 3260-2620	» » » i voll
T-1880	1160 ± 70	A.D. 785-980	» 31 Trangdalen i bunn
T-2153	5690 ± 80	B.C. 4670-4455	» 30 » i voll
T-7765	3610 ± 90	B.C. 2120-1785	» 9 » i voll
T-7764	2700 ± 50	B.C. 890-805	» 28 » i voll
T-3471A	3040 ± 50	B.C. 1365-1220	» 13 Ledsageren i voll

Summary

Were animal pit-falls in use in the Stone Age?

The author discusses a series of animal pit-falls he investigated along the Feragen River in the Røros district, Norway. A number of the pits contained the remains of wooden timbers and poles, presumably used in the construction of the pit-falls or as a stake used to impale the animal as it fell into the pit.

Samples taken from selected timbers and from charcoal found under the pit banks on the original ground surface have given surprisingly early radio-carbon datings ranging from (calibrated) B.C. 3365-3125 to B.C. 2570-2335. Only one sample was of a later date (B.C. 350 - AD. 5).

Stone Age dates have also been obtained from animal pit-falls in other parts of the Østerdal region. The ages of the pits within the same pit-fall system may vary considerably. One system gave the following datings from three of the pits: B.C. 4670-4455, B.C. 2120-1785 and B.C. 890-805, indicating extended or varied exploitation.

Litteratur

- Bang-Andersen, S., 1988: En reinsdyrgrav i Setesdalsheiene. *Historisk mus.* 4, Bergen.
- Barth, E.K., 1979: Fangstgraver for rein i Rondane og andre fjell. *Fortiden i søkelyset*, Trondheim.
- Barth, E.K., 1981: Konstruksjon og bruk av fangstgraver i skog. *Årb. nr. 9, Norsk Skogbr.mus.*
- Barth, S. & E.K., 1985: Dyregraver i steinaldermiljø. *Statsskog 2*, Oslo
- Barth, S. & E.K., 1988: Trangdalen i Tolga. *Statsskog 4*, Oslo
- Barth, S. & E.K., 1989: Femundsmarka. *Statsskog 2*, Oslo.
- Kučera, B. 1986: Anatomisk analyse av treprøver. *Inst. for treteknologi. Ås - NLH*, 11s. (se nedenfor).
- Selinge, K.-G., 1974: Fångstgropar. *Fornvårdaren 12*. Jämtland läns mus.
- Stuiver & Reimer, 1993: *Radiocarbon 35-1*, s. 215-230.
- Vorren, Ø., 1960: Villreinfangst med fangstgjerder og fallgraver. *Jakt og fiske i Norge. Jakt*. Red: Hohle, Rom, Frislid, Søylen. S. 255-278.

Ved en feil har Kučera på s. 1 skrevet at alle tre analysene er fra Rondane nasjonalpark. Det skal bare være P6-85 som er fra Rondane (Vuludalen).

Norsk Arkeologisk Selskap

Årsberetning 1/11 1992–31/10 1993
og regnskap pr. 31/10 1993

Ordinær generalforsamling ble holdt 10. november 1992 i Vitenskapsakademiet, Drammensveien 78, Oslo.

Preses Lise Tschudi ønsket velkommen til det 56. årsmøte. Det var ingen bemerkninger til innkallingen. Til å underskrive protokollen ble Sigurd Engelstad og Ellen Bonnevie Seip valgt.

Årsberetningen var sendt medlemmene sammen med innkallingen. Det var ingen kommentarer til denne, og den ble godkjent av generalforsamlingen.

Regnskapet pr. 31.10.1992 var også sendt medlemmene sammen med innkallingen. Sekretæren leste revisors beretning. Det var ingen merknader til regnskapet.

Valg av styre.

Valgkomiteens forslag til styresammensetning for 1993 var:

Preses:	Lise Tschudi	velges for 2 år
Styremedlemmer:	Jens W. Berg	velges for 2 år
	Jackie Horner	velges for 1 år
	Anne-Sophie Thommessen	velges for 1 år
	Olav Kortner	velges for 2 år
Varamedlemmer:	Henry Tschudi	velges for 1 år
	Tom Bloch-Nakkerud	velges for 2 år
	Sverre Bruland	velges for 1 år
	Jorunn Vandvik Johnsen	velges for 2 år

Honorært styre-
medlem:

Erling Johansen

Generalsekretær:

Egil Mikkelsen

velges for 2 år

Revisor:

Kr. A. Arnesen

var villig til å ta 1 år til

Valgkomiteens forslag ble vedtatt

Styrets forslag til valgkomité for 1993 var Maren Hertzberg Erichsen, Reidar Stockfleth og Tor Tank-Nielsen. Disse var villige til å påta seg vervet.

Kontingenten ble sist forhøyet på årsmøtet 1989 (gjeldende fra 1990). Styret foreslo følgende forhøyelser fra 1993:

fra kr 150,- til kr 180,- for vanlige medlemmer

fra kr 200,- til kr 240,- for familiemedlemmer

fra kr 75,- til kr 90,- for studenter

Forhøvelsene ble vedtatt av generalforsamlingen.

Det var én søker til reisestipend for 1992: Eva Margrethe Walderhaug. Hennes søknad ble innvilget, og hun fikk tildelt kr 3.000,-.

Preses og generalsekretær redegjorde for neste års tur til Irland 20.-27. mai.

Preses hevet den offisielle delen av generalforsamlingen.

Generalsekretæren presenterte mag.art Elisabeth Farnes, som holdt aftenens foredrag om «Tidlig kristen kunst i Irland».

Årsmøtet ble avsluttet med selskapeleg samvær. Ca 75 personer deltok.

Aktiviteter

20.-27. mai 1993 arrangerte selskapet tur til Irland, med 93 deltagere. Faglig leder på turen var mag.art. Elisabeth Farnes.

4. september 1993 gikk selskapets høsttur til Skiensområdet, med 83 deltagere. Faglig reiseleder her var fylkesarkeolog Helge Braathen.

28. september 1993 ble det arrangert fellesmøte med Norsk Numismatisk Forening. Foredragsholder var Dr. Michel Amandry. Temaet for foredraget var «Pausanias' visit to Corinth: Coins and architecture.»

Viking 1993 trykkes hos Tangen-Trykk AS i Drammen og ventes ferdig i midten av november.

Til *Arkeologisk Fond* var det kommet inn 8 søknader. Styret for fondet har foretatt følgende tildelinger: Dagfinn Skre kr 5.000,-, Inger M. Berg-Hansen kr 1.500,-, Trond Kungseth Lødøen kr 1.500,-, Håkon Glørstad kr 1.000,-, Anitra Fossum kr 1.000,-.

Selskapets styre besluttet ikke å dele ut stipend fra Ida og Richard Fuglesangs reise-fond da fondets statutter er under revisjon.

Det har vært holdt 4 styremøter i løpet av året. Hilde Aspelund, selskapets sekretær gjennom 12 år, sluttet etter eget ønske i mars 1993. Stillingen ble umiddelbart utlyst, og det kom inn mange søknader. Elisabeth Jerkø ble tilbudt stillingen og tiltrådte 15. april 1993.

Selskapet har gått til innkjøp av et dataanlegg (PC). Medlemslister og regnskap er lagt over på data.

Norsk Arkeologisk Selskaps preses gjennom 10 år, Harald Meltzer døde, og selskapet sendte krans. Tidligere styremedlem Arne Bakken er også gått bort siste år. Det ble sendt blomster.

Medlemstallet i selskapet er nå ca 800.

Tur til Irland 20.–27. mai 1993

Norsk Arkeologisk Selskaps tur til Irland startet med fly fra Fornebu kl. 08.55 torsdag 20. mai, via Manchester, med ankomst Dublin. Faglige reiseledere var Elisabeth Farnes og Egil Mikkelsen. I Dublin ventet to busser, som straks kjørte oss til Kinne-gad, hvor vi spiste lunsj på Harry's Restaurant. Første stopp deretter var ved Irlands kanskje viktigste gamle klosteranlegg Clonmacnoise, ved Shannons østlige breidd, grunnlagt av St. Cirán i 545. Underveis til Galway besøkte vi The Turoe Stone, en stein med keltisk dekor. Overnatting denne og neste natt var på Galway Ryan Hotel.

Fredag 21. mai busset vi i strålende vær gjennom det vakre Connemara-landskapet til Rossaveal, hvor vi tok båten over til den største av Aran-øyene, Inishmore. Her holdes gælisk språk og kultur fortsatt i hevd. Vandringen opp til steinborgen eller sere-monianlegget Dún Aengus, som ligger på øyast høyeste punkt, med en stupbratt vegg rett ned i havet på andre siden, ble en stor opplevelse. Vår reiseleder, professor Etienne Rynne fra Galway, redegjorde for de ulike teorier som er framsatt til tolkning av dette anlegget. Arkeologiske utgravninger var i gang da vi besøkte stedet. Her var det gjort funn fra bronsealderen. Det ble også tid til å besøke en av øyas gamle kirker og et fint lite museum før vi måtte ta turen tilbake til fastlandet og til Galway.

Lørdag 22. mai tok Etienne Rynne oss med gjennom det karrige, men dog så rike fortidslandskapet The Burren. Her var megalittgraver av flere typer, bl.a. såkalte portaldysser og kileformete kistegraver, alle fra yngre steinalder. Flere av Irlands mange «Ringforts», befestete gårdsanlegg fra jernalderen, lå også langs ruten. En stopp ble det tid til ved slottet Dun Gora og det yngre Leamaneh Castle. Vi besøkte også Kilfenora kirke og klosteranlegg og et interessant høykors. Lunsj ble inntatt i den lille byen Ennis, i The Queens Hotel.

Videre ble det en lang bussetappe gjennom et nydelig kulturlandskap, fra Ennis, via Limerick til Tralee. I Tralee besøkte vi Kerry County Museum, med moderne utstillinger av Kerrys og Irlands historie. Vi kjørte også i vogner gjennom en livaktig gjennoppbygd middelalderby: Tralee i året 1450. Killarney Tower Hotel var overnattingssted denne og neste natt.

Søndag 23. mai var dr. John Sheehan og Rhoda Cronin fra Cork guider for oss i det storslagne landskapet lengst sørvest i Irland, «The Ring of Kerry». På rundturen

besøkte vi de såkalte Ogham-steinene ved Dunloe, steiner med spesielle skrifttegn; deretter Leacanabuaile steinført, et stort ringfortanlegg, med rund mur, hus og en underjordisk gang. Fra Valentina-odden kunne vi se den spisse klosterøya Skelling Michael ute i havet, trolig det mest utligjengelige gamle klosteret i Irland. Vi fikk nøye oss med Skelling Michael Visitor Centre inne på fastlandet, også det verd et besøk.

Etter lunsj på The Ringside Rest i Cahirciveen besøkte vi et helleristningsfelt ved Staigue Bridge – mest ringer og skålgroper – og nok ett imponerende steinført like ved, ett av de fineste og største i Irland. Til sist besøkte vi i Kenmare en megalittgrav, omgitt av en sirkel av store reiste steiner, før vi var tilbake i Killarney.

Mandag 24. mai ble en lang busstour tvers over Irland fra sørvest mot nordøst, fra Killarney til Dublin. Vi passerte andre typer landskap, flere slott og slottsruiner før vi stoppet ved The Rock of Cashel. På en høy klippe troner her et befestet anlegg, anlagt allerede på 400-tallet. Det er omgitt av en ringmur og har bl.a. 2 kirker, et rundt tårn og et steinkors. Neste stopp var i Kilkenny. Her, i denne best bevarte middelalderbyen i Irland, gjennomførte vi en byvandring med lokal guide. Vi ankom så Dublin og The Davenport Hotel, hvor vi bodde resten av tiden i Irland.

Tirsdag 25. mai spaserte vi etter frokost til The National Museum i Dublin, hvor direktør Patrick F. Wallace ønsket oss velkommen og fortalte om vikingutgravningene i Dublin. Vi ble så vist et billedshow om irsk forhistorie og deretter de fine samlingene av gullsmykker fra bronsealderen, vikingtidsfunnene fra Dublin og den fine tidligkristne kunsten. Etter besøket i Nasjonalmuseet spaserte vi videre til The Trinity College. I biblioteket her er noen av Irlands mest dyrebare skatter, de illuminerte håndskriftene bevart. Vi så bl.a. den mest berømte av dem, The Book of Kells, fra ca 800.

Vi reiste så med våre busser nordover fra Dublin, til lunsj på The Old Mill Restaurant i Julianstown og deretter til Hill of Tara, et sentralt sted i irsk historie, med en rekke monumenter bevart. Arkeologen Dorothy Kelly var guide. Deretter besøkte vi Irlands, ja antagelig verdens mest storslåtte megalittgraver, Knowth og New Grange. Her måtte selskapet deles i to grupper; det var ikke kapasitet til å ta imot alle begge steder. Begge anleggene var kraftig restaurert. Etter ettermiddagskaffe på vakre Boyne Valley Hotel, valgte noen å reise tilbake til Dublin. Den andre halvdel av selskapet fikk også med seg det vakre klosteranlegget ved Monasterboice, kjent bl.a. for sitt runde tårn og praktfulle steinkors, før en returnerte til Dublin.

Onsdag 26. mai var den siste besøksdagen i Irland, og samtidig den første hvor vi hadde ordentlig regn og dårlig vær. Ferden gikk sørover fra Dublin, gjennom vakre fjellandskap, til klosteranlegget Glendalough. Først besøkte vi stedets «Heritage Centre» og deretter det vakre anlegget, som ligger nede i en dalbunn, med tårn, kirker og steinkors. Etter lunsj dro vi tilbake til Dublin. Der ble vi vist om i Dublin Castle. Noen besøkte også Christchurch og et vikingtidssenter like ved, andre nøyde seg med å se viking-Dublin fra bussen. Regnet fikk ta skylden for det.

Om kvelden holdt selskapet avskjedsmiddag på Davenport Hotel.

Torsdag 27. mai fløy vi tilbake fra Dublin til Oslo via København.

Norsk Arkeologisk Selskap – Regnskap pr. 1/11 1993

Balanse pr. 1.11.93

<i>Eiendeler</i>		<i>Gjeld og egenkapital</i>	
Kasse	756	Skattetrekk	4 503
Dnb 7001.06.00365	13 061	Skyldig arbeidsgiveravgift	2 306
Dnb 7056.66.15191	794	Arbeidsg.avg. av feriepenger	485
Skattetrekkskonto	3 162	Skyldige feriepenger	3 400
Postgirokonto	18 764	Skyldige trykkekostn. Viking	76 920
Gjeldsbrev	75 000	<i>Fuglesangs fond:</i>	
Dnb fonds	411 597	Pr. 1.11.92	36 256
Tilgode Norges Forskn.råd	40 000	– utbetalt	3 000
Kortsiktige fordringer	11 500	+ renter	<u>2 965</u>
			36 221
Sum eiendeler	574 634	<i>Arkeologisk forskn. fond:</i>	
		Pr. 1.11.92	102 237
		– utbetalt	10 000
		+ renter	<u>8 670</u>
			100 907
		<i>Kapitalkonto:</i>	
		Pr. 1.11.92	350 027
		– årets underskudd	<u>135</u>
			349 892
		Sum gjeld og egenkapital	574 634

Resultatregnskap

Kontingent	113 335	
Salg av Viking	26 824	
Renteinntekter	37 588	
Tur til Irland	59 719	1)
Tur til Skien	3 454	
Støtte Norges Forskningsråd	40 000	
Lønninger	–98 563	
Arbeidsgiveravgift	–16 171	
Arbeidsg.avg. av feriepenger	–485	
Oslo Trygdekasse	–286	
Diverse utgifter	–11 719	
EDB-anlegg/kontormaskiner	–38 563	2)
Trykkekostnader Viking	–66 040	
Kontorrek. porto, telefon	–30 503	
Underskudd gen.forsam. 1992	–5 684	
Annonse	–10 956	
Bankomkostninger	–2 085	
Underskudd	135	

1) Beløpet er ikke reelt overskudd. Sekretariatets utgifter er ikke innkalkulert og et betydelig beløp er gitt som gave til selskapet.

2) Selskapet har innkjøpt data-anlegg for kr. 34 796,-.

Norwegian Archaeological Review

Norwegian Archaeological Review presents articles of special interest to Scandinavian archaeological research mainly focusing on archaeological methodology and theory.

The journal concentrates on the European area, but description and discussion of archaeological methodology and theory based on results from other parts of the world are welcomed.

Norwegian Archaeological Review is a meeting ground for discussions on archaeological problems. Foreign and Norwegian scientists are invited to join this active exchange of opinions.

The comments of specialists, along with the authors reply, are given as an addendum to main articles. *Norwegian Archaeological Review* also presents short articles concerning important excavations and special artefacts, and review articles from specially invited archaeologists.

Editor: Ericka Engelstad, University of Tromsø, Norway.

Enter your subscription to Scandinavian University Press, P.O. Box 2959 Tøyen, N-0608 Oslo, Norway. Tel: +47 22 57 54 00, fax: +47 22 57 53 53, or Scandinavian University Press North America, 875 Massachusetts Avenue, Cambridge, MA 02139 USA. Toll free: (800) 498-2877 Fax: +1 (617) 354-6875

Please enter my subscription to
Norwegian Archaeological Review
ISSN 0029-3652, starting with No. 1/95,
2 issues per year. Postage included.
Airspeed delivery. Prepayment required.

Subscription NOK 275.

Name: _____

_____

Address: _____

_____

_____

5G9 U V W

*Kan sendes
ufrankert i
Norden.
Adressaten
betaler porto.*

Svarsending avtale nr 152 270 / 241

Scandinavian University Press
P.O. Box 2959 Tøyen
N-0608 Oslo